

ВАСИЛИЙ ШУКШИН

ЛЮБАВИНЛАР

Р о м а н

Эркин
МИРОБИДОВ
таржимаси

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«ЁШ ГВАРДИЯ» нашриёти
Тошкент — 1979

«Любавинлар» романи Василий Шукшиннинг биринчи йirik асари. Унда йигирманчи йиллардаги Сибирь, кулоқлар ва талончи тўдаларга қарши олиб борилган шижоатли кураш ҳақида, шунингдек, Совет ҳокимияти Сибирь қишлоғига қандай янгиликлар олиб келгани ҳамда деҳқонлар онгида қандай ўзгаришлар содир бўлгани ҳақида ҳикоя қилинади.

Ш $\frac{70302-153}{356 (04)-79} 69-79$ 4702010200

© Издательство «Молодая гвардия», 1975

© «Ёш гвардия» нашриёти, 1979.

БИРИНЧИ ҚИСМ

1

Любавинларни қишлоқдагилар ёқтиришмайди. Чунки жуда кеккайиб кетишган. Улар нақ қалъада: ҳовли атрофи ғўла девор билан қуршалган, ту누ка томли данғиллама ёғоч уйда туришади. Девор тагида кўзлари қонталашган, қаҳрли икки бўрибосар туну кун занжирини шарақ-шуруқлатиб уёқдан-буёққа югургани-югурган.

Любавинлар хонадониди беш эркак бор, ота ва тўрт ўғил. Ҳаммалари босиқ, бадқовоқ, ақлли кўзлари ҳаммиша масхара қилаётгандек қисилиб туради.

Емельян Спиридонич чол — йирик гавдали, бесўнақай одам. Ҳаммаёғини жун босиб кетган. Ҳатто қулоқларини ҳам мўй қоплаган. Ялпоқ, бичими беўхшов башарасида нафратдан бошқа нарсани кўрмайсиз. Емельян одамнинг фақат кучинигина ҳурмат қилади. Ҳаёти мобайнида хўжалиги ва рўзгорини мустаҳкам оёққа қўйиб олган, бу билан фахрланар, ўғилларини ҳам худди шундай яшашга ўргатарди. Удалай олишса — бундан ҳам яхшироқ бўлиши мумкин. Ўғиллари ҳурмат қилишдан кўра кўпроқ қўрқишади ундан, шунинг учун ҳам бир гапини икки қилишмайди.

Тўнғич ўғил — Кондрат. Сусткаш, кенг пешона, қўллари узун-узун йигит. Кўпинча икки кўзи ерда бўлади. Борди-ю бировга қарайдиган бўлса, хўмрайиб, шубҳа билан боқади. Унинг бундай қарашидан одамларнинг юраги орқасига тортиб кетади. Умуман олганда, ётар олдидан дарвоза ёнида у билан бирпасгина тирикчиликдан, уёқ-буёқдан икки оғизгина «валақлаш»гиси келган эдам камдан-кам топилади. Кондрат бунга парво ҳам қилмайди. У ёлғиз отасига ишонади, отасининг оқилона

ҳаётӣ тажрибасини сўзсиз тан олади. Ҳаётида фақат биргина нарсани — ишни билади. Ишлаганида ҳам у тонг ёришгандан қош қорайгунча, индамай, чидам билан, тиришиб тер тўкади. Бошқа жамики нарсага худди отаси сингари жирканиб қарайди. Сергап одамга у тоқат қилолмайди.

Иккинчи ўғил — Ефим.

Буниси сал мулойимроқ. Одамлар билан қандай гаплашишни билади, гоҳо-гоҳо илжайиб ҳам қўяди. Лекин илжайганида ҳам сиполик учун илжаяди. У қув йигит. Мушкул дамларда довдираб қолмай, чора-йўригини топиб кетишига ақли етади.

У алоҳида яшайди, рўзгор-хўжалиги бўлак. Эвини қилиб, секингина отаси қарамоғидан қутулиб олган... Лекин мустақилман деб отасининг гашига тегмайди. Беҳудага у билан гап таллашиб ўтирмайди. Ота-онаси билан маслаҳатлашгани келиб туради. Отасининг гапини бажонидил тасдиқлаб туради-ю, ўзи бўлса дилидаги ўй-фикрини сир тутлади. Ака-укалари Ефимнинг ақлли йигит эканини билишади. Унинг ёши ўттизлардан ошиб қолган.

Учинчиси — Макар. Любавинлар орасида энг «беҳаловати». Ҳамиша озода кийиниб, сочини яхшилаб тараб юради. Хушбичим юзидан доим заҳар томиб туради. Кўзлари ҳаммавақт заҳаролуд кулиб туради. Ёқалашишни яхши кўради. Дилини ранжитган одамни асло кечирмайди, кечалари мижжа қоқмай, тўшакда ағанаб, тўлғаниб, кетма-кет, бир-биридан мудҳиш интиқом режаларини тузиб чиқади. Мушгашаётганларида истаган пайтида қўнжидан шартта пичоқ чиқариб, тўс-тўполонда бирортасининг оч биқинига «порт» этиб санчиб олишдан ҳам тоймайди.

Йигитлар ундан қўрқишади. У буни билади.

Ака-укаларнинг кенжаси — Егор. Юмалоқ юзли, қиз боладай хушқад, ўйчан йигитча. Агар жиндаккина гапдон ва қувноқроқ бўлганида борми, ҳар қандай қиз жон-жон деб теккан бўларди унга. Юзида ниҳоятда мулойим ажиб бир назокат билан қоришиқ, одамни ўзига ром этадиган нимасидир бор. Бироқ деярли ҳеч ким билан гаплашмайди, аҳён-аҳёнда бир, истаб-истамай жилмаяди. Қизларга эса, ҳар қалай, кўз ташлаб юради ва кечалари уларнинг тушларига кириб чиқади.

Бу иккови ҳали бўйдоқ.

1922 йилнинг илк баҳори.

Рутубатли, зимистон кечалари эриб ғовак бўла бошлаган қор қирсиллаб, зорланиб, вазмин чўқади, ўрмондан ниманингдир тантанавор оҳангда чўзиқ қарсиллагани эшитилади...

Қишлоқ ортида, қуруқ ялангликларда ёш-яланглар тонг-саҳаргача ўйин-кулги қилишади. Балалайкачилар жуфт-жуфт бўлиб олиб, берилиб, ингичка бўйин созларидан дилларни қитиқловчи майину жаранггос садо таратадилар.

Успиринлар она тупроқни оғир этиклари билан гурсиллатиб депсиганча рақс тушадилар, ношоён сўзларни аралаштириб лапарлар айтадилар, кўпинча ёқалашадилар... Ичларига сиғмаётган шижоаткор навқиронлик кучлари сиртларига талпинади-да, ахир.

Дарё узра эса намхушу «илашқоқ» осудалик чокини сўкиб беқиёс қўшмачи — гармонь минг бир пардада наво қилади. Қизлар лиқилдоқ кўприкчаларнинг тахталарини бамисоли ноғора қилиб чалганча, ўйноқи ашуларни айтишади.

Хуллас, ҳаёт ўз маромида давом этарди.

Ҳамишагидек биринчи бўлиб Емельян Спиридонич уйғонди. У каравотда, қишин-ёзин пўстин ёпиниб ётарди.

Сарпойчан оёғини пастга тушириб, ҳузур қилиб эснадиди-да, керишиб, даҳлизга ювингани чиқиб кетди.

Печь олдида бека — Михайловна худди кўлагадек шарпа чиқармай куйманяпти. Одатдагидек чўқиниб олиб:

— Ё тангрим, биз гуноҳкор бандаларингни ўзинг кечиргайсан... — дея пичирлаб қўйди.

Ичкари хонада эски темир каравот зорлангандек ҳазин ғижирлади — Кондрат уйғонганди. Устма-уст бўғиқ ва қув-қув йўталди; хонага гуп-гуп тамаки иси таралди. У ҳам бир ўзи ётарди, негаки хотини уездда, касалхонада эди.

Макар билан Егор сўрида донг қотиб ётишарди. Егор четда, сўрининг бор бўйича чўзилиб ухларди. Ёнида ғужанак бўлиб, оёғини укасининг устига ташлаган кўйи Макар хуррак тортарди. Бу лаъзати оёқларни Егор ҳар қуни кечаси дам-бадам устидан олиб ташлар, минғиллаб

сўкиб қўярди... Лекин эрталаб оёқлар бари бир устида ётган бўларди.

Емельян пахмоқ бошини сийпаганча даҳлиздан қайтиб кирди ва ўзича деди:

— Бугун жуда исийдиган кўринади.

— Вақти етди-да... пасха ҳам яқинлашиб қолди,— жавоб қилди Михайловна. У печга ўт қалаётган эди.

Емельян оёқ кийимини кийди, печь супачасига чиқиб, Егорни туртди:

— Туринглар.

Егор дарров ёстикдан бошини кўтарди-ю, кафти билан лабларини артганча, сўридан тушди. Макар бўлса кўзи юмуқлигича бошқа ёнбошига ағдарилиб, яна хуррак отаверди. У энг кейин турарди. Одатда кўчадан тонготарга яқин қайтар, ҳаммадан оз ухлар, эрталаб бўлса отаси уни ҳам ҳамма қатори уйғотар эди. Макар иложи борича бирор дақиқа ортиқроқ ухлашга ҳаракат қиларди. Ҳар уйғотганларида у сўрининг нариги, ичкариги томонига қараб думалай-думалай, охири нақ девор тагига бориб қоларди. Шунда отаси темир косовни олиб, биқинига туртар ва:

— Бу тўнғизнинг қилиғини қаранг-а... бекинмачоқ ўйнаяпти чоғи. Ҳой!— дея тўнғилларди беғараз.

Макар аччиғи келиб, мижғовланиб тураркан:

— Худди тўнкани туртгандай турткилайдилар-а... Ахир буну учи ўткир-ку!— дерди.

Ака-ука апил-тапил юзларини ювиб, молларга овқат бериб, отларни суғоргани ҳовлига чиқиб кетишди...

Тонг ёриша бошлади.

Қишлоқ бўйлаб дарвозаларнинг, қудуқ чиғирларининг ғижирлагани, пақирларнинг даранг-дурунги эшитила бошлади. Одамлар гангир-гунгур гаплашишар, йўталишар эди. Қишлоқнинг бу чеккасидан-у чеккасигача дам пасайиб, дам кучайиб хўрозлар чақиряпти. Қаердadir чўчқа зўр бериб ўровидан чиқишга уриняпти.

Осмон мусаффо, тонг ҳавоси сарин, нимтатир дуд ва янги соғилган сут иси димоққа урилади.

Макар сал каловлаб одимляпти — уйқуга тўймагани у.

Отхонада айғирни юганларкан, ғамгин оҳангда укасидан илтимос қилди:

— Бир ўзинг қила қолсанг-чи, а? Мен бирон жойда

бир соатча мизғиб олардим. Оёқларим чалишиб кетяпти.

— Хўп, бирон жойга чиқиб мизғиб ола қол,— кўнди Егор.— Лекин панароқ жой топ.

Макар пичанхонага чиқиб, чанг босган пичан орасига кирди-да, ҳузур қилиб кўзларини юмди... Кўзи уйқуга кетаркан:

— Подшолар маза қилиб яшаган-да, энағарлар! Кўнгиллари тусаганича ухлаганлар...— деди.

Егор отларни дарё бўйига ҳайдаб кетди.

Баклань бўйлаб кўчган муз оқиб келарди. Дарёни бир маромдаги бетиним қасир-қусур овозлар тутиб кетганди. Бир жойда, ўзан бурилишида сув қирғоққа тошиб чиқяпти. Йирикроқ муз палаҳсалари ўша ёққа қараб сузиб бориб, шағал-тошларни суриб-сидириб қирғоққа сирғалиб чиқишга уриняпти... Баҳор сувлари ялаб кетган силлиқ «тумшук»ларини кўз-кўз қилиб, истамайгина яна орқага қайтиб, нарига — ҳалокат сари сузиб кетяпти.

Дарёнинг у бетиданоқ хира-кулранг, ўзининг аллақандай сир-асрорини абадулабад махфий тутадиган унсиз тайга бошланади... Жануб ёқда, қирқ чақиримлар чамаси нарида мовий тоғлар девор янглиғ юксалган. Қутуриб оқаётган Баклань ўша ёқдан, тоғдан бошланади, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар, ҳамма нарсани бурда-бурда қилишга тайёр муз палахсалари ўша ёқдан оқиб келяпти.

Теварак-атрофда тирик жон зотидан асар кўринмайди. Назарингизда ўша ёқда, тоғ ортида бу олам тугайдигандек туюлади. Бакланликлар орасида «тоғ», «тоғдан», «тоққа» тушунчалари юрарди-ю, аммо ҳеч ким ҳеч қачон «тоғ ортида» деган иборани ишлатмасди. Уёқда нима бор эканини ҳеч ким билмасди. Эҳтимол, Мўғулистондир, балки Хитойдир, ишқилиб бегона юрт. Узларига тегишлиси шимол томонда. Уёққа борган сайин тайга ҳам сийрак ва дилга яқинроқ, гарчи у ер-бу ерда бўлса-да, ҳар қалай, ҳайдаладиган ерлар ҳам, қишлоқлар ҳам учраб туради — ростига кўчганда, яратганининг марҳамати билан тайга одамларни ўз бағридан кафтдаккина ер-ла сийлаган жойлардагина, албатта. Шу қатори у бакланликларни ҳам унутмаганди — экиладиган ер шундоқ қишлоқ орқасидан бошланиб, денгиздек бепоён тайга танасидаги куя еган жойдек қорайиб турар-

ди. Район маркази ҳисобланган қишлоқ ва уезд шаҳар-часига олиб борадиган яккаю ягона йўл Бакландан ўша томонга, шимол ёққа қараб кетади. Жануб томонга эса асалари боқиладиган жойларга, овчилар кулбаларига ва пичанзорларга қараб илон изи сўқмоқлар чўзилиб кетган.

Башарти дарё бўлмаганида борми, тайга билан тоғларнинг кару гунглиги одамларни хит қилиб, эзиб ташлаган бўлармиди. Шу ёлғиз дарёгина бу атрофда шовқин солиб туради.

Кун тез ёришиб борарди. Сув бетидан туман кўтариларди. Егор совуқдан жунжикканча, отлар тезроқ ича қолсин деб ҳуштак чалиб турарди. Бирин-кетин сувдан узоқлашаётган отлар қалтирашарди — сув муздек эди-да, ахир.

Мана, охирги — Емельян Спиридонич яхши кўрадиган, Мўғулча лақабли кичкинагина ўйноқи бия ҳам сувлаб бўлди.

Уйга қайтгач, Егор отларга сули солди, мол-қолга қаради, ҳаммом учун ўтин ёрди — бугун шанба эди, кейин Макарни уйғотгани жўнади.

— Юр нонуштага.

— А?

— Юр деяпман. Ҳаммаси бўлди.

— Кетдик.— Чиройи сал очилган Макар — пича мизғиб олганди — увишиб қолган оёқлари чигилини ёза-ёза уйга қараб юрди...

Ҳаммалари бирга нонушта қилишди.

Стол тўрида — Емельян Спиридонич. Уғиллари — икки ёнида.

Жимгина, бафуржа овқатланишди. Олдин ўрдак гушти солинган угра, кейин чўчқа эти билан қўшиб қовурилган картошка ейилди.

Емельян Спиридонич товадан гўшт бўлагини қўли билан оларди-да, соқол-мўйлов қоплаган оғзига ташларди. Ҳузур қилиб, чапиллатиб чайнади. Овқат бу уйдагиларнинг жони-гани эди.

Ниҳоят чол овқатланишни бас қилиб, қаддини кўтарди, супрадек соқолини силади... Бурилиб маъбудга кўз қирини ташлаган кўйи:

— Худога шукур,— деб қўйди.

Уринларидан қўзғалишди. Чўнтақларидан тамаки халтачаларини ахтаришга тушишди.

Емельян Спиридонич тўйиб кетганидан кекира-кекира, ишдан гап очди:

— Қондрат икковимиз бугун Берёзовкага жўнаймиз. Яхши туш кўрибман, балки хайрли бўлар бу.

Берёзовкада бир айёр татар камдан-кам учрайдиган, ниҳоятда зотдор айғирни сотмоқчи экан. Ана ўша айғир Любавинга на кечаси, на кундузи тинчлик бермай қўйганди. Лекин татар отига нақ отасини хунини сўраяпти, Қурумсоқ Емельян Спиридонич савдолашгани уч марта бориб, уч марта ҳам қўлини бурнига тиқиб қайтди. Охирги гал борганида қизиқ устида татарга шундай деди:

— Ит эмган, аблаҳ экансан! Ярим қоп пул камми сенга?! Бермасанг — бари бир ўғирлаб кетаман уни, билиб қўй!

Татар оғзидан нафасни қайтаргудек қўланса ўткир тамаки ва пиёз ҳиди таратиб, унинг башарасига қараб туриб кулди.

— Ўзингни отларинг кўпроғ-а... эҳтиёт бўл, тағин!..

Бугун Емельян Спиридонич яна бир марта бориб кўришга аҳд қилганди. У мана бундай туш кўрибди:

— Туш кўрсам, яйловдаги ғов орқасида, Логушина кулбасининг тўппа-тўғрисида бўри чўнқайиб ўтирганмиш. Қаншари нақ отнинг қаншаридай келармиш. Юрагим орқасига тортиб кетди. Ўзимча, қочсаммикин, деб ўйладим, унда етиб олса, ёмон қилади. Шунда шартта ётиб олибман...

— Иштонингиз қуруқ эканми ўзи?— жиғига тегди Макар.

Емельян Спиридонич ўғлига ўқрайиб қўйди.

— Ҳозир бирон нарса билан курагингга бошлаб туширсам, ўзингникини қуруғи чиқади, мишиқи.

— Буларингиз жуда ақлли бўлиб кетишган,— деди Қондрат хўмрайиб, Егорнинг тескари қараб пиқиллаб кулаётганини кўриб.

— Менга қара,— деди отаси овозини баландлатиб, Макарга нафрат-ла ва амирона тикилиб,— бугун ҳамма отларни тақалаттирасан, кейин сихмола хусусида ҳам келишиб ол.

Ўша заҳотиёқ Макарининг қош-қовоғи уйилди-қолди — у, отам кетадиган бўлса бир кун ўйнаб оларканман-да, деган хаёлга бориб қўйганди. Афтини буриштириб, ичкари хонага кириб кетди.

— Темирчига ҳақини тўлаш керак-ку. Бўлмаса жуда ноқулай-ку!— деди ўша ёқдан туриб, баланд овозда.

— Ҳозирча берадиган ҳеч нимамиз йўқ дегин. Кейинроқ берармиз.

— Унда тақалаб бўпти.

— Подадан олдин чанг кўтариб, кўзёши қилма. Тақаламаса — ана ундан кейин ҳақини бергин. Сен, Егорка, оролга бориб келасан.

Егор остонада этигига қорамой суртаётганди.

— Ҳали муз кўчкиси ўтиб бўлгани йўқ-ку,— деб тўнғиллади у.

Емельян Спиридонич печкадан чўғ олиб, узоқ пишиллаганча тамакисини ўт олдирди. Кейин чирмашиб кетган соқол-мўйловлари орасидан оппоқ дуд булутини уфуриб, хотиржамгина деди:

— Ҳеч бало урмайди сенга. Оқбилак оймни қаранглар-у! Бор, Кондрат, отни қўш. Ер билчиллаб кетмасдан улгуриш керак.

Кондрат индамай, кийиниб, чиқиб кетди.

Емельян Спиридонич эран-қаран пўстинини кийди, аллавақтгача пайпоғини қидирди... Белига гулли белбоғини боғлади, жундор тери қўлқопини қўлтиғига қистириб, остонада тўхтади.

— Хўш?— Унинг одати шундай эди — уйдан чиқиб кетар олдидан остонада тўхтаб, уй ичига бир кўз югуртириб: «Хўш?» — деб савол сўрарди.

— Тағин... ҳалиги...— Михайловна уни кузатгани йўлланди.— Агар қиммат сўраса, олмай қўя қолинглар. Бир уюр қилиб боқиб бошимизга урамизми? Болаларимиз бўлса ҳадемай уй-жойли бўлишлари керак...

— Кўрармиз уёғини,— деди Емельян Спиридонич тўғри жавобдан қочиб. У ҳеч қачон хотини билан жиддий маслаҳатлашиб ўтирмасди.

Отаси чиқиб кетгач, Егор қақдини ростлади-да:

— Қалай, ўзингга-ўзинг гап сотиб олдингми?— деди акасига алам билан.

Акаси ичкаридан туриб жавоб қилди:

— Индамаганда иш топиб бермасди деб ўйлайсанми? Бекор қолдирса жони чиқиб кетар.

Егор қорамойли идишни оёғи билан печь остига суриб қўйиб, ичкари хонага ўтди.

Эшикнинг ғижирлашини эшитган Макар каравот

ёнига отилди-ю, алланимани шоша-пиша кўрпа тагига яширди.

— Бекитмай қўя қол, аллақачон кўрганман уни.

— Нимани?

— Қирқма милтигингни.

— Кўрсанг нима бўпти?

— Ҳеч нима. Бирон фалокат орттириб юрма тагин. Боя отларни суғораётганимда кўрдим: яна қандайдир икки киши келибди. Колокольников билан биргалашиб қишлоқ совети томонидан келишаётган экан.

— Уезддан келишибдими?

— Албатта-да, бўлмаса қаёқдан келарди...

Макар вожоҳат билан қўлларини белига тираб, кўзларини қисганча укасига тикилди.

— Бунақанги амалдорваччаларнинг ҳаммасини, Егорушка, оёқларини гарданидан ошириб боғлаб ташлаб, додини бериш керак. Сенлар бўлсанглар ойимчалар билан бекинмачоқ ўйнаб юрибсанлар. Турган гап, яқин орада булар бошимизга чиқиб олишади.

Егор жавоб бермади. Маъмуриятга — бошлиқларга нисбатан қандай муомалада бўлиш унинг учун ғоятда мураккаб масала эди. Улар Егорга тақилмасдилар. Макарнинг бўлса улар билан алоҳида ҳисоб-китоби бор, у безорилиги учун уч ой район авахтасида ўтириб чиққан.

3

Шу куни Бакланга чиндан ҳам нотаниш кишилар келишган эди.

Сахар паллада кенг қишлоқ йўлидан уч киши келишарди. Олдинда қўнжи баланд, букилмайдиган кигиз этикли, эгнига оқ қўй тери поча-пўстин кийган қишлоқ совети раиси — Елизар Евстигнеев Колокольников, икки қадамча орқароқда янги келганлар одимлашяпти. Улардан бири — қари, чўққи соқолли, иккинчиси — ҳали ёшгина ўспирин, новчадан келган, оёқлари қилтириқдай, узун-узун. Йигитчанинг манглайида қоши аралаш тушган қия чандиғи бор.

Янги келганлар этик кийиб олишган. Оёқлари остида худди қирчиллама қишдагидек қор ғарчиллайди.

Нақшинкор пиллапояли баланд уйга қараб кетишяпти. Мана, унга чиқишди. Елизар чўнтагидан қўлини чи-

қармай туриб, оёғи билан эшикни итарди (раислик мавқеи эшикни бошқачасига очишига йўл бермасди-да, ахир).

Ичкарига киришди. Бегоналарга кўзи тушган заҳотиёқ ётоқ кўйлагидаги ёшгина қиз бамисоли эчкидай ирғишлаганча ён хонага уриб кетди.

— Вой катта бувисининг замонидан қолган байтал-эй,— деб қўйди Елизар жиддий оҳангда.

— Келишларингни туш кўрибдими!— қизининг ёнини олди бека, юзларидан мириқиб ухлагани кўриниб турган лўппигина аёл.

— Билмаган бўлса, кунбўйи мана шунақанги шир яланғоч бўлиб юравериши керак экан-да?

— Шир яланғочмиш-а!— овоз берди қиз ичкаридан.

— Мана шу ерга тушасизлар, ўртоқлар,— мурожаат қилди Елизар янги келганларга. — Бу ерда укам туради.

— Укангни уйдан бўлак жой қуриб кетганми сенга!— деди аёл ўгирилиб қараб.— Негадир ўзингникига бошлаб бормайсан-а сира?

Елизар музлаган янги кигиз этигини ғичирлатиб, уй бекасига еб қўйгундай, таҳликали тикилганча, маънодор қилиб ўз пешонасини тўқиллатиб уриб қўяркан:

— Граммафон!— дея тўнғиллади.

Аёл бўлса жаҳл билан қўл силтаб, хамирини қораверди.

— Демак, шу ерга тушасизлар,— деди Елизар яна қария билан ўспиринга мурожаат қилиб.

Улар чидам билан пойгакда туришар, қария титила-ёзган шарфи учига кўзойнагини артар, ўспирин эса енгилгина камзули остидаги елкаларини билдирмайгина қимирлатиб-қимирлатиб қўяр, оғирлигини оёғдан-оёғига соларди — совқотгани шундоққина кўриниб турарди.

— Ҳозироқ мўрчага ўт ёқасан!— буюрди раис, шахт билан тагин уй бекасига юзланаркан.

— Хўжайин келсин, кейин ёқаман,— боягидек муросасизлик билан жавоб берди у орқасига қайрилиб ҳам қарамай.— Кўпам шовқинлайверма бу ерда.

Елизарнинг бутунлай жаҳли чиқиб кетди, бироқ бу тентак тагин тарсиллатиб бундан ҳам кўполроқ гапни айтиб юбормасин деб чўчиганидан пўписани бас қилди.

— Қаёқда ўзи у?— деб сўради.

— Пичан сотгани кетишди.

— Э-ха... Хўш, демак...— Елизар ўзи кўнгилларини топишни истаган ўртоқларга ўгирилди.— Демак, кечкурун сизларга мўрчани иситиб беришади. Йўл юриб келгандан кейин фойдаси бор буни.— У кулди, қишлоқликлар ҳаммага аён ҳақиқатни шаҳарликларга шундай кулги билан тушунтирадилар одатда.

Қария кўзойнагини бурнига қўндиракан, тўғри, фойдали бу, дегандай бош ирғади.

— Мен бўлсам, демак... ҳалиги... кетдим.— Елизар қариянинг кўзларига синчков назар ташлаб, унинг кўнглини овлай олдимми ёки йўқми, афтидан, шуни тушунолмай, чиқиб кетди.

Қария бамайлихотир ечинди, харрак ёнига бориб, унга ўлтирди. Успирин ҳам мамнуният билан камзулини шитирлатиб еча бошлади.

— Исминг нима?— сўради қария бекага кўзойнаги устидан қараб туриб.

— Агафья.

— Меники — Василий Платонич. Буни исми Кузьма. Икковимизни фамилиямиз битта — Родионовлармиз.

— Уғлингизми?

— Жияним. Биздан жаҳлинг чиқмасин. Қўп турмаймиз.

— Парво қилманг,— деди Агафья муросасозлик оҳангида. Чамаси, қария унга ёққанди.

Ичкари хонадан гулли чит кўйлак кийган, оёқ олиши илдамгина, дуркун қиз чиқиб келди.

— Салом,— у йигитга тап тортмай нигоҳ ташлаб, нима сабабдандир дўмбоққина лаблари бурчини буриб қўйиб, онаси ёнига ўтиб кетди.

Кузьманинг чандиғи сал-пал қизаринқирагандай бўлди.

— Бир чектиринг, Вася тоға,— астагина сўради у.

— Уездданмисизлар дейман? — қизиқсинди Агафья.

— Ҳа, уезддан,— жавоб берди Платонич.— Агафья, чой-пой масаласи қандай бўларкин-а?

— Ҳозир нонушта қиламиз. Қлавдя, столни йиғиш-тир. Қизим,— тушунтиришни лозим топди Агафья.— Узинглар шаҳарлик бўлсанглар кераг-а?

— Ҳа.

— Йигитча совқотиб кетибди-ку. Анави ерга, печкага яқинроқ бориб, исиниб ол. Манави матоҳинг ҳам пиёзни пўстидаккина экан.

— Юнқа бўлсаям чармдан-да,— гап қистирди Қлавдя жиддий гапираётганини ҳам, майна қилаётганини ҳам билиб бўлмайдиган оҳангда.

Кузьма оғзини кафти билан тўсиб йўталиб олиб, деди:

— Зарари йўқ, ҳозир исиниб оламиз.

4

Йўл кечаси яхшигина музлаган экан. От илдам йўрғалаб боряпти; кажава арава бир маромда тарақляпти. Олд томонда, қаердадир уйқу аралаш ўй-хаёлларни нари қувиб аллақандай темир ғижирлайди.

Емельян Спиридонич пўстини ёқасига бурканганча қуш уйқуси билан мудраб боряпти.

Қондрат вақт-вақти билан тизгинни тортиб-тортиб қўяркан, бепарвогина:

— Чў-ў, тезроқ юра қол,— деб отни қичайди. Кейин бошини яна қуйи солганча тизгин учи билан астагина этигини савашга тушади.

Атрофда зоғ кўринмайди. Бепоён кенглик. Борлиқ оғир кечган баҳор тунидан кейинги ширин бир сархушлик оғушида ҳали.

Ҳайдаладиган ерларни босиб ўтдилар, энди сийрак, барглари сарғайиб-қовжираган теракзор бошланди. Чиринди ҳинди урилди димоққа.

Олдинда, йўлда олисдан қўнғироқчанинг тиниқ жиринглаши эшитилди: қаршидан уч отли арава елиб келяпти.

Емельян Спиридонич ёқаси орасидан бошини чиқариб, олға тикилди. Қондрат ҳам олдинга тикилди.

Уч отли арава тез яқинлаб келаверди. Отлар елиб келарди; ўртасидаги нақ қутургандай кўзлари чақчайиб кетган; икки ёндагиларининг чиройли, узун оёқлари олисга тушаётганидан худди ерга тегмай келаётганга ўхшайди. Қўнғироқча нимадандир қувонгандай тиним билмай, шўх жиринглайди.

Уч отли арава Любавинларга шабадаю илиқлик пуркаб, улар устидан қўнғироқча садоларини сочқи қилиб, ёнларидан ғизиллаганча ўтиб кетди. Емельян Спиридонич арава ортидан анчагача тикилиб қолди.

— Нақ қушни ўзгинаси-я!— хўрсиниб қўйди у. Сўнг яна бошини ёқаси ичига яширди.

Бир маромдаги аллаловчи йўл шовқини тагин уларни ўз оғушига олгандек туюлди. Бироқ қандайдир хаёлдан безовталанган Емельян Спиридонич баногоҳ бошини ёқаси орасидан чиқарди.

— Менга қара!— чақирди у ўғлини.

— Нима?

Емельян Спиридонич ўтирган жойида бир қимирлаб олиб, ёқасини бутунлай тушириб қўйди.

— Қим ўтиб кетганини биласанми?

— Почтачи.

— Тўппа-тўғри.— Ота ўғлининг афтига тикилиб, саволомуз боқди.

— Нима хаёлга бордингиз?— дош беролмай сўради ўғли.

— Почтачиюмас, пулчалар ўтиб кетди,— оҳистагина деди у.— Улар пулни темир яшиқда олиб юришади. Кечаси овқатланиб олиб, орқага қайтишади.

Кондратнинг кўзлари қисилди. Отаси кўз қири билан тикилиб турарди. У кутаётганди.

— Бунақанги пуллар чақади,— деди Кондрат отасига қарамай.

Емельян Спиридонич ўйга толди. Ушшайганча олға тикилиб ўтирарди у.

— Ҳм... Одамлар қандай қилибдир эплаштиришади, маразлар.

Кондрат индамади.

— Бир йўла ҳаммаси битарди-қўярди: ҳам айғир қўлга кирарди, ҳам анави ишёқмасларимиз бошпанали бўлиб қолишарди.

Кондрат Кузғунни чуқлади. Емельян Спиридонич бошини яна ёқаси билан буркаб олди. Хўрсиниб қўйди.

— Раҳматли Иван Ермолаич бўлганида уддасидан чиқарди буни.

— Қим ўзи у?

— Тоғам. У бўлганида эплаштирарди. Ундан тиллани кети узилмасди. Жуда абжир эди, жойинг жаннатда бўлгур. Қай гўрдадир тайгада ўлиб-чириб кетди.

Шу билан гап тугади.

Ҳаммомга уч киши: Николай Колокольников — уй эгаси, янги келганлар — Платонич ва Кузьма учовлари биргалашиб киришди.

Ягриндор, забардаст, шамолда қорайган икки бети кип-қизил Николай уезд шаҳарчасидан яқинда қайтди. Ширава кайфи бор эди. Йўлакай йигитлар билан қаердадир жиндак улфатчилик қилишибди.

У Платонич билан дарров гапга киришиб, баҳслаша кетди: қишлоққа мактаб керак эмаслигини, ҳатто у зарарли эканини исботлай бошлади.

— Нимага энди, ахир?!

— Гап... мана бундоқ. Бунни ўзимдан биламан. Гоҳо хаёлга толиб қоласан: масалан, нимага қуёш иситади-ю, ой — йўқ? Еки: худо қаерда туради?..

Клавдя пиқиллаб кулди (аслида, уни деб бошланган эди баҳс. Платонич ундан ўқишни биласанми ё йўқми, деб сўраганди), Кузьмага кўз қирини ташлаб қўйиб, ишва билан деди:

— Осмонда-да.

Отаси унга ёпиша кетди:

— Осмонда дегин-а... хўш, сенингча, осмонни ўзи нима? Бу оддий бир ҳаво-да! Қани, унинг устида ўтириб кўр-чи. Бор ана, осмонни қаттиқ нарса ҳам дея қолайлик, унда осмонни орқасидаги юлдузларни қандоқ кўриб бўлади? Мана масалан, деворнинг орқасидаги нарса кўринадими?

Бундай далилларни рад қилиб бўлмайди деб ҳисоблаган Николай янги келганларга ўгирилди:

— Нима тўғрисида гапираётувдим? Ҳа-я... ой тўғрисида.

— Худо қаердалигини попдан сўраб кўрмадингми?

— Сўрадим. «Сенинг бефаросат бошинг ҳам унинг ошёни», дейди. Попмиз жудаям жиддий одам эди.

Улар яна ерга ўғит сепиш керакми ёки йўқми, ана шу хусусда ҳам баҳслашдилар. Николай қатъиян йўқ деб туриб олди. Гўнг бошқа гап, лекин баъзиларнинг аллақанақанги тузни олиб келиши, бу, ғирт аҳмоқлик эмиш. Дарвоқе, ўқишнинг касофати эмиш.

Қисқаси, ҳаммомга киришди. Қўлбола чироқнинг ширава ёруғида ечинишди. Николай жиндаккича ювингач, сўкчакка чиқиб олди.

— Қани, синамолга бир чўмич сепиб юборинглар-чи.

Платонич тошлар устига сув сепди. Пастаккина мўрчани чарсиллаган, пишиллаган овозлару қайноқ буғ босиб кетди. Новча Кузьма нафаси қайтиб, харракка ўтириб олди...

Николай сўкчакда ўтирган жойида супургини ишга солиб юборди. Гира-шира ёруғда унинг қизғиш-мисранг танаси йилт-йилт кўзга чалиниб турарди; у ихрар, оҳ-оҳлар, пишқирар ва ҳузурланганидан аста-аста сўкиниб кўярди... Унинг олти пудлик жасади оғирлигидан сўкчак лопиллар, тахталари эгилиб-букиларди. Супурги бамисли савағичдек рақс тушарди. Сўкчакдан пастга қизган қайин бўйи уфуриларди.

Кузьма чалқамчасига ерга ётиб олди, аммо бари бир бўлмади, наздида, сочларигача чирсиллаб кетаётгандек туюлди. Ориқ, оппоқ, кўкраги нимжону нозиккина Платонич эшик ёнига эмаклаб бориб, уни қия очди-да, тирқишдан нафас ола бошлади.

— Их-их... О-о!— ўзини азобларди Николай.— Яхши кўраманда бундай азобни!

Охири у сўкчакдан тушди-ю, тўртоёқлаганча ташқарига ўрмалади.

— Узингам отдай бақувват экансан-да!— завқ-ла деди Платонич.

Николай ҳансираган кўйи жавоб қилди:

— Отам зап буғда тобланарди-да... нақ сув бўлиб эриб оқарди. Ихм!.. Жони чиқиб кетаёзарди-да ўзиям.

— Шунчаликни нима кераги бор?— тушунмади Кузьма.

Николай бунинг нима кераги бор эканига жавоб то-

— Омон бўлсанг, билиб оларсан, иним.

Мўрчадан битта-биттадан чиқишди. Биринчи бўлиб пиб беролмади.

Кузьма чиқиб кетди.

У уйга кираётиб, Клавдя билан бетма-бет тўқнашиб қолди. Қиз ёлғиз экан.

— Гимнастёркангни ечиб, анави каравотга ёт, дамингни ол,— деди у гапни калта қилиб.

Кузьма саросималаниб қолди, негаки гимнастёркаси остида ичкўйлаги бор эди, бу кўйлаги эса... анавиндай... эскигина.

— Кел, шундоқ ўтира қолай. Ҳозир даданг келиб

қолади, у албатта дам олиши керак. Уёқда оз бўлмаса ўлиб қолаёзди.

Клавдя шундоқ ёнгинасига келиб, унинг жиддий, хижолатдан қатъийлашган кўзларига боқди.

— Нега бунақасан? Худди бузоққа ўхшайсан. Сен ахир йигитсан-ку. Тагин шаҳарлик эмиш.— Қиз шундай дея кулиб юборди.

Унинг чимдиб қўйгандеккина бурнининг юпқа параклари титраб турарди. Дадил боқувчи кулранг кўзлари, худди кафти билан юзини силаётгандек, меҳр-ла жавдираб турарди. Кузьманинг чандиғи лолақизғалдоқ тусига кирди. Йигит киссаларини кавлаштириб, тамаки халтасини излай бошлади. У қизнинг елкаси оша маъносиз ва жиддий бир тарзда деразага тикиларди. У албатта нимадир дейиши лозимлигини англаб турар, лекин бирорта сўз тополмай қийналарди.

Даҳлизда ғалақа шиқиллади. Клавдя липпа бурилли-ю, ён хонага олди ўзини.

Кузьма харракка ўтириб, тамаки тутатди-да, устмауст тортди.

Агафья кирди. Унинг кетидан тарақа-туруқлатиб Николай югурганча кириб келди.

— Тезроқ квас келтир!— У битта узун иштонда эди. Қизиб кетган баданидан буғ кўтариларди. Жонҳолатда квас тўла хурмага ёпишиб, бир кўтаришда бўшатди уни.

— Уф-ф... Ана шунақа ишлар, йигит!— деди у Кузьмага, кафти орқаси билан ҳўл лабини артаркан.— Бизда, қишлоқда яшаш яхши. Мўрчага тушасан...— У эмин-эркин каравотга узала тушиб, намойишкорона ҳузурланиш билан қўлларини икки ёнига ташлади.— Уйга келасан — ўзинг хон, ўзинг бек. Ҳеч ким хўжайинлик қилмайди сенга. Тўғрими?

— Шаҳарда ким хўжайинлик қиларкан?

— Шаҳарда, ҳалигиндай... Ўзларинг қаердан бўласизлар?

— Москва атрофларидан.

— Ишчиларданмисизлар?

— Ҳа.

— Тузук тушурурармидинглар?

— Ёмон эмасди.

— Шундоқ дегин. Буёққа нимага келдинглар?

Кузьма дарров жавоб бера қолмади. Унинг битта

заиф томони бор эди: ёлгон гапиришни эпложмасди. Албатта қизариб кетарди.

— Керак бўлгани учун.

Николай жилмайди.

— Сен гапни олиб қочадиганлардан эмас экансан... Менга айт-чи... бу Платонич фирқаларданми?

— Ҳа.

— Қаллалаи чол экан, кўриниб турибди. Сибиримиз ёқадими сизларга?

Кузьма тамаки қолдиғини оёқ кийими тагчармига эзгилаб ўчирди-да, ёғоч пақирга элтиб ташлаб, истаристамас, калтагина қилиб жавоб берди:

— Биламиз уни.

— Қанақасига?

— Мен Бомскда туғилганман, тоғам бўлса ўша ерда сургунда бўлган... сал нарироқда.

Николай ҳатто тирсагига тиралиб пича қаддини кўтарди, қизиқсиниб йигитга тикилди.

— Э-ҳа, ҳали шунақалардан дегин! Узоқ ўтирганми?

— Тўққиз йил.

— Ўшани-чун бу чол қилтириқдаккина экан-да,— гапга аралашди Агафья.— Сени ўзингни ота-онанг ҳаётми?

— Йўқ. Оламдан ўтишган. Ўша ерда.

— Нима, улар ҳам сургун қилинганларданмиди?— яна қаддини кўтарди Николай.

— Улар ҳам.

— Улардан ажраб қолганинда неча ёшдайдинг?

— Икки яшар эдим-ов.

— Ўшандан кейин тоғанг боқиб олганми?

— Ҳа.

Жим қолишди. Агафья Кузьмага ачиниб қараб турарди. Николай бўлса қовоғи солиниб, шифтга тикилиб ётарди. Кузьма эса ярмигача саргайиб кетган календарни варақларди.

Платонич кириб келди. Бўғриққан, кайфияти кўтарилган... шабкўрона кўзларини қисганча (кўзойнаксиз у ночору нотавон ва кулгили аҳволга тушиб қоларди) бекани излаб топди-да:

— Ҳаммом учун раҳмат дейилмаса ҳам, лекигин мўрча, ростини айтсам, қойилмақом бўлибди-да,— деди.

Николай каравотдан турди.

— Чўзил, бирпас дам ол, Платонич.

— Ётавер,— деди қария қўл силкиб,— унақанги дам оладиган одатим йўқ.

Николай михга илиб қўйилган шимини олиб, чўнтактарини узоқ кавлаштирди.

— Акамни тузукроқ билиб олдингларми ё улгурмадингларми?— сўради у.

— Нимасини билиб оламиз?

— Қанақанги одамлигини?

— Йўғ-а. Нимаиди?

— Ҳа, билиб оларсизлар ҳали...— Николай бегараз, ҳатто пича завқ-ла илжайиб, бош силкиб қўйди.— Амаллаб раис бўлиб олди-я! Ишга бўйни ёр бермайди хода ютганни. Ёшлигидан шунақа — бировларнинг елкасига миниб юришга тиришарди.

Николай ниҳоят бир нечта қоғоз пулни чиқариб, хотинига узатди.

— Физиллаганча бориб кел. Жиндак отайлик... танишганимизга.

Платонич йўталиб олди-да, жўнгина қилиб деди:

— Гап бундай, Николай: биз ичмаймиз. Менга мумкинмас, бу бўлса... ҳали ёшлик қилади.

Агафья қарияга мамнун қараб қўйди-ю, тезгина пулни шкафга яширди.

— Э, мўрчадан кейин олса бўлар дейман-ов... Қиттак-қиттак, а?— деди Николай илтижоли оҳангда.

— Йўқ, раҳмат.

Николай томоқ қириб, хотинига қаради: пул ишончли қўлга тушганди. У ўла қолсаям чиқармайди пулни энди — қайтариб оладиган пайтиямас ҳозир. У қандай аҳмоқлик қилганини эндигина фаҳмлади. Шимини кўтарганича, давангирдай бўлиб, хуноби ошиб, хонанинг ўртасида туриб қолди. Эпчил ёстиқдошига нақ еб қўйгундек бўлиб тикиларди. Хотини бўлса ҳеч нарсани кўрмагандек кечки овқатга дастурхон тузарди. Платонич билан Кузьма беихтиёр, кулиб юборишди.

— Қўй, диққат бўлма, Микола,— деди Платонич.

Николай кафти билан соқоли қирилмаган чаккасини қаттиқ-қаттиқ, шитирлатиб ишқади.

— Энди каллам уч кунгача ишламайди. Қанақанги хато қилиб қўйдим-а, хаҳ хомкалла-я!— Тан олди у. Бир оёғини шими почасига тиқаркан, иккинчи оёғи билан ҳаккаларди.— Яна-тағин ўз қўлим билан... найча қилиб думи остига қистириб ўтирибман-а.

— Шунча ичганлари етмаганмиш, вой нотавон кўнгил-э! Найча қилиб ўраганмишлар-а!— хафа бўлди Агафья.

Николай унга ўгирилиб, жиддий деди:

— Тилингни тий. Бекордан-бекорга жигимга тегма.

Овқатланиб бўлишди. Қалвдя йўқ эди бу пайт. Кузьма стол ёнидан туриб, уй эгаларига раҳмат айтди-да, чеккани ташқарига йўл олди.

Даҳлизда, қоронғида унга тўсатдан юмшоққина бир нарса теккандай бўлди ва қулоғига кимнингдир қайноқ нафаси урилди:

— Ташқарига чиқ.

Кузьманинг ҳатто афти бурушиб кетди — юрагига ғалати бир туйғу наштар ургандай бўлди.

Қоронғиликда шипиллаган енгил одим шарпалари эшитилди, кейин уй эшиги очилди... Чироқ ёғдуси ёритган чорқирра эшик оғзидан кичкинагина бежирим бошча лип этиб ўтди-ю, ортидан эшик ёпилди.

Кузьма пиллапояга чиқиб, зинага ўтирди... Бошини қўллари орасига олиб сиқаркан, ҳайратомуз оҳангда, овоз чиқариб:

— Чаманда гул-ку буёғи!— деб қўйди бахтиёр.

У ўриндан туриб, ичкарига юрди.

Платонич Николай билан суҳбатлашаётган, Агафья столни йиғиштираётган экан.

Кузьма бир нафасгагина остонада ушланиб қолди. сўнг шошилиб қоziқдаги чарм камзули, шапкасини олди-ю, ҳеч кимга қарамай, чиқиб кетди. Платонич ўзини буни пайқамаганга солди. Мезбонлар эса чиндан ҳам сезишмади.

Қлавдя бўлса ён хонанинг энсизгина тирқишидан кузатиб, жилмайиб турарди. Орадан бир муддат вақт ўтгач, у ҳам ташқарига чиқиб кетди. Платонич уни гўё шунчаки нигоҳи билан кузатиб қоларкан, суҳбатни давом эттираверди...

Ҳаво илиқ эди. Кунбўйи борлиқ билан олишган бебошу бесаранжом апрель шамоли ўтган йилги хазонларни шитирлатган кўйи, ҳорғин мудроққа кетганди. Қорн эриган ердан оғир ис гуп-гуп урарди димоққа.

Жим кетишяпти. Кузьманинг хаёлидан яна, жин урсин, бирон нима деб гапириш керак-ку, деган ўй кечмоқда эди-ю, лекин бирорта сўз топиб айтолмасди.

Пастлаб эсаётган ўйинқароқ шабада шўхлиги тутиб

дам биқиндан даф қилар, дам мулойимгина, авайлаб орқаларидан олға итарар, тамакисини пуфлаб, учқуни-ни юлқилаб, зулумот қўйнига суриб кетар ва учқунчалар уч-тўрт одимча учиб бориб сўнарди.

Енида, шундоқ биқингинасида Қлавдя боряпти. У бир-икки марта йигитнинг енгидан ушлаб оларкан:

— Вой, сирғаниб кетдим...— деб қўйди астагина.

Шунда Кузьма уни беўхшовлик билан ушлаб қолди.

— Қаёққа кетяпмиз ўзи?— сўради у.

— Кечки сайилга. Нимайди? Ё сени боришинг мумкин эмасми?

— ЙўҒ-э!..

— Кўпга келдингларми?

— Номаълум.

— Нимага келдинглар?

— Буни... кейинроқ гапириб бераман. Умуман сизларга янгича ҳаётни изга солишларингда ёрдамлашгани.

Қлавдя чинакамига ажабланди:

— Вой худойим-эй, қанақанги ёрдамчи бўлардинглар?!

Кузьма негадир бирданига дадиллашиб кетди. Қизнинг таажжублангани унга қаттиқ текканди.

— Сен бизга тўйдан олдин тўн бичиб қўяяпсан... Уринсиз гапиряпсан. Ахир сен ҳали ҳеч нимани билмайсан-ку.

— Нимани билмас эканман?

— Биласанг, гап мана бундоқ!..— баланд овоз билан гап бошлади Кузьма.— Ер юзида одамлар яшайди. Ҳар хил одамлар, албатта...— У тамаки қолдигини йўлга ташлаб, тагин тамаки олгани чўнтагига қўл тиқди. Яна жим қолди. Қизга бахт тўғрисида, у қанақа нарса экани ҳақида гапириб бермоқчи бўлди-ю, лекин нимагадир шахтидан қайтди, уялди. «Худди тентакка ўхшаб бақириб гапирганимни қара-я», аламзадалик билан ўйлади ичида. «Бузоқча» дегани эсига тушиб қолди.

— Нимага жим бўп қолдинг?

Кузьма томоқ қириб қўйиб, шапкасини пешонасига қилиб бостириб олди. Ўзи ҳам кутмаган бир тарзда, нега ва нима учунлиги ҳам номаълум бир тариқада тўрсиллатиб деди:

— Мана сен, Қлавдя, биров билан ишинг ҳам, ҳушинг ҳам йўқ, ўз ҳолингча яшяяпсан. Ахир бундай яшаш

ярамайди-ку, жин урсин!— У жим қоларкан, хаёлидан: «Ҳозир шартта бурилади-ю, жұнаб қолади», деган ұй кечди.

Бироқ Қлавдя кетмоқчи эмасди. Шунда йигит овозини сал пасайтириб, лекин терслик билан қўшиб қўйди: — Бунақада осонроқ бўлади, албатта. Лекин бу ярамайди...

— Сенга нима бўлди?

— Нима бўпти?

— Мен билан нега бундай гаплашяцсан?

Кузьма тек қолди. Ҳузига нима бўлаётганини ўзи ҳам билмасди. Қлавдя ҳам жим эди. Кейин қиз тўсатдан тилга кириб:

— Сен дарров шайдо бўлиб қоладиганларданга ўхшайсан-а? Шундайми?

— Қанақасига?

— Эҳтимол, менга ошиқ бўлиб қолгандирсан ҳали?

Кузьма ичида «ҳимм» деб қўйди-ю, одимлаши чалкашиб кетди — шу топгача қиз билан баравар оёқ ташлашга тиришиб келаётган эди.

— Биласанми нима...— Қлавдя тўхтади. Пича ўйлаб туриб, қатъий деди...— Сайилга бормаймиз. Ҳеч қанақанги қизиқ жойи йўқ. Юр, қирғоққа бориб ўтирамыз. Бўптимми?— Қиз йигитни эҳтиёткорлик ва қатъият билан эргаштириб кетди.— Юр, у ер бирам яхшики...

— Кетдик.

Мана, кетишяпти. Гаплари пойма-пой. Қўпроқ Қлавдя гапиряпти.

— Балки мени ёмон қиз экан деб ўйлаётгандирсан?

— Йўғ-э... Нега бунақа дейсан?

— Мен бўлсам, Кузенька, доим ўйлайман. Кечалари ухламай ўйлаб чиқаман. Севгига ташнаман... Лекин севадиган одам йўқ. Бизнинг йигитларимиз... ҳаммалари нақ айғирдай бақувват, барваста-ю, лекин бошқа қизикадиган жойлари йўқ. Сен бўлсанг сал бошқачароққа ўхшайсан. Қани энди ёқиб қолсам сенга... Бу ерда қизларимиз ҳар хил... Мендан яхшироқлари ҳам бор.

— Қўй-э... бекорчи гап бу. Нима кераги бор...— гудранди Кузьма.

— Мен билан бўлсанг дард қолмайсан. Қара, қандай уятчансан-а... Тоқатим тугади, кел, битта ўпай.— Қиз чўзилиб, бўйи аранг унинг юзига етди (йигит энгашиш-

ни фаҳмига ҳам келтирмади) ва қайноқ лабларини унинг катталарникидек қаттиқлашган, тамаки ҳиди анқиб турган лабига босди...

6

Емельян Спиридонич билан Кондрат кечга яқин қайтишди. Уйда Егорнинг ёлғиз ўзи эди. У полда чордана қуриб олганча чуғурчуққа ин ясаётганди. Унинг энг яхши кўрадиган нарсаси бирон нимани рандалаш эди.

— Уйда нима қилиб ивирсияпсан?— қош-қовоғи уйилди отасининг.

— Қайиқни қатронлаш керак экан. Сувга туширганимни биламан, худди ғалвирдай сув сизиб кетди ичига...

Егор тахтачаларни четга қўйиб, ўрнидан турди.

— Макар темирчиликдами?

— Ўшоқда.

— Сенга бошқа иш қуриб кетган эканми?!— Емельян Спиридонич ҳали битмаган инни тепиб юборди.— Ишёқмаслар!

Егор чурқ этмай, шарпа чиқармасликка тиришиб, тахтачаларни йиғиштирди-да, даҳлизга олиб чиқиб кетди.

— Беспаловларникига кетдим,— деди Емельян Спиридонич. (Бакланда Емельян Спиридонич иккита хонадон — Любавинлар билан беллаша оладиган бадавлат, худди уларга ўхшаган одамови ва ҳавоси баланд Беспаловлар ҳамда Холманскийлар билан борди-келди қиларди.)— Онанг келса, айтгин, мўрчага тагин ўтин ташлаб қўйсин, мен балки бир оз ўтириб қоларман.

Кондрат бош ирғаб қўйди.

— Егорка!— чақирди у.

— Нега бунақа у?— сўради Егор уйга кириб келаркан.— Айғирни дебми?

— Макаркани чақириб кел.

— Нимага?

— Керак. Дарров келсин.

— Нима, айғирни олмадингларми?

— Сенинг ишингмас бу.

Кондрат стол ёнига ўтирди-да, тирсақларини гурс этиб столга қўйиб, каттакон калласини қўллари ораси-

га олди. У шу топда қандайдир ўйчан ва диққат кўри-
нарди.

Макар терга ботиб, қора қурумга беланиб келди —
мириқиб босқончи ўрнига болғалашиб юборганди у.

— Нима дейсан?

— Юр буёққа,— буюрди Кондрат ичкари хонага то-
мон юраркан.

Макар Егорга қараб қўйди-да, акасига эргашди.

Кондрат уни олдинга ўтказиб юбориб, остонада тур-
ган жойида Егорга деди:

— Мўғулчага сули бер. Кўпроқ.— Шундай деб эшик-
ни ёпди.

Егор орқаларидан кирмоқчи бўлди.

— Сенга қаёққа бор дегандим?— ўшқирди Кондрат.

— Омборхонани калитлари ўшоқда-ку... Нимага ке-
кирдагингни йиртасан?

Ичкари хонадан улоқтирилган калитлар шодаси ша-
рақлаб ерга тушди.

Макар хонанинг ўртасида, Кондратга саволомуз ти-
килганча турарди. У ҳам акаси бугун ғалати бўлиб ўз-
гариб қолганига эътибор қилганди.

— Қалта милтиғинг қаёқда?— тўғри мақсадга кўчди
Кондрат.

— Қанақа милтиқ?— Макар гўё ҳайрон бўлгандай
тикилди.

— Ўзингни овсарликка солмай қўя қол. Қаерда у?

— Нимага керак бўлиб қолди сенга?

— Керак-да.

— Айтмасанг — бермайман.

Кондрат укасига олайди. У тортишиб ўтиришнинг
фойдаси йўқ эканини фаҳмлади. Қаравот тагидан калта
милтиғини олди-да, қўлидан қўлига ташлаб салмоқлаб
кўрди.

Кондрат милтиқни эҳтиётлик билан олди — оғир,
топ-тоза эди милтиқ — куракдай кафти билан кўкиштоб-
қора калта милини сийпалади.

— Ярамас, буни қаерда сақлаяпсан ўзи?! Бирортаси
бош суқди дегунча кўриб қолади-ку буни.

— Тозалагани олиб киргандим, холос. Нимага керак
сенга у?— Макарниг кўзлари шижоат-ла чақнаб кетди.

— Сенинг ишинг эмас бу. Бор устахонага.

Макар эшикни оёғи билан тепиб очиб, чиқиб кетди,
униг дили оғриган эди...

Қишлоқда милт этган ўт кўринмай қолган, бўм-бўш кўчаларнинг осойишталигини тиңчимас кўппакларнинг бўғиқ ҳуришларигина бузаётган паллада Любавинлар ҳовлисидан ўйноқи бияда гунгу кар харсангтош янглиғ қилт этмай Кондрат чиқиб келди.

Любавинлар тўсиғи тугайдиган тор кўчада қўққисдан четан девордан бировнинг шарпаси ажралиб, отлиқнинг йўлини тўсиб чиқаверди. Мўғулча сергак тортиб бошчасини силкиб қўйди, қулоқларини чимирди-ю, бироқ юришини секинлатмади. Кондрат жиловни тортди.

— Менман бу,— йўлни тўсган Макар эди.— Мениям ола кет, ака... Жудаям боргим келяпти. Бунақанги ишларни сендан кўра яхшироқ биламан.

Макарнинг овози секин, умидвор эшитилди. У акасининг эгигидан ушлаб турарди. Акаси ғижиниб, тўнғиллаб сўкинди-да, Мўғулчани ниқтаб, қоронғиликда ғойиб бўлди.

Макар ранжиб, дили оғриб уйга жўнади. Сўкчакка чиқиб гумдон ошди.

Кондрат тонготар палласида қайтди. Ранги буздай оқарган, бошида қалпоғи йўқ... Чап чаккасини ушлаб олганди.

Индамай ичкари хонага ўтиб кетди-да, самогон беришларини сўради.

Емельян Спиридонич ич кийимида ичкари хонага чопди зинғиллаганча, нима гап бўлганини сўрашга юраги дов бермади. Уғли қаерга борганини фаҳмлаб турарди.

— Отдан ажрадим,— хириллади Кондрат.

Отаси бир нафас тахта бўлиб туриб қолди, сўнгра бесаранжомлана бошлади.

— Жуфтакни ростлаш керак... Отдан таниб қолишлари мумкин,— овоз чиқариб мулоҳаза юритарди у.— Кўйлагингни еч: қон тегибди унга.

Ота шундай деб кўйлагини ечишига ёрдамлашяпган эди, тасодифан ўғлининг бошидаги жароҳатга тегиб кетди. Уғли оғриқдан войлаб юборди.

— Ҳеч нима қилмайди, ҳеч нима!— шоширарди отаси.— Нима бало, чўқмор билан тушириб қолишганга ўхшайдими?

Кўйлакни юмалоқлаб, нариги хонага югуриб чиқди-да, хотинига улоқтирди. Михайловна уни ёзиб қаради-ю... қўлидан тушириб юборди.

— Вой худоёмим, вой ярагган эгам... Омеля, қонку бу.

— Ёқиб юбор.

Михайловна кўйлак тепасида қаққайиб қолган кўйи ерига жадвирарди.

— Ия, ҳа?— Емельян гурзидай муштумини қисди, сўкчакда ухлаётган болаларини уйғотиб юбормаслик учун секингина, хирқираб сўкинди:— Ҳа она-монангни! Нима, умрингда қон кўрмаганмидинг?— Кўйлакни ердан олди-да, керосин селиб, печкада гуриллатиб ёқиб юборди.— Кондрат икковимиз бирор беш кунга жўнаб кетамиз, Игнатникига меҳмонга кетишди дейсан. Кеча кечқурун кетишганди дейсан.. йўқ, кундузи кетишди де. Эшитяпсанми?

— Эшитяпман.

— Болаларгаям худди шундай дейсан. Борди-ю, келиб суриштиришадиган бўлишса...— Емельян хотинини ўзига тортиб, чаккалари титраб, пишқирди:— Туя кўрдингми, йўқ. Эртага эрталабдан, Мўгулчамизни ўғирлаб кетишди, деб гап тарқат. Тушундингми?

У ичкари хонага қараб юрди-ю, аммо бирдан шартта орқасига ўгирилиб, овози бўғилиб, дағдаға қилди:

— Ўзингни қувноқ қилиб кўрсат! Намунча алвастига ўхшаб безраясан!

Кондрат куракдек қўллари билан бошини чангаллаганча астагина сарак-сарак қиларди. Кейин тўхтаб, бошини чап елкасига қийшайтирган кўйи, худди нимагадир қулоқ солаётгандек тек қоларди. Кенг пешонасига маржон-маржон тер қалққанди.

— Оғрияптими?

— Чидаб бўлмаяпти.

— Зарари йўқ, тирик қопсан-ку ишқилиб. Ҳозир жўнаймиз. Игнатникига олиб бораман сени, ўша ерда тузатиб оламиз.

Емельян Спиридонич бир нафасгагина каравотга чўкди, супурги соқолини селпиб, овози титраб деди:

— Бия... Б-бия-чи!.. Тенги йўғийди жониворни.— Ерилиб кетган қаттиқ кафти билан ёшини артиб, залварли қўлини тиззасига ташлади-да, сўзини деярли пиширлаб тугатди:— Эҳ тангрим... Қўлингдан келмайдиган ишга уринмаган маъқул экан.— Шу топда у қомати девдай, соч-соқоли пахмайган ва аянчли қиёфада эди.— Қандай қилиб шундоқ бўлди? — деб сўради кейин.

— Кейин,— ух тортди Кондрат, оғриқдан кўкариб кетган лабларини аранг йириб-йиртиб.— Улар уч киши экан. Милтиқни уриб туширишди қўлимдан — кейин... нима биландир бошимга туширишди,— деди.

Емельян Спиридонич ўрнидан турди:

— Кетдик.

Улар уйдан чиқишди. Лекин Емельян Спиридонич ўша заҳотиёқ орқасига қайтди, сўкчакка кўтарилиб, Макарни туртди (Егор уйда йўқ эди).

— Ҳозироқ йўлга туш... Бомск йўлидаги Бистрянск ўрмонига буриладиган жойни биласан-а?

— Ҳа.

— Кондрат ўша ерда қалпоғини йўқотибди. Милтиқни ҳам қидир.

Макар ҳаммасини тушунди:

— Эҳ... Ўзимам билгандим-а.

— Бўл тезроқ, онаси байтал!.. Маҳмаданалик қилишларини қаранг-а! Тонг ёришгунча бажар!— Шундай дея яна чопганча чиқиб кетаркан, хотинига қайрилиб ҳам қарамади: у ҳанузгача уй ўртасида қаққайиб турарди.

7

Егор қишдаёқ бир қизни — Марьяни кўз остига олиб қўйганди.

Марья кўп болали, боши ҳамиша қашшоқликдан чиқмайдиган Сергей Фёдорич Поповнинг хонадонидан эди.

Талай замонлар муқаддам Бакланга қувноқ ва қашшоқ Сергунька деган йигит келиб қолади. Қаёқдан келганини ҳеч ким билмайди. У балалайка чалиб, рақсга тушарди. Тезда қизларга ёқиб қолади. Рақс туша-туша қишлоқдаги энг сулув қиз — Степанида Малюгинани айлангириб олади. Совчиликка одам бошлаб боради. Ўша пайтларда қишлоқ бойларидан саналган Степаниданинг отаси унга роса ичириб қўйиб, ўласи қилиб савалайди. Сергунька ётиб ўзига келиб олгач, Степанида ота-онасининг розилигисиз уникига қочиб боради. Шунда отаси уни оқ қилиб, қизингнинг эғнидаги жамики кийимини ечиб кел, деб онасини жўнатади. Онаси келиб, яширинча оқ фотиҳа беради ёшларга, кейин қизининг эғнидаги охирги кўйлагигача ечдириб олади, шундай

қилмаса эри уни остонасига ҳам йўлатмаслиги турган гап эди.

Шундай қилиб, Поповлар бирга яшай бошлашади. Чоғроққина кулба қуриб олишади, бир талай бола ортиришади... Шу тариқа бир умр қашшоқликда яшайверишди. Сергей Фёдоричнинг юраги торая борди. Кексайганида эса янада беҳаловат бўлиб қолди. У шовқин кўтарар, ҳамма билан сўкишар — текканга тегиб, тегмаганга кесак отарди.

У паст бўйли, пахмайган, ўқрайма биткўз бўлиб, худди чумчуққа ўхшаб кетарди. Чумчуқ бўлганида ҳам негадир ҳамиша ҳурпайиб олиб, кўкрак кериб, шашт билан бетиним дик-дик олға сакрагани-сакраган чумчуққа ўхшарди.

У дурадгорлик қиларди. Бирор кимса билан томини ёпиб бериш ёки ром ясаб беришни байлашиб оларкан, хўжайин билан жанжаллашмаган пайти бўлмасди. Ҳеч кимни кўзини очирмас, ҳеч кимни ўз ҳолига қўймасди. На раҳмону на шайтондан қўрқарди.

Айтишларича, эски пайтларда қишлоқда бир жодугар бўларкан. Борди-ю, жодугарга кимки ёқмай қолса, ўшанга у сира тинчлик бермас экан. Дарров саҳар палласида қишлоқ теграсидаги ғов орқасига чиқаркан-у, шафаққа қараб афсун ўқиркан — ана шундан кейин ҳалиги одам ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ оғриб қоларкан. Уша жодугардан ҳамма оловдан қўрққандан баттар қўрқаркан. У бўлса гердайиб, қош-қовоғи уйилиб юраркан, ҳамманинг ундан қўрқиши эса ёқаркан.

Бир гал Сергей Фёдорич ўшаникида устачилик қилаётган экан, турган гапки, улар уришиб қолишади. Шунда жодугар:

— Сени дуойибад қиламан, истайсанми шуну?— дебди.

— Дуойибад қиласанми?— қайтариб сўрабди Сергей Фёдорич.

— Дуойибад қилганда қандоқ, кўзингни каттароқ оч.

— Наҳотки ростданам дуойибад қилиш қўлингдан келса.

— Келганда қандоқ!

Шунда Сергей Фёдорич куппа-кундузи иштонини ечиб, юмшоқ жойини шапатиллаганча:

— Тезроқ дуойибад қила қол... мана шу еримни,— дебди.

Шундан кейин у кайф қилиб олиб икки кунгача қишлоқни кезиб, учраган одамга:

— Афсун ўқигани тили айланмай қолди, ўзиям жуда чиройли-да кетим,— деб ваъзхонлик қилиб юрди.

Степанида чайир, қоқсуяк бўлиб қариди, у ҳам шафғи бўлиб қолди.

Фақат кўзларигина илгаригидек қувноқ, шўх ва маъноли боқарди.

Эр-хотин деярли ҳар кун жижкамашт бўлишарди. Одатда жанжални Сергей Фёдорич бошларди.

— Бутун умрим, бебаҳо ёшлигимни сен билан ҳароб қилдим-а!— алам билан дерди у.

Степанида эса икки қўлини белига тираганча жавоб қиларди:

— Сени ҳеч қачон севган эмасман, сўтак. Ҳа, лоақал мана мунчаям севганамасман,— шундай дея у жимжилогли учини кўрсатарди.

Сергей Фёдорич саросимада кўзларини пириллатганча:

— Елгон айтасан, мегажин, севардинг. Улардай яхши кўрардинг,— дерди.

Степанида ҳакканинг бошига ўхшаган қоқшоқ бошини орқага ташлаганча, астойдил ва ғалати қилиб куларди.

— Ҳа, севардим, лекин сени эмас, бошқасини. Эҳ, сени қара-ю... умр бўйи алданиб келган одамсан сен!

Жанжаллари шу тариқа давом этаверарди...

Улар ўн бир фарзанд кўригшан эди.

Икки катта ўғиллари империалистик урушда ҳалок бўлганди, ўн олтинчи йили; биттасини баҳорда сол ясаётганларида ёғоч нобуд қилганди. Бирини шаҳарда милиционер эди. Охирги кунларигача ота-онасини тез-тез зиёрат қилиб турарди у. Алпқомат, келишган, оғир-вазмин бу ўғилларининг қишлоққа кириб келиши қариялар учун бамисоли тўй эди. Улар ўғиллари билан фахрланишарди.

Севинчлари ичларига сигмай, тонг ёришгандан қош қорайгунга қадар куйманишиб, ҳамма нарса ўзига тўқ, саховатли одамлар хонадонидагидек бўлишига ҳаракат қилишарди. «Ўтириш» қилиб беришарди.

Ичиб олиб, қадимий қўшиқларни куйлашарди.

Сен билан қайдан учрашиб қолдим,
Бир бор кўрдим-у боғландим нега?

Ўзимни бекор ўтларга солдим,
Тақдир ҳижронни ёзмишдир менга...¹

Ҳа, қотириб куйлашарди.

Сергей Фёдорич столга тирсагини тираб, малла сочли кичкинагина бошини қўллари орасига олганча, сира кутилмаганда чиройли қилиб суйган қўшиғини бошлаб қоларди:

Эрким менинг, оҳ, эрким,
Чекма зинҳор оҳ, эрким!..

Степанида сездирмайгина ёшларини артиб оларкан:
— Йигитлик пайтларида шу қўшиқни жудаям яхши кўрарди,— дерди ўғлига.

Сергей Фёдоричнинг битта бемаза қилиғи бор эди: керагидан ортиқча ичиб олиб, тўполон қилишни яхши кўрарди.

— Мен кимман ўзи?!— деб бўкирарди у столдаги идишларни уриб туширмоқчи бўлиб қўлларини силтаб.— Йўқ, қани айтинглар-чи менга: кимман ўзи мен?!

Степанида унга жимгина, таънаомуз — маънодор ва аламли тикиларди. Сергей Фёдорич бўлса унинг бундай боқишидан баттар тутақиб кетарди.

— Ҳаммангга кўрсатиб қўяман ҳали! Мен...

Ўғли уни лип эткизиб кўтарарди-ю, каравотга элтарди.

— Нимага бунақа қиласиз-а, дада?.. Мана, дадажон, ҳаммани дилини хуфтон қилдингиз-қўйдингиз.

— Федя! Ўғлим... онангга айтиб қўй... ҳаммага айт: мен — одамман! Ҳаммаларни ҳали оёғимга бош уришадил! Мен уларга!..

— Бўпти-бўпти, дада, ухлай қолинг.

Сергей Фёдорич итоаткорона жим бўларди. Степанида ёнига ўтиб ўтирарди — шундай қилмаса у ухламасди.

— Шу ердამисан?— сўрарди у кампирининг қўлларини найпаслаб.

— Шу ердаман, шу ерда,— жавоб берарди кампир.— Ухлай қол.

— Хўп.

Шу тариқа уйқуга кетарди у.

Кейинчалик Фёдор келмай қолди. Шаҳардан: «Хизмат бурчини ўтаётганида ҳалок бўлди», деб ёзилган қозғоз келди...

¹ Китобдаги шеърларни Мирпўлат Мирзаев таржима қилган.

Бир сафар (қишда бўлганди бу) улар пичан олиб келгани жўнашди.

Ҳаво илиқ эди. Қор учқунлар, атроф жимжит эди.

Аравага уйиб пичан ортишиб, йўлга чиқиб олишди-да, аста ҳайдаб кетаверишди. Йўл олис эди.

Қишлоққа бир неча чақирим қолганда бўрон турди. У дабдурустдан кўтарилган, тоғ ортидан қуруқ шамол қутуриб эса бошлаганди; эрталабдан бери ёғаётган, ҳали зичлашиб-босилиб улгурмаган қор ундай тўзиб, еру осмонни тутиб кетди. Атрофни қоронғилик босди. Шамол дилга қутқу солиб, ваҳшиёна ўкирарди. От тўхтаб қолди.

Шамолда бурканиб ўтиришга озроққина қолдириб, қолган пичанни чана-аравадан тушириб ташлашди. Аравани бўшатиб юриб кўришди. Олдинига тўғри кетаётгандек бўлишди, кейин от қорнидан қорга ботиб кета бошлади. Тагин тўхташди.

Сергей Фёдорич йўлни қидириб кўрмоқчи бўлиб чанадан сакраб тушди-ю, гуппа қулади, кейин чанага аранг чиқиб олди. Шамол ерга кўтариб урганди.

От ётиб қолди. Улар ҳам ётиб олишди.

Қисилишиб, бир-бировларига қараб ётишарди.

Бирпасда қор кўмиб кетди ҳаммаларини.

Сергей Фёдоричнинг оёғида эски этик эди. Оёғи совуқ қота бошлади.

— Стеша... шу ерда ажалимиз етадиганга ўхшайди,— деди у.

— Қўрқма, қўявер. Бирга ўламиз ўлсак.

— Сира ўлгинг келмас экан!.. «Қўрқма» эмиш-а! Ботирлигингдан ўргилдим-у!

Бир нафас жим қолиб, кейин қўшиб қўйди:

— Нимагадир алам қиларкан-да!

— Менга ҳам алам қиляпти. Лекин нолиб яратганга шак келтирма, яхшиямас бу.

— Нимага яхшиямас?

— Билмадим.

— Аҳмоқона гап! Лоақал шундоқ пайтда ақл ўргатишни йиғиштирсанг бўларди.

— Вой тентаг-эй, ўзи сира ақл ўргатганманми сенга.

Жим қолишди.

— Болаларга ачинади одам, холос,— пичирлади Степанида.

Сергей Фёдорич бурнини тортди.

— Оёғимга сўзак киряпти,— деди у жаҳл билан.

Степанида бир амаллаб оёқ томонга сирғалиб тушди.

— Еч этигингни... Буёққа бер уни.

Амал-тақал билан этикни ечишди, сўнгра у эрининг сўзак кирган оёғини кўксига босди. Сал исиб ўзига келгандан кейин оёғи бигиз қадалгандай шунақанги санчиб оғрий бошладики, Сергей Фёдорич нақ кўппакдай ув тортиб юборди. Степанида бўлса:

— Ҳечқиси йўқ, энди яхши бўлади. Энди музламайди,— деб далда берарди.

Уларни худди шу аҳволда топишди.

Эрталаб, тонг ёришар-ёришмас бир нечта чана-аравада йўлга отланишиб, қишлоқдан чиқишлари биланоқ уларга дуч келишди.

Қасалхонага олиб боришди.

Степанидага қишлоқ совети битта юбкали кийимлик берди, совғага.

Степанида касалхона каравотида чехрасидан нур ёғилиб, яшнаб, фариштадай бўлиб ётарди... Одамларга меҳр-ла, мамнун боқарди — умри бино бўлиб ҳеч ким ҳеч нима совға қилмаган эди-да.

Сергей Фёдорич кампирига бунчалик оқибат кўрса-тишаётганидан бир оз хижолатда эди. Ўзлари холи қолишган пайтларда у кампирининг ёнига ўтиб ўтирарди-да, қистовга оларди:

— Онаси, нега ҳеч нима емаяпсан? А? Қани, ҳозироқ манави шўрвани ичиб ол-чи! Мана, ўзинг кўргин-а, ажойиб шўрва бўлибди-да ўзиям!..

— Қорним тўйиб кетди, чол,— жавоб берарди хотини.— Одамларни қара, қандай меҳрибон-а улар!

Сергей Фёдорич тескари бурилиб, чўққи соқолини тутамлаганча, йўталиб қўярди...

Икки кундан кейин эса Степанида қазо қилди. Жимгина. Кечаси...

Сергей Фёдорич уни жойига қўйди-ю, ювош тортиб қолди. Ортиқ қишлоқда шовқин кўтармай, ҳеч ким билан сўкишмай қўйди. Ўзининг аравахонасида ўралишиб, алланималарни рандалар, арраларди... қисқаси, уни чиқмасди.

Бўйи ҳам чўкиб қолгандай эди. Ранг-рўйи кетиб, туси сарғая бошлади.

Охирги пайтларда ғалати ишлар қила бошлади.

Бир куни катта харсангни думалатиб келиб, уни йўниб, қалин тўрт бурчак тоштахта ясади (бир тер тўкди), ўртасига хоч расмини ўйиб тушириб, хотинининг қабри устига қўйди бу тошни.

Масленица байрами куни бўлса хотини тушига кириб, бундай дебди:

— Устимдан зилдай босяпти, чол. Олиб ташла уни...

Саҳарда, кун яхши ёришиб улгурмасиданоқ, мисрангчасини кўтарганча қабристонга зингиллаб бориб, қабр устидаги тошни олиб ташлади.

Сергей Фёдоричнинг қўлида етти бола қолди. Каттаси, Марья, ўн тўққизга кирганди.

Марьянинг юз бичими онасига ўхшарди — қорақош, кўзлари тиниқ, маъноли боқади. Фейл-атвори акаси Фёдорга тортган — босиқ, мулоҳазали, оқкўнгил, меҳрибон. Ниҳоятда сабр-тоқатли.

У камдан-кам кулади-ю, лекин булоқдек тиниқ кўзлари қорачиғида доимо мулойим табассум пинҳон ётади. Ана шундай кўзлар бир нигоҳ ташлаганида одамлар нийб кетадилар.

Марья оғир ҳаёт кечирарди-ю, аммо ҳеч қачон нолимасди. Бундай одат ёт эди унга. Дугоналаридан орқада қолмасди: самимий, дилрабо қизлар қўшиқларини айтар, қотириб рақс тушарди... Дарвоқе, уни кўрган одам бу босиқ, мўмин, ўзини вазмин тутадиган қизнинг даврага чиқиб, рақс тушишини хаёлига келтириши мушкул эди. Ўйинга тушиб кетганида эса ҳеч ким ажабланмасди бунга, у енгил ва бемалол, бировга ёқай деган пинҳона истаксиз хиром этарди. Дилдан чиқариб ўйнарди.

Марьянинг жазманлари йўқ эди. Шунчаки йўқ эди, вассалом. Бу ҳол уни асло ташвишлантирмасди. Рост. Айёрлик қилиш қўлидан келмасди унинг...

Оқшомги сайрдан тарқашгач, Егор қизларни қувиб етди-да, ўн қадамча орқароқда бораверди. Қизлар жўр бўлишиб, «Тоғ бағрида»ни куйлашарди.

...Егор қўшиққа қулоқ солиб бораркан, ичида, бугун яна Марьяга яқинлашолмайдиган бўлдим-да, деб ўйлади. Кейинги пайтларда у тез-тез Марьяни ўйлайдиган бўлиб қолди. Бир неча марта унинг ёнига бормоқчи бўлди-ю, яқинлашолмади — қўрқди. Бунинг устига ғурури халал берди. Макардан, бир амаллаб топиштириб

қўй бизни, деб илтимос қилиш ҳам йўқ эмасди кўнглида — у бунақанги ишларга жуда эпчил. Лекин бир кун келиб тили заҳар акам бу заиф томонимни бемаврид юзимга солади деган ҳадик уни шундай қилишдан қайтариб турарди.

Аста-секин тарқала бошладилар. Гармончи жин кўчага бурилиб, ранго-ранг, ҳазинтоб куй садоларини ўзи билан ола кетди. Ёшлар жуфт-жуфт бўлиб қоронғиликка сингиб кетишарди.

Уч-тўрттагина — боши очиқлар қолишди. Улар олдинда чақчақлашиб, кулишиб кетишяпти. Марья ҳам шулар орасида.

Егор тўсатдан шу бугун қизга рўбарў бўлишга боғина олишини фаҳмлади.

У бир четга ўтиб, қизларнинг муюлишдан бурилиб кетишларини кутиб турди-да, кейин четан деворлардан ошиб, полизма-полиз илашқоқ — лой шудгордан тўппатўғри Марьяларнинг уйига қараб югурди. Худди орқасидан биров қуваётгандек зипиллаганча, елиб чопяпти. Тишини-тишига қўйганча югурияпти... Ичида бўлса ҳадеб: «Шундай! Шундай! Шундай!»— деб такрорляпти саркашлик ва шодонлик билан. Икки марта олдидан ит чиқиб қолди. Биттаси нақ ўтақасини ёриб юборди: говдан сакраб ўтиб, югурганча йўлини кесиб чиқа бошлади. Боя говдан сакраётганида кўзи тушиб қолганди, ўзням бузоқдай келарди. Егор чопиб бора туриб, бамисоли сопқондан отилгандай, четга — четан девор томонга отди ўзини... Қайин қозиқни суғуриб олишга улгурди... Қозиқни бир учини пастга қилганча турган жойида доира ясаб чирпирак бўлиб айланаверди. Қозиқда қолган пўстлоқ гўё таранг тортилган камон ипидай майин ва оҳистагина чувилларди. Даҳшатли кўппак бу чувиллаб турган доира остидан дап қилишга уч бора уриниб кўрди, лекин ҳар гал яна орқага ташланди. Кейин қандай келган бўлса, ўшандайига индамай жуфтакни ростлаб қолди.

...Охирги четан девордан шундай осон сакраб ўтдики, ҳатто Егорнинг ўзи ҳам ҳайрон қолди. «Нима гап ўзи?» — хаёлидан кечди.

Кейин Марьяларнинг лиқилдоқ дарвозаси олдида тураркан, қўлидаги серкўз таёқчани жони борича ғижимлаб, ҳаяжонини босмоқчи бўларди. Бироқ ҳаяжонини жиловлашга кучи етмасди. Шунда жаҳли чиқиб кет-

ди. Тор кўчада уёқдан-буёққа юрди. Чекди. Тамаки ўраётганида қўли қалтираётганини пайқади. «Нима бўляпти ўзи менга?»

Марья билан худди шу аҳволда — қўлида таёқ, жаҳли чиққан ва ҳаяжонини босолмаётганидан жони ҳалак бир кайфиятда учрашди.

Марья оҳистагина «вой» деб юбориб, қўллари билан кўксини ушлаб қолди.

— Қўрқма.— Егор негадир осмонга тикиларди.— Бу менман.

— Вой худойим-эй, эсхонамни чиқариб юбординг-ку!— Марья нафасини ростлаб олди.— Нима қилиб турибсан?

— Шунчаки, ўзим.— Егор тамакиси қолдиғини ҳафсала билан босиб-эзғилади, қўлидаги таёқни сездирмаёгина четга итқитиб юборди. Норози оҳангда сўради:— Нима, уйқинг келяптими?

— Йўқ.

Егор ҳар эҳтимолга қарши чўнтагида олиб юрган новвот солинган тунука қутичани чиқарди-да, Марьяни қўлини пайпаслаб топиб, тескари қараб туриб, тутқазди уни.

— Ма, ол.— Шундай деркан, пешонаси тиришди: шундай уялдики, ўздан-ўзи нафратланди. Бу лаънати қутича ҳамма ишни бошқалар сингари қонун-қондасини ўрнига қўйиб адо этиш заруратини ёдига солиб, оқшом бўйи чўнтагида тиқирлаб юрди. Бу илму амални унга Макар бўш пайтларида ўргатган эди.

— Нимага, Егор?— деди Марья қутичани қўлида айлантираркан; қоронғилик қўйнида, шундоқ ёвгинасида унинг меҳрибон кўзлари йилтирарди. Буниси дард устига чипқон бўлди. Олиб, индамай қўя қолмайдими энди.

— Олавермайсанми энди!— Егор нақ қичқириб юбораёзди.— Нимагалигини мен қаёқдан биламан?!

— Нимага бунақасан?..

— Қанақаман?— Егор ғазаб билан бошини буриб, қизга тикилди.

— Мендан бирон нима истайсанми ўзи?

— Ҳеч нима истамайман!

— Унда ўтказиб юбор.— Қиз қутичани устунча устига қўйиб, қимир этмай турган Егорни айланиб ўтдида, ғийқиллатиб дарвозани очди...

Егорни худди биров ерга қоқиб қўйгандек эди — кетмоқчи бўларди-ю, лекин жойидан жилолмасди.

— Егор!— дея астагина чақирди Марья.

— Ҳа.

— Нимага келгандинг ўзинг?

Овозидан, Егорнинг назарида, масхара қилаётганга ўхшади. Қандай турган бўлса ўшандайича, қайрилиб қарамай, биринчи дуч келган деворга бошини уриб ёришга ҳам тайёр бир ҳолатда тўппа-тўғри кетаверди. Тип-тиниқ кўзлари даҳшатдан хиралашиб кетсин учун Марьяни болохонадор қилиб, қўпол сўзлар билан астар-аврасини ағдариб сўккиси келиб турарди шу топда.

У анча жойга борганида бирдан ширинлик солинган анави лаънати қутича устунча устида қолиб кетгани эсига тушди. Ҳатто юраги бир санчиб қўйгандай бўлди. Чопганча орқасига қайтди-да, қутичани шартта олиб, полизга қараб улоқтирди.

Баклань дарёсига қараб кетди. Соҳилга ўтириб олиб, музнинг қасира-қусурига қулоқ сола бошлади. Сўнгра сакраб туриб, уйига жўнади. Отхонага кириб, Қузғунни юганлади-да, дарвозадан ташқарига етаклаб чиқди... Отга сакраб минаркан, ўз оғирлиги билан уни чайқалтириб юборди. Бақувват ахта турган жойида нақ парвоз қилгудек олға юлқинди. Туёқлари остида ер гўё инграрди. Рўпарадан гўё елиб, чувиллаб келаётган тун қучоқ очиб, ўз қаърига торта кетди уни...

От ўзи йўл танлаб учиб борарди. Егор бўлса тишини-тишига босганча, ахтанинг туёқ ташлашига монанд: «Шундай! Шундай! Шундай!»— дея такрорларди саркашлик билан.

Икковлон қишлоқдан отилиб чиқдилар.

Егор қизишиб кетган от жиловини тортиб, пастга сакраб тушди... Нам ерга ўтирди-ю, бошини йиғиқ тиззалари устига қўйди.

...Шарқ уфқи ёришиб кела бошлаган, хўрозлар учинчи бора қичқиришга тушган бўлса ҳамки у ҳануз ўша алфозда ўтирарди, бирон марта бошини кўтармади. Қузғун бир неча бор қўлидаги жилов тизгинини астагина тортиб, секингина кишнаб қўйди.

Егор ниҳоят бошини шахт билан кўтарди, ўрнидан туриб, ахтанинг ёлини силади. Миниб, уйига жўнади. Шу топда дили зимистон, ўзидан ҳам, Марьядан ҳам жаҳли чиқиб, алами зиёда бўлиб борарди.

Эрталаб Платонич Кузьмани аранг уйғотди.

У қуроқ кўрпага деярли бурканиб олган (сўррайган бурнигина кўриниб турарди, холос) ва шунақанги ҳуштак чалиб хуррак отардики, Платонич бир нафас тепа-сида туриб қолди — чол унинг хуррагига мамнун қулоқ солди. Кейин сайрчини қаттиқ силкилади.

— Кузьма! Кузьма дейман!

Ҳуштак бир сониягина фурсатга тинди. Кузьма қимирлаб, ҳузур-ла лабларини чўлпиллатиб қўйди-да, тағин шўхчан «ашуласи»ни бошлаб юборди.

— Тур, ҳой Кузьма!

Кузьма кўзини очди, аланглади. Улар полда, кўҳна, тўзиган калта пўстинни тўшаб ётишганди.

— Турилсин!

Кузьма дик этиб турди-ю, ўша заҳотиёқ ўтириб олиб, шоша-пиша калта иштондан сангиллаб чиқиб турган қоқ суяк оёқларини кўрпа остига яширди: ичкари хона-нинг эшигига кўзи тушгани ҳаманоқ ҳаммасини эслаганди.

Уйда ҳеч ким йўқ эди: хўжайин ишга кетган, Агафья ташқарида ўз юмушлари билан банд эди. Клавдянинг пўстинчаси деворда Кузьманинг камзули билан ёнма-ён осиглиқ турарди.

— Кеча қаерда эдинг?— сўради Платонич астагина.

Кузьма кўрпа остида галифесини кияётганди. Жавоб ўрнига ичкари хона эшигига омонатгина кўз ташлаб қўяркан, қизариб кетди.

— Нимани сўрадингиз?

— Кеча қаерда эдинг?

— Шундоқ, ҳалиги... қишлоқни айландим.

— Ҳа-а... Қани, ювина қол, юр. Мен баъзи нарса-ларни ўйлаб қўйдим, сенга айтиб бермоқчиман...

— Нимани ўйлаб қўйдингиз?

— Кейин.

Наридан-бери тамадди қилиб олишди.

Ташқарига чиқаётиб Агафьяга тўқнаш келишди.

— Нонушта қилиб олдингларми? Столда тайёрлаб қўйгандим.— У Кузьманинг кўзига синовчан боқди.

— Ҳа, бўлдик. Раҳмат,— жавоб берди Платонич.

Кузьма Агафьянинг нигоҳига дош бериб, ёнидан ўтиб кетди.

— Менимча, бу ишларни шаҳардан кимдир бошқариб турган кўринади,— дея гап бошлади Платонич дарвозадан чиққанларидан кейин.— Ёки шаҳарга махсус одам бориб туради. Ҳар қалай шаҳар билан алоқа бор, буниси аниқ...

Кузьма унинг гапларини тузук-қуруқ эшитмаётганди. У одим ташлагани сайин кечаги кечани эслаб, воқеаларни қайта бошдан кечирарди. Платоничнинг овози олислардан эшитилаётганга ўхшар, унга эътибор бермасди йннгит; чол эса, унинг фикрича, яқин кунлар ичида нималар қилиш кераклиги тўғрисида сўзларди.

Улар буёққа қуйидаги иш юзасидан келгандилар:

Икки ойча муқаддам Бакландан жануброқда ҳеч нарсадан тап тортмайдиган одамлар тўдаси ҳаракатга келиб қолганди. Олдинига уларни оддий талончилар деб ўйладилар, аммо кейин (қишлоқларни боса бошлаганларидан сўнг) бу каллакесарларни тажрибали ҳамда қасоскор қўл бошқараётганини ангадилар. Қишлоқлардаги қишлоқ советларини, қироатхоналарни вайрон қила бошладилар, бир қишлоқда авахтахонанинг қулфини бузиб, маҳбусларни чиқариб юбордилар.

Изига тушилди дегунча, тўда хилвату овлоқ жойларга уриб кетади, у ерлардан талончиларни топиш эса амримаҳол эди. Чончилар маҳаллий содиқ кишиларнинг ёрдамига муҳтож эдилар.

Губерна ГПУси бу жойларга тўданинг изини топиш ва уни тор-мор келтириш чорасини қилиш учун бир неча одамни жўнатди. Родионовлар ҳам ана ўшалар жумласидан эдилар. Улар чекист эмасдилар, уезд шаҳарларидаги граждандар уруши йилларидан берига гунгу кар бўлиб ётган кичик-кичик заводчаларга қайтадан жон киритишда ёрдамлашгани келгандилар Сибирга.

Бу жойлар уларга таниш эканини билгач, ҳозирча заводлар масаласини кейинроққа қўя туришни илтимос қилдилар. Платонич рози бўлди. Кузьмани кўндириб ўтиришнинг ҳожати ҳам бўлмади.

Хужжатлари бўйича улар губерна БСЖси — «Битсин саводсизлик» жамиятининг вакиллари ҳисобланардилар. Платоничга эса Бакланда деҳқонларнинг ўз қўллари билан мактаб қурсак деган фикр тинчлик бермасди. Айни пайтда бу нарса уларнинг бу томонларга келишдан асил мақсадларини сир туттишларида ёрдам бериши аниқ.

— ...Ҳовлима-ҳовли юрамиз, кузатамиз,— дерди Платонич.— Эҳтимол, икки қуённи баравар қўлга туширармиз. Лекинига эҳтиётлик билан ҳаракат қилиш керак, албатта. Йигитлар билан яқинлашиб олсанг зиён қилмасди...

Кузьма маъқуллаб бош ирғади:

— Тил топишиб оламан.

— Қизча ёқадими?— қўққисдан сўраб қолди Платонич худди бошига гўқмоқ билан туширгандек.

Кузьма гумтайиб олди.

— Қанақа қизча?

— Уй эгасининг қизи,— Платонич кўзойнаги тепасидан унга қараб қўйиб, кулиб юборди. У секин, муғамбирона ва қувнаб куларди. Бутун афтини майда ажин тўрлари қошлади.— Эҳ, сени қара-ю... чекистмиш, хомкалла!— Кейин жиддийлашиб, деди:— Мундоқ йигитларга ўхшаш керак, Кузьма. Нуқул эсимдан чиқиб қолади, нечага кирдинг ўзи?

— Йигирмага.

— Ана кўрдингми. Қараб турсам, онангга тортибсан. У ҳам ўттизга киргуничаям худди қизалоққа ўхшаб қип-қизариб кетаверарди...

Қишлоқ советида энг тўқ хонадонларнинг рўйхатини олишди.

— Ҳеч нима чиқаролмайсизлар,— деди Қолокольников хушқаломлик билан.— Қуришмайди бари бир.

— Кўрамиз.

— Кўклам келиб қолди. Ҳамманинг ўз иши, тирикчилиги бор...

— Беш кундан ишлаб беришса, осмон узилиб ерга тушмайди.

— Уриниб кўринглар, албатта...

Дастлабки хонадон — Беспаловларникидаёқ, очиқ юзли, хўппасемиз, синчков, қисик кўзли хўжайин уларнинг гапига қулоқ солиб турди-да, тўғридан-тўғри ва жўнгина қилиб:

— Йўқ,— деди.

— Нега?

— Бу иш ихтиёрийми ахир?

— Албатта.

— Балли. Бу менга тўғри келмайди. Вақтим йўқ.

— Бир кунгина...

— Бир кун ҳам. Ҳатто кўргани ҳам бормайман.

Бошқа хонадонда худди шундай қатъий, лекин ундан кўра заҳарлироқ қилиб тушунтиришди:

— Бу ердаги ялангоёқлар черковни бизсиз бузиб ташлашганмиди? Ана энди мактабни ҳам бизсиз қураверишсин. Доноликларини қаранг-а... Пешоналаринг деворга тегиб қолибди-да. Ана энди ўшаларнинг олдига бораверинглар. Ўша иштонсиз...

— Ҳақорат қилмай гапирсалар ҳам бўлар?!— Платоничнинг жаҳли чиқди.— Ахир мактаб ўзларингга керак-ку.

— Қимга керак бўлса, ўшанинг ўзи қураверсин. Бизга ўшасиз, шундоқ ҳам яхши.

Ташқарига чиққач, Платонич ўйга толди.

— Метин халқ экан-да. Наҳотки ҳаммалари шунақанги бўлишса?

— Бойларникига кириб нотўғри қилдик-да ўзи,— деди хатоларини англаган Кузьма.

— Шунақага ўхшайди,— унинг гапига қўшилди Платонич.— Бир чеккадан, танлаб ўтирмай кираверамиз.

9

Игнатий Любавин овлоқ, чекка жойда турарди. Ёлғиз ўзи.

Ун тўққизинчи йилгача Игнатий шаҳарда савдо қиларди, дўкони, данғиллама уйи бор эди. Ун тўққизинчи йилга келиб жамини тортиб олишди. Аммо у унча-мунача нарсасини яширишга муваффақ бўлганди. Ҳатто тилласи ҳам бор бўлса керак. Узоқ бош қотириб ўтирмай, қишлоқдан хийла чет жойга уй солиб, йигирма қути асалари сотиб олди-да, ҳузур қилиб яшайверди. У ҳеч нарсадан шикоят қилмасди. Ҳар ҳолда биров эшитган эмасди буни.

У бўйи икки метрча келадиган қотма, нуроний чол эди. Ниҳоятда босиқ... Доим рўмолчасини оғзига тутиб йўталиб қўярди— одати шундай эди, атрофдагиларга мулойимгина, тўзим билан, пинҳоний аламига шама қилаётгандай бир қиёфада аланглаб қўярди.

Емельян икковлари ўғай— ота бир, она бошқа— ака-ука эдилар. Қариндошчиликлари яхшиямасди. Бир-

бировларникига ахён-ахёнда: фақат зарурат чиқиб қолгандагина боришарди, холос.

Емельян Спиридонич акасини ўлгудек ёмон кўрарди.

Ичидан пишган бўлгани учун. «Миясида нима гап борлигини икки дунёда ҳам тушунолмайсан. Дили бамисоли қудуқдай қоп-қоронғи»,— дерди Емельян. Игнатий ҳам худди шу хилда қарарди укасига. Гоҳо тили қичиб, заҳаролуд дил очар дақиқаларида истеҳзо билан Емельян Спиридонич тўғрисидаги фикрини: «Нақ эмандай азаматсан, Емельян, иннайкейин ҳеч қандай куч қулатолмайди мени деб ўйлайсан. Лекин эманни шартта кесиб ташлашдан осони йўқ», дея ошкор этарди.

Игнатийникига етиб келганларида ҳали кун ботмаганди.

Йўлда Қондрат бир неча марта тўхтайлик деб илтимос қилди — боши чидаб бўлмас даражада лўқиллаб оғрирди. Бир гал ҳатто инграб юборди.

— Кўзим тиниб, ҳеч нимани кўрмаяпман,— дея пи-чирлади унинг гезарган лаблари.— Боплаб абжағимни чиқаришди-да...

Бир неча дақиқа тўхтаб, кейин яна йўлга тушишди.

Игнатий уларни қўрасида кутиб олди.

— Деразадан қарасам, от сизларникига ўхшайди...

Қондратга нима қилди?

— Йиқилиб тушди,— калтагина қилиб тушунтирди Емельян Спиридонич.

Игнатий оппоқ узун бармоқлари билан Қондратнинг чигал сочини авайлабгина очиб, жароҳатини узоқ кўздан кечирди.

— Қаердан йиқилди?

— Пиллапоядан.

Игнатий укасига масхараомуз тикилди.

— Ҳатто ёлғонниям эпполмайсан-а, Емельян хом-калла!

— Ўзинг, агар ўзинг шунақанги доно бўлсанг, суриштириб ўтирмай, уйга бошламайсанми.

Игнатий бир сонягина ҳаяллади.

— Уёқда, ҳалиги...— у ниманидир тушунтирмоқчи бўлди, бироқ қўл силкиб қўйди-да, олдинга тушиб йўл бошлади.— Юринглар.

Кулбада стол олдида заҳил от юзли нотаниш йигит ўтирарди. Кўринишидан шаҳарликка ўхшайди. Кўзлари катта-катта, кўм-кўк. Бир тутам малла сочи этсиз кенг

пешонасига тушиб турибди. Нозиккина, заҳмат чекмаган кафти дўппайган тиззалари устида асабний ҳолатда титрапти. Қўзлари кириб келганларга қадалган.

— Бу укам. Буниси жияним,— таништирди Игнатий.

Йигит дик этиб туриб, қўлини узатди:

— Закревский.

Емельян Спиридонич унинг нам кафтини нописандлик билан қисди. «Тароқнинг тишлари орасига қисилиб қолган битдай чўзилиб-узилиб қопти-ку», дея кўнглидан ўтказди.

— Лат едингизми?— сўради Закревский Кондратдан ҳамдардлик билан ва илжайиб қўйди.

Кондрат унга бир қараб олди-ю, индамади. Игнатий жиянини ичкари хонага олиб кириб, каравотга ётқизди.

— Ҳозир... уни ювиб, гиёҳлардан қўямиз. Ана ундан кейин ухлаш керак. Жуда боплаб сийлашибди-ку. Уйда қолишнинг иложи бўлмагандир-да, а?

— Ҳмм...

— Тўппа-тўғри. Сенларни каллаларингни мана шунақанги ишларга ишлатиш керак, холос. Ўзиям жуда қаттиқ-да. Қидиришлари ҳам мумкинми?

— Билмадим. Қидиришлариям мумкин.

— Войбўй!.. Тоза боплашибди-ю!.. Ҳаҳ, шўрлик бош-а!

Емельян Спиридонич заҳил юзlining рўпарасида чекиб ўтирарди. Бурнини жийириб-жийириб қўярди. Бу одам унда қандайдир ички, бетизгин ғазаб қўзгаётганди. Ўзига қолса, нақ этиклари пошнаси остига олиб янчиб-топтаб ташласа. Нимагалигини ўзи ҳам тушунмасди. Афтидан, аламини кимдандир олиши кераклиги сабабли бўлса керак бу.

Қўккўз унга тикилиб ўтирарди. Емельян ўқдай қадалган бу сурбетона нигоҳни деярли жисман сезиб тургандай бўларди.

— Ўғлингизни қаерда бундай боплашди?.. — сўради заҳил юзли, Емельянининг афтидан кўз ўзмай.

Чол бошини кўтарди, Игнатий эшитмасин деб пасттовуш билан деди:

— Сени нима ишинг бор, мишиқи?

Нотаниш йигит саросимада кўзлари пирпираб, бир нафас тек қотган кўйи Емельян Спиридоничга тикилиб қолди. Сўнг илжайди.

— Кўрс чол экансан. Хў тўнка, худди унингни ўчириб қўяман-а!.. Нега энди ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ, қутурияпсан? Хўш?

Емельян диққат билан тикилди унга.

— Сўлакайи оқиб турган тумшугингга ўхшатиб биттагина туширсам, сўлакайингдан бўлак нарса қолмайди,— қўшимча қилди у ва дарғазаб хўмрайди.— Бунақа олайма менга, чала туғилган! Илонвачча!

Закревский қўлини чўнтагига суқди.

— Бас! Палид экансан-ку!..— унинг овози ҳазилакам жарангламади.

Емельян башарасига қараб турганидан унинг чўнтагидан нимани чиқарганини пайқамаянди. Кўзини пастга туширганида эса пастда, оппоқ қўлда қоп-қора қурол бўғзи ўзига қараб турганини кўрди.

— Нима бало, эсларингни еб қўйдингларми?— тепаларида Игнатийнинг овози эшитилди.

Закревский тўппончасини яширди-да, нохушлик билан тушунтирди:

— Анавиндан сўра... Ҳеч гапдан-ҳеч гап йўқ почадан ола кетди.

— Нима ҳунар кўрсатяпсан ўзи?!— дағдаға билан укаси устига бостириб келди Игнатий.

— Бақирма,— дея қўл силтади униси.— Қани, ўша ўйинчоғини яна чиқариб кўрсин... калласини тескарисига айлантириб қўяй бир.

— Бу дейман, жинни-минни бўлганмисан ўзи?— бўшашмади Игнатий.— Намунча бурнингдан захринг чакиллаб турмаса?

— Бас қил, қўй бу жин ургурунгни,— пешонаси тиршиди Закревскийнинг.— Чап ёғи билан турганга ўхшайди бугун. Ичкиликдан ол.

Игнатий итоаткорлик билан жим бўлди-да, қопқоқни кўтариб, шип этиб пол тагига сакраб тушди. Ифлос чирпитни пол устига олиб қўйди-да, яна ўшандай осонгина сакраб чиқди тепага. Закревский билан Емельян Спиридонич қовоқлари осилганча уни кузатиб туришарди.

Игнатий учта стаканга қўйди, биттасини столнинг етига — Емельян Спиридоничга суриб қўйди. Укаси қўлини узатиб, улкан панжаси билан стаканни авайлабгина олди. Закревскийга кўз қирини ташлаб қўйди. Закревский кўзларини олиб қочди ундан — нақ пиёз-

нинг пўстидай юпқа лабларида хиёл сезиладиган жилмайиш-ла кузатаётган экан. Емельян Спиридоничнинг баттар қош-қовоғи уюлди, стаканни бир кўтаришда бўшатиб, томоқ қириб қўйди-да, курсиллатиб бодринг чайнай бошлади.

Игнатий билан Закревский кўз уриштириб олишди.

— Мусалласинг зўр-да,— мақтаб қўйди Емельян Спиридонич.

— Бир ҳайдалганидан-да. Тагин қуяйми?

— Қуй. Негадир кўнгил хира.

— Бир одам билан беҳудага пачакилашдинг,— Игнатий Закревский томонга ишора қилди.— Бу киши худди ана шунақанги дардни табиби.

— Аммо-лекин у менга ёқиб қолди!— хитоб қилди Закревский.— Қани кўтардикми... қария?

Қизиқ, Емельян Спиридоничга бу одам энди боягиндай нотавон газанда кўринмай қўйганди. У йигитга бир қараб олиб, стулини яқинроқ сурди, стаканини Закревскийнинг ўзи томон узатилган стакани билан чўқиштирди.

Ичишди. Бирмунча вақт жимгина овқатланишди.

— Нега энди кўнглинг хира?— қайтариб сўради Закревский.

— Қошқийди сабабини билсам! Шуям ҳаёт бўлди-ю... ҳеч нимани тушуниб бўлмайди.

— Мен, бунақалар ҳеч нарсани писанд қилмайди, деб ўйлардим,— деди Закревский мамнун ва заҳил башараси мулойим табассумдан ёришиб кетди. Нозик бармоқлари билан қилтириқ бўйнини ушлаб қўйди. Чолга яқинроқ сурилди.

10

Мактаб қурилишида бир кун ишлаб беришга биринчи бўлиб кўнган одам темирчи Фёдор Байкалов бўлди.

Фёдор икки деразачаси йўлга қараган чоғроққина кулбада яшарди. У кулбасига, гўё беҳосдан шифтни том-помига қўшиб кўтариб ташлашдан чўчигандек, энгашиб, ниҳоятда эҳтиётлик билан кириб чиқарди.

Ҳушёр пайтида бу ҳайрон қоларли даражада тортинчоқ одам эди. Кейин беқиёс заҳматкаш эди.

У енгил, чиройли, завқ-шавқ-ла ишларди; қиш кунлари темирчилик дўкони олди ҳамиша гавжум бўларди,

одамлар бекорчиликда уни томоша қилишарди. Шундай паҳлавонқомат одамнинг қип-қизил чўққа айланган темирни аниқ ва залварли зарбалар билан эгиб-букиб, турли хил нарсалар ясагини томоша қилиш завқ берарди.

Нимқоронғи устахонада астагина чирсиллаб атрофга сочилаётган учқун дасталари Федянинг (уни қишлоқда суйиб шундай деб аташар, яхши кўришарди) кўркем бетини ёритиб ўтарди...

Федянинг девдай кучи бор эди. Лекин бу тўғрида оғиз очишни ёқтирмасди — уяларди.

— Федя, сен, масалан, буқани кўтароласанми? — деб сўрашарди.

Шунда Федя жимит кўзларини хижолатомуз пирпиратиб, норози оҳангда тўнғилларди:

— Қўйсанг-чи. Нима бало, жинни-пиннимасман?

У узундан-узун бўз кўйлак-иштон киярди. Юриб бо-раётганида алпона гавдасидаги кенг-ковул кийими ҳалпилларди.

Байрамларда Федя албатта тўйиб ичарди. Ичганда-ям — бир ўзи ичарди. Ёз пайти бўлса — полизда, кунгабоқарзорда.

Олдинига кунгабоқарзордан мовий осмонга офтобда ялт-юлт қилиб бўш шиша итқитилар, ортидан девкоро-на хўрсиниқ эшитиларди-да... кейин тоғдай бўлиб, даҳшатли қиёфада Федянинг ўзи чиқиб келарди.

Йўлга чиқиб, бошини буқачасига пастга эгиб олганча, ашулани вадаванг кўярди:

Хаёлимни ўрар гуссалар,
Туғилган ер меҳри, о, ширин!..
Бошинг узра офтоб юксалар,
Қабринг гуллар аро яширин!..

У бор-йўғи ана шу тўрт мисрагина қўшиқни биларди, холос. Ашулани айтиб бўлгандан кейин енгини шимарди-ю:

— Қани, биринчи рўпара бўладиган ким? Келавер! — деб сўрашга тушарди...

Эртасига эрталаб эса ўша даҳшатли Федя гуноҳкоро-на қиёфада бўйнини қисганча юрарди...

Кулбасига кириб келишганида Федя уйда эди.

Хавронья (хотини) тоби келишмай, тақдирнинг ҳар қандай адолатсизлигига сўзсиз дош беришга тайёр бир

қиёфада печь тепасида ётарди. Федя курсида омборхонага солинадиган сўлақмондай қулфни тузатиб ўтирган экан.

— Уй эгаларига саломлар бўлсин!— деди Платонич. (У олдинида дарғазаб бўлиб, тундлашиб қолганди, ўзининг муваффақиятсиз ташрифлари охирида эса ғалати бир тарзда қувноқроқ бўлиб қолди. «Ҳечқиси йўқ, Кузьма, мана кўрасан — мактаб қурилади. Булар бизнинг совунимизга кир ювмапти ҳали»,— деди у.)

Саломни эшитиб Федя қулф узра эгилган бошини кўтарди, чурқ этмай бир муддат чол билан йигитчани кузатди.

— Саломат бўлсинлар.

— Гап бундай, хўжайин,— дея гап бошлади Платонич таклифсиз-несиз ичкарига одим ташларкан,— қишлоқда ўз мактабларинг бўлиши керак... Керакми ахир?

Федя пешонасини тириштирган кўйи саволомуз тикилди унга.

— Керак албатта,— ўзига-ўзи жавоб берди Платонич.— Болалар ўқишади. Ҳа, шундай. Мактаб бўлса — йўқ. Нима қилиш керак?

Федя «ихм»лаб қўйди — гапнинг бу тариқа бошлангани ёққанди унга.

— Хўш, нима қилиш керак?

— Билмадим,— тан олди Федя.

— Қуриш керак!— хитоб қилди Платонич, гўё масаланинг бундай жўнгина ҳал бўлишидан ўзи ҳам ҳайрон қолган ва суюниб кетгандай.

— Э-ҳа, гапни буёққа бураётган экансан-да!— эндигина гапнинг фаҳмига етганди Федя. У қулфни четга қўйди.— Хўш, қандай... ким қуради?

— Ҳаммамиз биргалашиб. Ҳар ким беш-олти кундан ишлаб берса — қарабсанки, мактаб битибди-да. Бу ерда ёғоч-тахтани қарзга олмайсизлар.

Федя қулоқ солиб турди-да, сира иккиланмай, оддигина қилиб деди:

— Бўлади.

Платонич бундай енгил ғалабадан ҳатто шошиб қолди. Урнидан турди, пальтосининг қадоғлиқ тугмаларини пайпаслаб қўйди.

— Жуда соз. Жуда яхши, биродар!.. Кетдик, Кузьма. Хайр.

— Омон бўл.

Ташқарига чиққач, Платоничнинг кўзлари чақнаб кетди.

— Нима дегандим сенга!

— Битта ўзи-ку...

— Ҳаммалари қўшилишади ҳали! — Платонич бошини кулгили тарзда баланд кўтариб, иккинчи хонадон сари дадил одимлай кетди. У қайсар чол эди.

Поповларникига киришди.

Улар айнан овқатланаётган эканлар. Столдаги картошкали дегчадан буғ кўтариларди. Стол теварагидаги харракчаларда бир-биридан майда болакайлар ўтиришарди. Ҳар қайсиси дегчадаги қайноқ картошкадан олиб, у қўлидан бунисига олганча, амаллаб артар, тузга текказиб, лабини куйдириб, нонга қўшиб ерди. Устидан Марья тез-тез тўлдириб турган ўртадаги кружкадан сут ҳўплашарди. Сут аслида кам эди, шунинг учун ҳам болакайлар кружка кимнинг қўлига ўтган бўлса, кўпроқ симирамасин деб ўшани кузатиб туришарди. Улар жим овқатланишарди.

— Саломатмисизлар, мезбонлар!

Ҳаммалари ўгирилиб қарашди; бир хилда тиниқ жимит кўзли олти нафар миттивой Платонич билан Кузьмани қизиқсиниш билан кузатарди.

— Киришарди,— таклиф қилди Сергей Фёдорич қўлини артаркан.

Платонич, қаерга ўтирса бўларкин дея, сездирмайгина атрофга аланглади.

— Ана, каравотга ўтирсанглар бўлади,— жой кўрсатди уй эгаси кулбаси тору танқислигидан заррача хижолат тортмай. Бутун умри шу ерда ўтганидан кўникиб кетганди унга.

Устига йўл-йўл дағал мато ёпилган баланд тахта каравотнинг қирғоққинасига ўтиришди.

Сергей Фёдорич тагидаги курсиси билан стол ёнидан каравотга яқинроққа сурилди. Тамаки халтасини олди.

— Чекасизларми?

Платонич рад этди, Кузьма эса чекди.

Кузьма ҳанузгача ҳеч бир кулбада бу ердагичалик одамларга ачинишдек дилга изтироб берадиган, аламли ҳисни туймаганди. «Янги ҳаёт худди мана шуларга керак экан», деган ўй ўтди хаёлидан болакайларни кўздан кечираркан. Кўзи Марьянинг кўзига тушди-ю... титраб кетди. Қиз-дабдурустан онасини ёдига солганди, У

онасини билмасди, бироқ Платонич ва бошқаларнинг ҳикоялари бўйича хотирида ўзига азиз қиёфани тиклаб олган, унга ўрганиб қолган, дил тўрида асраб-авайларди ўша сиймони... Наздида у онасини эслайдигандек туюларди; ҳатто у онасига ўхшаган аёлларни учратиб турарди. Лекин бу...— жин ургур — қуйиб қўйгандек ўзгинаси-я! Қизиқ, сира ақл бовар қилмайди, у шу ерда ўтирибди, тирик. Олдига бориб, ушлаб кўрса бўлади. Кузьма кўз узмай Марьяга тикилиб қолганди. Платоничнинг уй эгаси билан нималар ҳақда суҳбатлашаётгани қулоғига ҳам кирмасди. Ҳеч нимани эшитмас ва атрофидаги ҳеч нарсани кўрмасди шу топда. Ҳатто кўчага қачон ва қандай чиққанларини ҳам эслаёлмайди... Кўз олдини Марья эгаллаб олганди, вассалом.

— Бу қанақаси бўлди, Вася тоға?.. А? Қизнинг қанақалигини кўрдингизми?

Платонич жиянига хўмрайиб қўйди. Секин, лекин жиддий деди:

— Бунақанги қилиқлар ёқмайди менга, Кузьма. Сенга нима бўлди ўзи?

Кузьма индамади. Ҳозир ҳеч нимани тушунтира олмаслигини фаҳмлади.

Кейинги ҳовлига етгунларича жим боришди. Уша уйга киришдан олдин Платонич тўхтаб, безовталиқ билан сўради:

— Сенга нима бўляпти ўзи? Мундоқ тушунтириброқ гапира оласанми ўзи?

— Кейинроқ тушунтириб берарман. Кечқурун.

11

Ака-ука деярли бир пайтда қайтишди. Телпак билан қирқма милтиқни топиб келгани кетган Макар от эгарини олиб улгурмасидан дарвоза очилиб, Егор кириб келди.

— Қаерда эдинг?— сўради Макар.

— Яқинда.

Рутубатли эрта эди. Қўк бетини булут чулғаб олганди: у ниҳоятда пастлаб сузар, шилта ерга муздек сийрак томчилар томиб турарди.

— Кондратни тамом қилишибди,— деди Макар.

Егор от ёнида бақа бўлиб серрайиб қолди.

— Қаерда?

— Бутунлай эмас... Мана, кўриб қўй манавини!—
Макар қонга беланган телпакни кўрсатди укасига.

— Топган гапини қаранг-у, тамом қилишибдиммиш-а!

— Балки тамом бўлар.

— Нима, муштлашишибдими?

— Ҳа.

— Қим билан?

— Билмадим.

— Чекадиганинг борми?— Егор охур четига омонат-гина ўтирди.— Меники тугаб қолди.

Макар ёнига ўтирди. Чўнтагидан тамаки халтасини чиқариб, укасига берди. Қонга беланган телпакнинг уёқ-буёғини кўздан кечираркан, қовоғи уйилди...

— Қим билан уришибди ўзи?— яна сўради Егор.

— Билмадим. Сира ақлим етмаяпти, нима билан туширишганикин-а? Қадоқтош билан бўлса йиртилмасди. Буни ўзинг кўр...— у телпакни нақ Егорнинг тумшугига тутди.

— Обор-э!— Егор ўзини четга олди.

Отхона томини сийрак, лекин йирик-йирик томчилар тасира-тусур савай кетди. Дастлабки, бу йилги биринчи ёмғир ёга бошлаганди.

— Ҳадемай ер ҳайдашга тушилади, — хўрсинди Макар.

Егор ердан похол чўпчасини олиб, тишлади.

— Ошиқ бўп қолдим, Макар...

Макар ялт этиб қаради:

— Йўғ-э! Қимга?

— Марья Поповага.

Макар иршайди: бу севги Егорнинг бошига қўп савдоларни солади ҳали.

— Энди нима қилмоқчисан?

— Билмайман. «Бўлди жигарим хун», деб вадаванг қилиб юривераман чоғи.

— Ҳим-м...— ҳамдардлик билан деди Макар чўзиб.— Ишинг чатоқ, Егор, жудаям чатоқ. Бошимни гаровга қўйиб айтаман, дадам бу тўғрида ҳатто гаплашиб ҳам ўтирмайди.

Отаси билан Марья тўғрисида гаплашиш сўзанда ер ҳайдагандай бир гап эканини Егорнинг ўзи ҳам биларди. Емельян Спиридонич фақат биргина нарсани билади: келин сепли бўлиши керак. У Кондратга хунук,

касалманд, лекин бадавлат хонадоннинг қизига совчи қўйганди. «Хўснига нон ботириб ейдими», деганди у.

— Уёқ-буёғини сийпалаб кўрдингми ўзинг?— сўради Макар.

— Маишатпараст!.. Миянга шундан бошқа гап йўқ. Ҳамманиям шунақа деб ўйлайсан шекилли?

— Ҳа, бўлмаса у билан... буғу қувлашдингларми?

— Бўлди, қўй, йўқса тумшуғингга тушираман!

— Ўзингни тушириб қолмай боплаб!— Макарнинг кўзларида ёвузона учқунлар чақнади.— Тузоққа илиндингми — энди обидийда қилиб чирқилламагин-да.

Егор похол чўпчани ташлаб, бошқасини олди.

— Умуман олганда, Марьяга тушингда ҳам етишолмайсан,— деди Макар ўрнидан қўзғаларкан.

Егор тамаки қолдиғини этиги билан эзғилади, аллақандай ўзга овоз билан секингина деди:

— Кўрамиз.

Емельян Спиридонич уйга эртасига қайтди.

Эшикдан ихраб, ёнламасига кириб келди-да, елкасидаги қопни туширди.

— Маза қилиб тунадик.— Юз-кўзи кўпчиган, туси қорайган, кўзлари хира тортганди унинг.

— Яхши келдингизми?! — қувноқлик билан жавоб берди Макар. Уйда ёлғиз ўзи эди. Қаёққадир кетмоқчи бўлиб, ҳаворанг кўйлақда самовар ёнида турган жойида, ўзини ярқироқ самоварда томоша қилаётган эди.

Отаси ўғлига тикилиб қолди.

— Ҳеч ким келмадимми?

— Ҳеч ким. Мўғулча қайтиб келди.

Емельяннинг ёш ҳалқаланган кўзлари пириллаб учди.

— Ўзи-я?

— Ўзи. Кечаси. Дераза тагига келиб кишнаб қолди... мен бўлсам тушимда кўряпман деб ўйлабман.

Емельян Спиридонич қўлқопини ечиб, бурчакка бурнини қоқди.

— Шаҳарга бориб, Микола авлиёга бир сўмлик шам ёқиб келаман,— печь ёнига ҳорғинлик билан ўтираётиб ният қилди у.— Бориб отни аравадан чиқар.

— Кондрат қаёқда?

— Уёқда.

Макар чиқиб кетди, лекин ўша заҳотиёқ кўзлари чақчайганча орқасига қайтиб кирди.

— Анави... келгиндилар нимагадир шу ёққа келиш-япти.

Емельян Спиридоничнинг қўлидан тамаки халтаси тушиб кетди. Ўрнидан туриб, ичкари хонага ўтмоқчи бўлди, бироқ шу пайт даҳлиздан одим шарпаси эшитилди. Икковлон — ота ва ўғил — хонанинг ўртасида эшикка тикилган кўйи қотиб қолишди.

— Уй эгаларига саломларимиз бўлсин!— Платонич билан Кузьма кириб келишди.

— Саломат бўлинглар!— хушфеъллик билан алик олди Макар.— Буёққа ўтинглар.

У шоша-пиша битта стул қўйди-да... унга ўзи ўтириб олди. Бироқ шу ондаёқ ўрнидан туриб, кўйлагини тузатди.

Кузьма Макарга ҳайрон бўлиб тикиларди. Макар бу ҳайратланган нигоҳни пайқаганди. У ҳам хавотирланиб Кузьмага тикилди.

Жимлик хийла чўзилиб, Любавинларга оғир ботди. Емельян Спиридонич изтироб-ла, ўтирсаммикин ёки тураверсаммикин, дея бош қотирарди. Ёки бутунлай ичкари хонага кириб кетсаммикин?

— Биз мана бундай юмуш билан келгандик: сизларнинг қишлоқларингда мактаб қуришга қарор бердик. Ёрдамлашиб юборасизларми шунга?

Емельян Спиридонич ниҳоят турган жойидан қўзғалиб, ечингани пойгакка қараб юрди. Макар эса оёқларини чалиштириб ўтириб олди. Бажонидил суҳбатлашишга ҳозирланди у.

— Демак, мактаб қуриш керак денг?— Макар андишасизлик билан Платонични бошдан-оёқ кўздан кечирарди.— Каттакон қилибми?

— Яхшилаб қуриш керак.

— Хў-ўш. Ҳожатхонасиам бўлар у ерда?

Емельян Спиридонич жаҳл билан ўгирилди ўғлига. Кузьманинг чандиғи хўрознинг тожисидай қизариб кетди. Ёлғиз Платоничгина хотиржамлигини сақлаб қолди.

— Ия, ҳали ҳожатхона устасиман дегин?

— Шундоқ. Мен оғзини тешишга устаман. Қуймучдай қилиб тешаман-да ўзиям! Қани энди бир кўрсанг!..— Макар жиддий, ҳатто бир оз дабдабали қилиб сўзларди.— Ҳожатхона оғзиямас, томоша дейсан! Одамлар

кеча-кундузлаб ўтираверишади, сира тургилари келмайди десанг. Кулиб... Хурсандчиликларидан кулиб ўтиришаверади.

Кузьма жони бўғзига келиб, дарғазаб бўлиб Платоничга қаради. Чолнинг эса чап қовоғи хиёл учиб-титраб турарди.

— Биласанми... Бу жуда қизиқ экан. Фамилиянгни билсак бўладими?— Платонич қаламини олгани чўнга-гига қўл солди.

Макар сергакланиб кўзини қисинқираб сўради:

— Нимага?

— Бизга ана шунақанги усталар керак-да. Фамилиянгни нима?

— Бескорга бундай қиялсан, амаки... Мен шунчаки ҳазиллашдим,— Макар иршайди.

— Фамилиянгни қандай?!— жиддий деди Платонич овозини бир парда кўтариб.

Макар сал букчайинқираб кифтини учирди.

— Любавин. Лекин менга унақа ўшқирма.

— Ҳў эчки соқол, нега кекирдагингни чўзасан?— сўради Емельян Спиридонич.— Кўзингга қараб иш қил, бу сенга эски пайтлар эмас.— Бароқ қошлари остида хира милтиллаётган кўзлари емоқда-ичмоқда бўлиб ўқ-раярди.

Платонич ўгирилиб қарамаёқ, кескин деди:

— Сизларнинг ёрдамларингга муҳтожлигимиз йўқ энди. Лекин кўпчиликнинг ишини таҳқирлаб, масхара қилганни танобини тортиб қўйса бўлади! — У шартта бурилиб, эшикка қараб юрди.

Емельян Спиридонич ўзини четга олди.

Кузьма унга тикилганча одимини секинлатди.

— Худди шундоқ — эски пайтлар эмас! Бунга жуда тўғри айтдинг.

— Омон бўл, мишиқи,— жавоб қилди Емельян Спиридонич келишувчан оҳангда.

Кузьма тишларини гижирлатиб, найновгина, хипча навдадаккина бўлиб, бемулоҳазалик билан кўксини бамисоли қалқон қилиб чолга томон юрди. Унинг кўзларида алам ва қаҳр зуҳур этиб турарди. Аммо у нимжон, чорпахилдан келган Емельян Спиридоничнинг олдида кулгини қистатадиган даражада нимжон эди. Чол бўлса ёшлигида арава шотисини тиззаси билан синдирадди.

— Кузьма!— уни тўхтатди Платонич.— Кетдик.

Улар орқасидан эшик ёпилиши биланоқ Емельян Спиридонич Макарга яқинлашиб, қулочкашлаб туриб унинг юзига пайтава билан туширди.

— Жудаям маҳмадонасан-да!

Макар бошини буриб, тишларини ваҳшиёна гижирлатди... Дераза олдига борди. Кўппакдан четлаб ўтаётган Кузьмани нигоҳи билан кузатиб турди-да, мойланган полга туфлади.

— Битта туширгандаёқ тил торткизмай чўзилтириб қўя қолардим-а... бунақанги қилтириқни. Бунинг ўрнига дамингни ичингга ютишга мажбурсан. Қолчак нимага уларни гумдон қилолмади-я?!

— Бунақа гапларни камроқ валдира!— бўкириб берди отаси. Бир пой этигини ечди-да, ғамгин ўйга толди.— Улар ҳали тоғдай-тоғдай ғам тошини арқон билан боғлаб, елкамизга ортиб қўйишади.

— Ўн еттинчи йили қўл қовуштириб ўтиравергансизлар-да,— Макар отасига таъна қилибми, афсусланибми деди.— Анави... Сибирь тўғрисида.

Емельян Спиридонич ўғлига қараб қўйди-ю, ҳеч нима демасди. Бир оз ўйлаб тургач, масхараомуз оҳангда сўради:

— Тўнтариш бўлганда нега қутқаргани бора қолмагандинг? Анавилар, партизанлар кўпам узоқда эмасдилар-ку.— Емельян Спиридонич қизиқ устида Макаرنинг ўша кезларда ўн беш-ўн олти яшар — ҳали жангчиликка ғўрлик қилганини унутиб қўйганди.

Аҳмоқона гап қилганини ўзи фаҳмлаб қолиб, гапни чалғитиб, қўшиб қўйди:

— Ҳечқиси йўқ, ҳали-ҳозирча нобуд бўлмасмиз.

— Ҳали бир нарса деб бўлмайди. Кеча десангиз, Елизар Колокольниковни учратгандим, у: «Даданга айтиб қўй, бу йил ер ҳайдашга ҳеч кимни ёлламасин», деди. Бошлиқлардан қандайдир қоғоз келганмиш. «Ўзларинг эплаштиринглар», деди.

Емельян Спиридонич тагин ғамгин хаёлга толди. Кейин тўсатдан қутуриб кетди:

— Унга айтиб қўй, керакмас жойга тумшуғини суқмасин! Бўлмаса уни ўша қоғоз-поғози билан Бакланга улоқтираман. Раисмишлар-а...— Онасини болохонадор қилиб сўкиб, ичкилик билан ўтган кечаси чала қолган уйқуси ҳиссасини чиқариб олмоқчи бўлиб печь устига чиқди. Аламига чидамай, ўша ердан яна тўнғиллади:—

Уларга ғаллани қўшқўллаб тайёрлаб бермиш-у, одам ёллама эмиш-а!

— Э, қойил-э,— деб қўйди Макар.

— Ҳа, сен нега ишەқмаслик қиляпсан энди?!— бутунлай жаҳли чиқиб кетди Емельян Спиридоничнинг.— Қаерни мўлжал қилиб турибсан?!

Макар қўрқиб кетди.

— Бориб қарта ўйнамоқчийдим. Бўлмаса нима қилай? Отларни тақалатиб қўйдим...

— Молани тузатиш керак!

— У ерда навбат кўп... Бизники ҳали келгани йўқ. Иннайкейин, Федя ҳам бизга олайиб қараяпти ҳанузгача...

Емельян Спиридонич деворга ўгирилиб олиб, ўзига ўзи зарда билан деди:

— Уларга олайишни кўрсатиб қўяман! Ялангоёқлар...

Макар зинғиллаганча хонадан жуфтакни ростлади; отаси аламини кимдан олишни билмай турганида иш чатоқ бўлади: ичганидан кейин бош огриғиси ниҳоятда қийинлик билан тарқаб, ёруғ жаҳондан нафратланади.

Дарвозадан чиққач, Платонич Кузьмани кутиб тўхтади.

— Нотўғри қиляпсиз, Вася тоға,— деди Кузьма йўлакай, юришдан тўхтаркан.

Платонич тор кўчага, кейинги уйга қараб юрди.

— Юр. Нимаси нотўғри?

— Булар уччига чиққан бойлар-ку, сиз бўлсангиз ёзув-чизув билан пўписа қиляпсиз-а... Жуда қўрқитиб юбордингиз-у! Умунан шу мактаб билан ўралашиб юриш жонимга тегди. Бизни нимага юборишган ўзи буёққа?

— Етишиброқ юр, кейин бунақа шанғиллама. Гапимга қулоқ бер. Нотўғри иш қилаётган мен эмас, балки сенсан. Нимага юрганлари ёдимда. Лекин аҳмоқлар ҳузурига жўнатишган экан деб ўйлаб чакки қиляпсан.— Каттагина кўлмакни икковлари икки қирғоғидан айланиб ўтиб, яна яқинлашдилар.— Бутун қишлоқ мана шу еримизда бўлиши керак,— Платонич кафтини тепага қилиб қўлини олға узатди. Унинг кафти кичкинагина, серажин эди.— Ҳаммани ана шундай кўриб туриши-

миз керак. Кейин, билишимиз керак. Асосийси — бургадай қочириб юбормаслик. Мактаб қуриш ниятидан бўлса сираям қайтмайман. Ўзлари айтмаса, болалари раҳмат дейди. Ана шундай, Кузьма. Ақлингни йиғиштириб ол. Шошилма.

Ўша куни кечқурун Егор билан отаси ўртасида қисқачагина суҳбат бўлиб ўтди.

Емельян Спиридонич ҳозиргина уйғонган, уйқудан иссиқлаб туриб, харракда квас ичиб ўтирган эди. У ҳузур қилиб пишилларди.

Егор кўчадан калта пўстинининг тугмалари қадоқсиз, кўкраги очиқ ҳолда кириб келди. Шапкасини ҳам ечмай, тўғридан-тўғри:

— Дада, уйланмоқчиман,— деди.

— Ҳм. Кимни олмоқчисан?

— Марьяни... Поповани.

Емельян Спиридонич ёғоч чўмични қўйди. Ҳатто овозини кўтаришни ҳам истамади.

— Нима, майна қиляпсанми мени?

— Майна қилаётганим йўқ. Ўша қизни яхши кўраман.

— Ундан кўра биямни яхши кўра қол. Ҳе, сўқим, тариқча ақли йўғ-а. Иккинчи бошимни қотира кўрма бунақа гап билан.

— Унда ўзим бораман совчиликка,— деди Егор чўрт кесиб.— Мени Кондратга ўхшатолмайсиз.— У орқаси билан юрганча эшик томонга тисарила бошлади. Гарчи у шуни кутган бўлса ҳам, ўзини аранг четга олиб қолди: чўмич чор атрофга квас томчиларини сачратиб нақ боши тепасидан учиб ўтиб, эшик кесақисига тегди-да, тарақлаганча полда думалаб кетди.

— Итвачча! Отага сўз қайтарадиган тили чиқиб қопти-ку буларни!— Уғли орқасидан бўқирди Емельян Спиридонич уйни бошга кўтариб.

Егор енги билан юзини артганча отилиб чиқди даҳлиздан, квас текканди. Қаршисидан эса Макар зинадан кўтарилаётган эди.

— Бирон нима билан тушириб қолдимиз?— сўради у кулиб.

Егор унинг йўлини тўсди:

— Юр мен билан.

— Қаёққа?

— Поповларникига. Совчиликка.

Макарнинг пайваста қошлари учди.

— Нима... у кўндими?

— Кўнди. Бориб самогон оливолайлик...

Егор акасини орқага қайтариб, ҳушини йиғиб олишига ҳам қўймай сургаб кетди. У оёғи тортмай аранг борарди: ишонқирамаётган эди.

— Нимага ёв қувгандай отилиб чиқдинг бўлмаса?

— Ҳалиги... Кейин гапириб бераман. Юр.

— Ёлгон айтяпсан,— фаҳмлаб қолди Макар ва тўхтади.— Нима қилмоқчисан ўзи?

— Бир акалик қил, Макар, юра қол. Кўндириб, уйга олиб келсам, ҳайдаб юбормас. Шарманда бўлишдан қўрқар. Ҳайдаса, отасини гўрига. Бари бир мен айтганим бўлади.

Макар ўйлаб қолди. Бунақанги совчилик шахсан унга қимматга тушиши мумкин. Лекин отасининг жиғига теккиси келди жуда. Дилида Егорнинг гапига қўшилаётганди. Бирдан бошини кўтарди, кўзлари қувлик билан йилтираб кетди.

— Кетдик.

Ўзларига маълум бир уйдан уч шиша самогон сотиб олиб, Поповларникига қараб жўнашди. Макар олдинда борарди.

Гардкамчи, қизиққон қалби ҳазилакамига қизиқишиб, берилиб кетмаганди бу ўйинга. Уни энди йўлдан қайтариб бўлмасди. Мабодо Егор орқасига қараб қочгудек бўлса — бир ўзи бораверарди совчиликка. Ўзига сўраб.

— Қойил ишни бошладик-да ўзиям!— дея қўлларини ишқади у мамнун бўлиб...

Поповлар ҳали чироқ ёқишмаган эди. Макар қоронғида курсига қоқилиб кетди.

— Сергей амаки!

— Ҳой!

— Қаердасиз? Чироқни ёқинг, меҳмонлар келишди!— хўжайинчилик қилди Макар.

Марья чироқни ёқиб, остонада турган жиддий, сипо Егор билан кулба ўртасига келиб қолган, оғзи қулоғига етай деб иршаяётган Макарга кўзи тушди-ю, икки бети хоинона қизилликдан ловиллаб кетди. Сергей Фёдорич кейинроқ фаҳмлади.

— Хўш, хизмат, иигитлар?..

— Хизмат дейсизми?..— Макар кулба эгасини тааж-жублантриб тезгина ечинди-да, стол ёнига келди. Ундан кейин Егор ҳам ўшандай тез ва қатъият билан калта пўстинини ечди.— Бизга аввал жиндаккина карам келтирсанглар. Борми ўзи? Ана ундан кейин уёқ-буёқдан отамлашамиз.— Макар Марьяга маънодор қилиб қараб қўйди. Қиз тиниқ, бахтиёрликдан порлаётган кўзларини қаёққа олиб қочишини билмай қолганди.

Сергей Фёдорич ниҳоят гап нимадалигини тушунди. Жиддий тортди. Биринчи марта, тўнғич қизига совчи келиши-да, ахир. Шундоқ бўлгач, қовун тушириб қўй-маслиги керак.

— Э, ҳали шунақанги меҳмонлар экансиз-да!— деди у, ичида худди: бунақанги меҳмонларни олдимга солиб қувганим маъқулмикин, дея иккиланаётган одам қиёфасида.

Лекин узоқ муғамбирлик қилолмади.

— Марья, карамдан келтир.— Стол ёнига ўтиб ўтирди. Қуруқшаган кичкинагина қўли билан шишани ушлаб қўйди.— Терлаб кетибди, лаънати.

Макар чўнтагидан каттакон чўчқа мойи бўлагини чиқариб (йўлакай акаси Ефимникига кириб чиққан эди), гадир-будур пўстлоғидаги тамакини пуфлаб ташлади-да, шап эткизиб столга қўйди.

Болакайлар эса печка тепасидан уларга тикилиб туришарди.

Сергей Фёдорич пичоқ билан мойдан каттагина бўлагини қирқиб олиб, уларга ирғитди.

— Нон билан енглар.

Марья товоқчада карам олиб келди. Уни столга қўйиб, ўзи четроққа ўтиб турди.

— Хў-ўш. Емельян Спиридоничнинг ўзлари фақирларникига қадам ранжида қилишни ор биларканлар-да?— деди Сергей Фёдорич.

— Вақтлари йўқ,— жавоб берди Макар.

Айёр Ефим номақбул бир гап борлигини пайқаган эди.

Макарга мойдан қирқиб бераётиб, нохосдан сўради:

— Мой нимага керак бўлиб қолди сенга?

— Ошналар билан қиттак отишмоқчийдик.

Ефим МакаARNING қандайдир бир шум ишни хаёл қилганини тушунди. Ё муштлашиш, ёки ундан ҳам багтарроғини мўлжаллаган.

Макарни жўнатди-ю, кийина солиб, отаси ҳузурига чопди.

Остона ҳатлаб ўтмаёқ сўради:

— Болалар қаёқда?

— Билмадим. Нимаиди?

— Ҳозир Макар меникига кирувди, мой сўраб. Чўнтаклари дўппайган, назаримда самогонли шишалар бўлса керак. Бирор шумликни ўйлаган бўлишмасин тагин?

Емельян Спиридонич башарасига қон тепчиб сўради:

— Егоркаям ёнидамиди?

— Ҳа. Лекин у ичкарига кирмади, кўчада пойлаб турди. Икковлари бошлашиб кетишди.

Емельян Спиридонич жойидан сапчиб турди-ю, лапанглаганча хонада зир югуриб қолди.

— Вой аблаҳлар-э! Итваччалар-э!.. Улар Манькага совчиликка кетишган бўлмаса! Ҳап, санларними... этигим қай гўрда?—газабдан бўғилганча бўкирарди у. Пойгакда турган этигини ўзи кўриб қолди... Сарпойчан оёғига қийналиб кияркан, оҳиста, аммо даҳшатла янардди:— Бу текинхўрларни бўйнини узаман... Бориб қиймақийма қилмасамми!

— Қайси Манькага?

— Поповни қизи-чи.

Ефим ҳатто оҳ чекиб юборди: ғирт қашшоқ-ку!

— Макаргуами?

— Егорькага... Вой хонасаллот-э! Юр, кетдик.

Сергей Фёдоровични бирпасда кайфи ошиб қолди. Миттигина пахмоқ бошини қўллари орасига олганча, паст, ғамгин товуш билан хиргойи қилишга тушди:

Эрким менинг, оҳ эрким!..

Ашулани бас қилди. Бармоқлари орасидан столга ёш томчилай бошлади.

— Кампиргинам... Степанидушка... Бу кунларни кўрмадинг-а. Уни кўнгли бўлса...

Егор тишини-тишига босди, титроғини жиловлаш учун ғимирлаб қўйди.

— Дада, буни нимага эслаяпсиз? Қўйинг, керага-мас,— ўтинди Марья.

Макар ҳануз бирдай, кайфияти тетик эди.

— Нима дейсиз, Фёдорич? Марьяни беришга рози-мисиз?

Сергей Фёдорич бир нафас жим турди-да, кейин тўсатдан шанғиллаб деди:

— Макар, яхши одам эмассизлар! Егор ҳам...— Любавин. Қонларинг битта. Сенлар билан қуда-қудағай бўлгим йўғ-у, лекин... ке майли. Бари бир пешонада боридан қочиб қутулиб бўлмас экан.

Макар бундай жавобдан сал шошиб қолди. Ўтирган жойида қимирлаб қўйди, Егор қовоғини уйиб, кайфи ошиб қолган Сергей Фёдоричга сергаклик билан тикиларди. Чол бўлса пича тек ўтиргач, яна қайсарлик билан такрорлади:

— Емон одамсизлар, Егор. Дили қора.

— Дада дейман!..— деди Марья титраб-қақшаб.

— Сен овозингни ўчир!— буюрди ота.— Сен ҳали ҳеч балони фаҳмига етмайсан...

Ефим писиб шапалоқдеккина, пастак деразачага яқинлашди. Бир чеккасидан мўралади.

— Шу ерда. Дастурхон устида ўтиришибди.

Омонатгина, елгагай эшик тепкидан тарақлаб очилди... Тор-танқис кулбада даҳшатли ва ақл бовар қилмайдиган ёвуз девдай Емельян Спиридонич пайдо бўлди. Худди оппа-очиқ кунда гулдураб чақмоқ чаққандай бўлди.

— Жўна бу ердан!

Биринчи бўлиб Макар ҳушини йиғиштириб олди. Урнидан турди. Нима қилишини билмасди: ҳозироқ қочиб қолсинми ёки бир оз пайсалга солсинмикин?

Егор қордай оқариб кетди; у қўлидаги самогонли қиррадор стаканни маҳкам сиқимлаб олганди. У лоақал қилт этмади.

— Қимга айтдим!— ўшқирди Емельян Спиридонич.

Изтиробли ҳамда таҳликали жимжитликда Егорнинг қўлидаги стаканнинг қирс этиб сингани эшитилди.

Макар эшик сари юрди.

Егор қонга беланган қўлини чўнтагига тикди... У ҳам жойидан қўзғалди.

Шешилмай кийинишди. Тўкилган самогоннинг бир маромда, астагина чакиллаб пастга томаётгани эшитилди.

Сергей Фёдорич огзини ёпишни ҳам унутган кўйи Любавинларга анграйиб қолганди.

Емельян Спиридонич энг охирида ташқарига чиқди. Ғов ёнида Егорга етиб олди-ю, гарданига гурс этиб битта туширишда уни қулатди. У жон аччиғида сакраб турганди, Емельян Спиридонич яна тушириб қолди. Егор чалқанчасига қулади. Отаси устига чиқиб олиб, тепкилай кетди.

Икковидан ҳам садо чиқмасди. Ефим орқа томондан отасига ташланиб, қўлларидан ушлаб олганча четга торта бошлади.

— Улдириб қўясиз. Нима қиляпсиз, ўлдириб қўясиз-ку бунақада!— унинг нафаси отасининг гарданига уриб турарди.

Отаси уни осонгина силтаб ташлаб, тагин Егорга қараб юлқинди. Егор ўрнидан турмоқчи бўлар, қонга буланган қорда тойиб кетиб, туролмасди. Емельян Спиридонич яна ташланди унга, бироқ худди шу лаҳзада боши шундай қаттиқ оғридики, кўз олди қоронғилашиб кетди — Макаرنинг четан девордаги қозиқни суғуриб олиб, отасига нақ шарпадай яқинлашиб келганини ҳеч бирлари пайқамай қолганди... Емельян Спиридонич гандираклаб кетиб, кети билан ерга ўтириб қолаёзди-ю, лекин йиқилмади, карахт тортган бошини чайқаб қўйиб, чала бўғизланган буқадай ўғиллари устига бостириб кела бошлади.

— Тур, Егор, тезроқ!— шоширди Макар хирилдоқ овоз билан, уни отасидан тўсганча.

Емельян Спиридонич кўзига ҳеч нима кўринмай, ҳеч қандай хатардан тап тортмай тўғри бостириб келаверди. Четан қозиғи ҳавода чувиллади... Қарс этиб синди. Емельян Спиридонич тагин чайқалиб кетди...

Егор ўрнидан туриб, четан девор томонга югурди, Макар унга эргашди — укасини қочиб кетяпти деб ўйлаганди. Егор девор қозиғига ёпишди, уни худди гугурт чўпидай осонгина синдирди.

— Қочма, Макар!

Макар орқасига қайтди. Фақат бошқа қозиқни — каттароғини суғуриб олганди.

Ефим ҳам бу орада ухлаб ўтирмади: унинг қўлига

обкаш тушиб қолганди... У обкашни синдириб, бир бўлагини отасига тутқизди.

Ҳаммалари оғир-оғир, ҳансираб нафас олишарди. Зарбалар юмшоққина, гурс-гурс тушарди. Ешлар барабарига, шижоат билан ҳаракат қилардилар; уларнинг сиқуви остида Емельян Спиридонич билан Ефим тобора ҳовли ичкарисига чекинишарди.

Макар таёқлар орасида бамисоли қуюндай чарх урар, қозиғи билан гоҳ отасини, гоҳ Ефимни тез-тез тушириб қоларди.

Егор бот-бот таёқ ер, лекин унинг зарбалари қаттиқроқ тушарди; у нуқул отасини мўлжалга оларди... Бир гал чапдастлик қилиб қоқ пешонасига тушириб қолди. Емельян Спиридонич каппа-каппа ҳаво ютди, қўлидан таёқ тушиб, қўллари билан юзини чангаллаганча нари кетди. Макар орқа томондан охирги зарба билан йиқитди уни. Кейин Ефимга ташланди... У бир сакраб ўзини четга олди-ю, обкашнинг ярмини беҳуда силкиган кўйи:

— Войдод!— дея бўқирди.

Даҳлиздан Сергей Фёдорич отилиб чиқди. Шу заманоқ милтиқ варанглади.

— Тарқал-ларинг! Ҳаммангни отиб ташлайман бўлмаса!— чийиллади у биротар милтиқ затворини шарақлатиб.

— Егор... кетдик.— Макар ҳовлидан чопганча чиқиб кетди. Егор оқсаганча унга эргашди.

Дарвозадан чиққач, Макар қулочкашлаб туриб қўлидаги таёқни Сергей Фёдоричга қараб улоқтирди.

— Отасан-а!.. Вой моржни олоти-е! Қўлингдагини буёққа бер-чи, бир ойнасини чил-чил қилай. Бари бир энди қуда бўлолмаймиз.

Худди шу пайт қарсиллаб биротар отилди-ю, варангалаган товуш зимистон тун қўйнига таралди; тепадан чувиллаганча бир сиқим питра учиб ўтди.

— Кетдик, қўявер уларни...

— Қаёққа борамиз?— Макар қонаётган бурнини йиртилган кўйлаги этагига артди.

— Ҳозирча Игнат амакиникига... Уёғини кўрармиз.

— Бўлмаса кириб от оливолишимиз керакдир? Ким билади, қанча елиб-югурамиз ҳали.

Егор рози бўлди.

— Лекин шошилма. Аҳволим чатоқроқ.

Игнатникида базми жамшид бўлаётган эди. Тутун, говур-ғувур, узуқ-юлуқ ашулалар, эшиб сўкишлар қоришиб кетганди... Қаердадир бир бурчакда, кўзга кўринмаётган гармонь «нақ томоғи йиртилгудек» фарқилляпти.

Яғриндор барваста бир йигит увваламбор ўтириб давра айланишга уринарди. Бироқ ҳар сафар оёғи панд бериб қўярди; у йиқилиб тушар, миқ этмай, аранг ўридан турар, давангирдай гавдасини ростлаб, ишва билан қўлларини биқинига қўйиб, худди хотинчасига: «Иҳ-ҳ!» дея қийқирганча шартта чўнқаяр ва таппа орқасига йиқиларди.

Стол ортида, ўртада Закревский ўтирарди. У кулар, бировни кифтига қоқиб қўяр, бировга арақ қуяр, ўзи ҳам кўтарарди... Нотаниш кимсаларни биринчи бўлиб кўрган ҳам ўша. Хира тортган, шубҳали нигоҳини қадади уларга:

— Ким бўласизлар?

Макар жавоб ҳам бермай, жирканиб афтини бужмайтирди. Егор кўзлари билан Игнатни изларди. Негадир у кўринмасди бу одамлар орасида. Закревский дик этиб турди-да, Макарга қараб юрди. Бора туриб аллакимга қатъий ва сергак овоз билан буюрди:

— Вася, ташқарига чиқиб қара.

Макар қўлини қўйнига суқди.

— Ким бўласизлар?— такроран сўради Закревский, Макарунинг нақ дилидагини билиб олгудек тикилиб.

— Сен билан гаплашадиган гапим йўқ: оғзингдан қўланса ҳид анқияпти. Нарроқ тур сал.—Макар калта милтигининг мили оғзини каловлаб қолган Закревскийнинг кўкрагига жиндаккина тираб, хиёлгина орқасига тислатди. Закревский Егорга, яна Макарга, кейин эшикка ҳуркак назар ташлаб қўйди...

— Игнат амаким қаёқда?— сўради Егор.

Закревский бўшашиб кетди, илжайганча милтиқ оғзини кўкрагидан нарироқ итарди.

— Вой шайтонваччалар-а... нақ ўтакани ёриб юбораёдинглар-ку! Ўт буёққа!— У Макарни стол томонга сургади.— Любавинларданмисанлар? Отанг юбордими? Олтин чол... Ўтир. Ўтир, биродар!

Макар калтактан захаланган биқинларини эҳтиёт-лаганча, маст-аластларни оралаб ўта бошлади. Ҳеч ким ортиқ эътибор бермай қўйди уларга. Егор бир амаллаб ичкари хонага ўтди.

Боши боғланган Қондрат каравотда ётган экан.

— Сен нима қилиб юрибсан бу ерда?

— Шунчаки... Меҳмонга келдим.

Қондрат тирсагига таяниб, қаддини пича кўтарди:

— Уйда бирор гап бўлдими?..

— Ҳеч гап бўлгани йўқ... Ётавер. Бу қанақанги одамлар?

— Игнат амакининг танишлари. Тоза жонимга тегишди, текинхўр маразлар... Икки кундан бери кечасию кундузи ичишади.

— Игнат амакимни ўзи қаёқда?

— Шаҳарга кетган.

Ичкари хонага шиша билан стакан кўтариб олган Закревский кириб келди.

— Азизларим буёқда экан-ку! Хўш...— У Егорга мулойим тикилган кўйи шиша бўғзини стаканга шиқирлатиб теккизганча лиқ тўлатиб қуйди-да, нақ Егорнинг бурни остига келтирди.— Ич! Эркин ҳаёт учун... Сизларнинг зотларинг ёқади менга.

Егор стаканни нари итарди:

— Ичмайман. Ўзи мазам йўқроқ.

— Йў-ўқ, ичасан...— Закревский стаканни Егорнинг тумшугига тутиб зўрлашга тушди. Арақ ҳар иккалаларининг қўллари ва кўкракларига тўкиларди.

Егор Закревскийнинг қўлидан стаканни уриб туширди.

— Намунча шиллиққуртдек ёпишасан...

— Ҳали шунақайкансанлар-да!— ҳайрат-ла хитоб қилди Закревский.— Э-эҳ!— у шишани ерга айлантириб уриб, шартта буриларкан, чайқалиб кетди.— Лекин бари бир мenden кучлилик қилолмайсанлар. Тушунасанми буни?! Вася!— У ичкари хона эшигини тепиб очди, ташқи хонадан улфатларнинг говури тўлқиндай гурра урилди ичкарига.— Вася!

Остонада малла калта соқолли, паст бўйгина Вася пайдо бўлди. У хўжайинига шўхчан ва сергак тикилди чағир кўзлари билан.

— Манави йигитчани дастурхонга таклиф қил,— дея Закревский Егорга ишора қилди.

— Наҳотки ўзи истамаётган бўлса буни?— астойдил ажабланди Вася.

— Махсус таклифни кутяпти у.

Вася шошилмайгина Егорга яқинлашди. У гап нимадалигини тушуниб улгурмасиданоқ Вася шартта қучоқлаб, шундай мижғиладики, Егорнинг оғриқдан кўзлари косасидан ўйнаб чиқиб кетай деди. Вася уни стол олдига кўтариб бориб, курсига ташлади.

— Шу ерда ўтир.

Макар укасини кўриб, унга томон талпинди.

— Егор! Ўзимнинг укажоним...

Бироқ уни кимдир қўлтиғидан олиб, четга тортди. Егорнинг олдига эса илтифот-ла стакан тўла арақни қўйишди. У кўтарди. Қимдир яна стаканда арақ қўйди олдига. У бунисини ҳам кўтарди. Бошини кўтариб қаради — стаканда арақ қўяётган Вася экан.

Закревский уларни четдан кузатиб турарди. Иккинчи стакандан кейин у Егорнинг ёнига келиб ўтирди-да, қилтириқ қўли билан бўйнидан қучди.

— Келиб тўғри қилибсизлар. Пул керакми? Хотинларми?.. А?— Закревскийнинг кўзлари чинакам қувонч-ла порларди.— Нимани истайсан, гапир...

— Менми?

— Ҳа, сен.

— Сен ўзинг-чи?

— Мен рус характери, истак-майлига эркинлик беришни истайман... Кўпроқ зиён етказишни истайман! Бунақанги ҳокимият билан хароб бўламиз. Розимсан?

— Билмадим.— Егор нимжонгина қайноқ қўлни бўйнидан олиб қўйди.— Қучоқлайверма, хотин эмасман сенга.

— От яна!— қистади Закревский.

— Опке.

Ёнгиналарида Макар овозини баралла қўйиб шанғилларди:

— Розимиз! Тамом!..— у қўлидаги ёғлоғини шиша ва стаканлар қалашиб ётган жойга суқиштирди.— Бунақанги ҳаётни кўпдан бери излардим, мараз жонгиналарим!.. Гиппа грибонларидан оламиз-да!

Егор учинчи стаканни ҳам бўшатди, уни қаёққадир одамлар устига итқитиб юборди-да, қўллари билан Закревскийнинг кўксини пайпаслаб, юпқа оппоқ кўйлагини ғижимлаганча, ўзига тортди:

— Мен розиямасман. Бошқа бунақанги бўлар-бўлмас гапларни гапирма менга... йўқса нақ оч биқинингга тушириб қоламан.

Гармонь эса хириллаб ғарқиллар, чийилларди ҳамон. Этиклар полни гурсиллатиб депсир, деворлар лопилларди. Қўз ўнгида бегона одамлар чайқалар ва чаплашиб кетарди...

Уч кун деганда, вақт ярим кечадан оққанда Макар уйга кириб келди. Бир ўзи. Уч отли аравада. Уйдан қочаётганда Егор икковлари миниб кетишган икки от арава орқасида келарди.

Отларни ҳовли ўртасида қолдириб, уйга кирди — эгнида почапўстин, бошида папаха, келишган ва мардона қиёфада. Жиндаккина галдираб турарди.

— Салом!

Уйда керосин чироқ милтиллаб турибди. Уйдагилар уйгоқ эди. Емельян Спиридонич печка устида, ҳаммаёғи латта-путта билан боғланган, дарғазаб ва мажолсиз ётибди (ўша муштлашувда ҳаммадан кўпроқ калтак еганди). Ўғлини кўриб, хотинини имлади қўл ишораси билан.

— Ефимни чақириб кел. Тезроқ, — шивирлади у.

Макар бу гапни эшитиб, стол ёнига келди-да, иккита тўппончани чиқариб, оппоқ дастурхонга қўйди.

— Фойдаси йўқ, дада: турган жойида шартта михлайман-қўяман.— Утириб оёғини чалиштирди.— Мен олиб кетган отларимизни қайтариб бераётганимизни айтиш учун яхшиликча кирдим. Егор икковимизни кутманглар. Хўп, саломат бўлинглар.— У тўппончаларни олиб, ўрнидан турди. Емельян печка тепасидан унга ғазаб билан, ночор бир аҳволда ўқраярди.

— Ошналарингни топибсанлар-да?

— Худди шундоқ. Содиқ одамлар.

— Йўлтўсарлар, ўғри-муттаҳамлар... Икковингни ҳам оқ қилдим!

— Бунга аҳамияти йўқ. Тузалиб кетинг, дада. Биздан жаҳллариинг чиқмасин. Лекигин бошлаб таъзирларингни бердикми-а!..

Онаси чидаб туролмай, ер депсиди:

— Отабездори, кўрнамак баттол! Отангми бу ёки бегонами? Йўқол кўзимдан, турқинг қургур!

Макар унга ўгирилиб қараб қўйди-ю, ҳеч нима демади. Чиқди-кетди.

Кузьма на кечқурун, на кейинроқ Вася тоғасига ҳеч нимани тушунтира олмади. Унинг ўзи ҳеч нимани тушунмасди. У доим Клавдя олдида ўзини нимадандир қарздордай ҳис қилар, лекин кўнгил хуфияхоналарини қанчалик титкиламасин, бахш этган қайси хурсандчилиги учун қиздан миннатдор бўлиши кераклигини тополмас ва тушунолмасди. Клавдяга қарагани уялар ва иложи борича бу нарсани унга сездирмасликка уринарди.

Айни чоғда, йингитнинг кўнгил боғида ана шу ноқулайлик ва қайсидир тузатиб бўлмас хатоси эвазига ҳаёти гўшасига кириб олган одамни ранжитмаслик бурчидек оғир вазифа, бу ташриф туғдирган ғашлик ҳамда алам қаватида туну кун сержило бир қувонч куртаги ғунча очарди. Бу — Марья... Марья яқингинасида. У шу нарсани ҳам билардики, бирор кун келиб, қизнинг қўлидан ушлайди-ю, шундоқ кўзларига тикилади. Унинг олдида ўзини ноқулай сезмайди, уялмайди, балки жуда-жуда эркину хотиржам ҳис қилади. У ана шу соатни кутарди. Уша соат келди ҳам...

Бир куни эрталаб, чароғон баҳор тонгида, нонушта ҳозирлаётиб Агафья гап орасида кеча ака-ука Любавинларнинг Марья Поповага совчиликка келганларини ҳикоя қилиб қолди. У гап бошлаганидаёқ Кузьманинг кафтларини тер босди. Қулоғи чиппа битди-қолди... Ҳамма гапни эшитмади, фақат охиридагина унинг нималарни сўзлаётганини фаҳмлай бошлади.

— ...Уғилларининг орқасидан боришибди. Уша ерда жиққамушт бўлишибди! Бир-бирларини ўлгудек дўппослашибди.

— Қанақасига «ўлгудек» дўппослашади?— тушунмади Платонич. У диққат билан қулоқ солаётган эди.

— Ҳалиги, қанақасига бўларди... Оталарини уйга чалажон кўтариб келишибди. Улади бари бир дейишяпти.

— Вой касофатлар-э!— хитоб қилди Платонич.— Уғиллари қаёқдаймиш?

— Қочиб кетишибди. Биринчи марта бундай қилаётганлари йўқ.

— Қойилмақом совчилик бўпти-ку жуда! Охири нима бўларкин буни?

— Ҳеч нима бўлмайди. Санғиб-санғиб ахийри қайтиб келишади.

— Қаёққа қочиб кетишлари мумкин?

— Тайгага. Бошқа қаёққа бўларди.

— Фамилиялари Любавинлармиди?

— Ҳа, Любавинлар. Макаркалари ўйиндан ўқ чиқарадиганлардан. Ёш болалигидан берига қадоқтош кўтариб юради. Егор сал-пал ювошроқ...

— Ҳаммасиниям бирини олиб бирига урадиган. Йиртқишлар,— сўз қистирди Николай.

— Хўш, Марья-чи... қанақа қиз? — сўради Кузьма.

— Қанақа бўларди... Тузуккина. Қизгинани суюнганидан юракчаси ёрилай деган экан-у, лекин икки қўлини бурнига тиқиб қолаверибди. Бунақанги совчиликлари билан бутун қишлоққа шармисор қилишди.

Кузьма ташқарига чиқди, омборхонага кириб, ўтин ёрадиган кундага ўтирди — шу топда ёлғиз қолишни истарди кўнгли.

Клавдя уни ўша ердан топди.

— Бўлди энди... ўртанаверма,— деди у йигитнинг тепасига келиб.

Кузьма бошини кўтармади, тиззалари узра энгашиб ўтирганича ўтираверди. Клавдя ёнига ўтириб, қучоқлади уни.

— Пешонамнинг шўргинаси-шўргинаси-я...

Йигитнинг кўксига юзини босиб, ҳўнграб йиглаб юборди. Шунда ҳам сўзини давом эттирди:

— Эй худо, нега бунақа бахти қароман-а!.. Юрагим сезиб юрганди-я ўзи! Уни олдинга бошлаб келаман... Балки ўзингча шундай ўйлаётгандирсан, а? Жоним, найновгинам! Уни олиб келаман-у, ўз кўзим билан кўраман: балки ораларингда ҳеч қанақанги севги йўқдир, а? Ростдан бўлса, билганларингни қилинглар... Наҳотки у мендан яхшироқ бўса?

Кузьма ич-этини еганча миқ этмай ўтираверди.

Клавдя сўзининг устидан чиқди, кечқурун Марьяни бошлаб келди. Марья ўзини эркин тутарди, у Кузьмага бепарвогина қараб, саломлашди.

Йигитнинг назарида остидаги курси чайқалиб кетгандай бўлди... У бошини қимирлатиб қўйди.

Қизлар ичкари хонага ўтиб кетишди. Уйда бўлак ҳеч ким йўқ эди (Платонич Федя Вайкаловникига меҳмонга кетганди, бу орада улар дўстлашиб қолишганди).

Кузьма ўрнидан қўзғалди, у чиқиб кетмоқчи эди. Тиззалари андак, ғашни келтириб титрарди. У чарм камзулини кия бошлади, лекин шу пайт ичкари хонанинг эшиги очилди... Кузьма худди шуни, эшик очилишини интиқлик билан кутар ва бу дақиқадан қўрқиб турарди.

— Қаёққа?— сўради Клавдя.

Кузьма индамади.

— Буёққа кир.

У чарм камзулида кириб борди, Клавдя орқасидан ичкарига итарди.

Марья стол ёнида ўтирар, кўк чит кўйлаги остидаги гавдасининг тарҳи қандайлигини билиб бўлмасди. Кузьма унинг қаршисига бориб турди; қиз пастдан гўдагона, тиниқ табассум-ла саволомуз тикилди.

Клавдя Кузьманинг орқасига келиб тўхтади; у тикилиб турарди, буни пайқаган йигит ҳеч нима деёлмади.

Шу ҳолатда узоқ туриб қолишди. Ташқарида, шундоқ уйнинг таккинасида қуруқ тупроқни титкилаётган товуқларнинг қурқуллаши эшитилиб турарди.

— У сени севади, Манька. Ошиқ бўлиб қолибди,— баланд овоз билан деди Клавдя.

Марья лолақизғалдоқдай «ловуллаб» кетди, сапчиб турди. Дўмбоқ бежирим лаблари ранжиганиданми, додираб қолганиданми пириллаб уча бошлади. Кузьманинг унга раҳми келди шу топда.

— Рост,— деди у.— Тўғри айтяпти у.

Марьянинг кўзларида ёш милтиллади. У кўзларини юмиб, ёшларини силкиб туширмоқчи бўлиб бошини силкитди.

— Нима деяпсиз... нима кераги бор?

— Сен уни ўзидан сўра. Кеча мени ўпиб юрганди, бугун бўлса...

Кузьма қатъий, хотиржам, ҳатто ғалати бир мамнуният билан деди:

— Ёлғон айтяпти у, Маша. Уни ўпганим йўқ. Ёлғон гапиряпти.

Клавдя олдинга ўтиб, маъбуд тимсоли рўпарасида тиз чўкди-да, чўқина кетди.

— Ҳазрати Исо. Ўзинг кўр — чўқиняпман.

— Чим гапим, бундай бўлмаган. Чўқинавер. Бўлгани йўқ — вассалом,— гапида туриб олди Кузьма.

Клавдя тиззалаганича Марья томон чўзилди, унинг оёқларини қучоқлаб, юзини босди. Йиғлаб юборди.

— Шундоқ бўлганди, Манюшка, жонгинам... Уни тортиб олма мендан, ўртоқжон... Уни деб жигар-бағрим эзилиб кетди... Адойи тамом бўламан, эй худойим! Ўзимни-ўзим ўлдираман!..— Қиз худди мурда тепасида йиғлаётгандек ув тортарди. Кузьманинг кураклари бами-соли қумурсқа ўрмалагандек жимирлаб, музлаб кетди.

Марья базўр кўтариб, каравотга ўтқазди-да, ўзи ҳам хўнграб юборди.

— Ахир мен... мени ҳеч нарсадан хабарим йўқ-ку. Мени нимага қийнайсизлар ахир...

Кузьма ҳеч вақони англамас, фақат хаёлида буларнинг бари тезда тугаса керак деган фикргина айланарди. У Марья қандай чиқиб кетганини ҳам билмай қолди... Деразадан ташқарига тикилганча турарди. Клавдя туртгандагина ўзига келди. Қиз энди йиғламас, жиддий ва қатъий тикилиб турарди. Кузьма ичкари хонадан чиқиб кетмоқчи бўлди. Қиз йўлини тўсди.

— Манька узоққа бориб қолди. Борма.

— Унинг кетидан бормоқчимасман. Қўйвор.

Клавдя кескин бош чайқади, энги билан ёшли кўзларини артди.

— Бирга борамиз.

Ташқарида қиз унинг қўлидан маҳкам ушлаб олди-да, хўжалик бинолари томонга судради.

— Қаёққа сургаяпсан?

— Гапирма, жим.

Пичанхонага яқинлашишди. Клавдя қоп-қорайиб турган эшикка қараб итарди. Пичирлаб буюрди:

— Кир.

Кузьма пичанни шитирлатиб тепага чиқди. Кетидан Клавдя юқорига тармашиб чиқа бошлади.

Пичаннинг энг тепасига чиқишди. Клавдя чалқанчасига ётиб олди. Кузьманинг қўлини пайпаслаб, ўзи томон тортди.

Кузьмани бамисоли қайноқ туман қоплаб олди. Вужудини қалтиратаётган титроқни босиш учун ютоқиб ҳаво ютинди-ю, нафас ололмай қолди... Кейин чуқур уҳ тортди.

— Қани, бўлмайсанми!.. А?— деярли қичқиргундай деди Клавдя.

Кузьмани бағрига тортиб, шоша-пиша шивирлади у:

— Жонгинам... Ҳа? Нима бўлди сенга?..
Сўнгра лабларини тишлаганча миқ этмай қолди.

— Ана бўлди... Энди меникисан. Аллақачон шундай қилишим керак экан-у, ақлим етмабди бунга мен аҳмоқни,— ҳорғин ва хотиржамлик билан деди Қлавдя.

Кузьма чурқ этмасди. Томдаги тешикдан осмонга тикилганча ётарди.

Ол ранг шафақ хиралашганди. Унинг ёрқину қайноқ туси хира тортиб, ҳошияси нурсиз-кулранг ўртикдан жияк тутганди. Дашт ва қишлоқ узра тун, осуда, узун тун ўз чодрасини ёя бошлаган эди.

14

Гринька Малюгин қўлга тушибди — уни бировнинг отхонасида ушлаб олишибди.

Бу Гринька ўзи асли тузалмайдиган муттаҳам.

Ёшлигидаёқ ошналари билан битта мушт туширишда айғирни қулатаман деб бас бойлашган. Бир чирпит арақдан гаров ўйнаган.

Гринька ўзларининг отахонларидан айғирларини етаклаб чиқиб, оломон тўпланган ерга олиб келади (пасха куни бўлган эди бу), кафтига туфлаб, қулочкашлаб туриб отнинг қаншарига мушт туширади. Қоматдор айғир турган жойида чўккалаб қолади.

Оқшом Гриньканинг отаси бу гапдан хабар топади. Чарм югани олиб келади-да, уни тўрт буклаб, эшикни тамбалаб олиб, Гринькани чалажон қилиб савалайди.

Гринька ётиб-ётиб, ниҳоят юра бошлагач (бирок ҳали ўтира олмасди), битта пақирда лампамой топади-да, ўз уйларининг чор атрофига сепиб, ёқиб юборади. Ўзи бўлса тайгага жўнайди.

Шу-шу аллақаяқларда гумдон ошиб кетади.

Кейин яна пайдо бўлиб қолади: қўш отли аравада юрар, чекка қишлоқларда ўғирлик қиларди. Лекин кечалари гоҳо келиб туришига қарамай, ўз қишлоғидаги ҳеч кимга тегмасди.

Бир гал уни мужиклар қўлга туширишди: асаларничи Бистров хабар қилганди.

Ушанда Гринькани авахтага қамашди.

Кўп ўтмай, ўн еттинчи йилги тўс-тўполонда фойдаланиб, у билан ҳеч зогнинг иши бўлмай қолган бир пайтда қамоқдан қочади-ю, икки ошнаси билан Бистров чолнинг уйига бостириб киради.

Бу воқеани қишлоқдагилар мана бундай ҳикоя қилишади.

...Бистров кампири билан йилбўйи асалари боқилдиган жойда яшарди. Ўша кечаси, бахтга қарши, қизлари Вера ҳам ёнларида тунаб қолади. Алламаҳалгача валақлашиб ўтириб, кейин уйга кетгиси келмайди.

Асаларизор қишлоқдан унча олисда эмас, деярли кўриниб туради. Қишлоқда, бир чеккадаги уйда бўлса, Бистровнинг ўғли — Қирька турарди.

Қисқаси, Қирька кечаси туш кўрибди, тушида тепасига аллаким келиб, бурнини қисиб: «Ухляяпсанми? Ахир ота-онангни ўлдиришяпти-ку уёқда», деганмиш. Қирька ўзини йўқотиб сапчиб туради-ю, ташқарига отилади. Қараса, отасининг деразалари шунақанги чарақлаб турганмишки, бунақаси байрам пайтларида ҳам бўлмаган экан. Кучуклари бўлса — Борзий деган кўпаклари борийди — ўзини-ўзи ўлдиргудек вовиллаяптикан. Қирька мисрангни олади-ю, шу туришида — иштончан ўша ёққа югуради.

Чопганча келиб, дераза тагига писибгина боради-да, ичкарига мўралайди. Қараса, стол атрофида уч киши — Гринька билан унинг ошналари ўтиришганмиш. Гринька ўртада эмиш. Ичишаётганмиш. Столда ҳар хил газаклар бор экан, қуроллари ҳам ўша ерда ётган экан. Ёнларида жони чиқиб суратигина қолган синглиси Вера уларга хизмат қилиб турганмиш. Отаси билан онаси кўринишмасмиш.

Қирька айни деразадан мўралаган пайтда асалшароб тугаб қолган экан. Гринька ошналаридан бирини ертўладаги шаробдондан янгисини олиб келгани жўнатибди. У эшикка қараб юрибди... Мисранг кўтариб олган Қирька шунда пиллапояга қараб отилибди. Ташқарига чиққани ҳаманоқ қўлидаги мисранг билан калласига туширибди. У шилқ этиб қулаб тушибди. Қирька эса яна дераза ёнига бориб турибди. Ичкаридагилар ошналарини кута-кута тоқатлари тоқ бўлибди — улардан бирови ўрнидан қўзғалибди. Қирька тагин пиллапояга қараб чопибди. Иккинчисини ҳам худди ўшандай қилиб чўзилтирибди. Шундан кейин сабри чидамай, уй-

га бостириб кирибди-ю, мисрангни қулочкашлаб кўтарибди... Мисранг Гриньканинг кифтига тегиб ўтибди, холос. Гринька бўлса тўппончасига ёпишибди-ю, лекин улгуролмабди. Қирька ўзини унинг устига отибди... Икковлари ерда юмалаша кетишибди. Гринька Қирькадан бақувватроқ эди — тагига босиб олганча стол томонга, тўппончаси турган томонга сура бошлабди. Шунда синглисини хаёли жойига келиб қолиб, столдаги тўппончаларни юлқиб олибди-ю, уёғига нима қилишини билмай, қоққан қоziқдай тураверибди. Гринька бўлса акасини бўғиб ётганмиш, у кўм-кўк кўкариб кетибди... Хириллаб:

— Борзийни...— дея олибди аранг синглисига.

Синглиси ташқарига отилиб чиқа солиб кўппакни ечиб юборибди. Кўппак уч ҳаклашда қулбага етиб келиб, биринчи даф қилишининг ўзидаёқ Гриньканинг иккита қовурғасини ғажибди. Гринька додлаганча ўзини деразага отибди... Уни ром-поми билан кўчириб қочиб қолибди.

— Дадам қаёқда?— сўрабди Қирька.

Синглиси каравотга имо қилиб, ўзи оёқлари чалишиб гурсиллаб ерга қулабди.

Қирька кўрпани тортиб олибди... Остида отаси билан онаси ёнма-ён ётишганмиш. Жонсиз.

Ўшандан берига Гринька узоқ вақтларгача қорасини кўрсатмади, Қирька қаватига беш кишини олиб, уни тайгадан роса излашди. Лекин топиб бўлармиди уни! Гринька худди айиқполвондай овлоқ унгурни топиб, писиб ётарди.

Кейин Қирька оиласи билан бошқа қишлоққа кўчиб кетди-ю, бу воқеа унут бўлди.

Мана энди Гринька яна пайдо бўлиб қолди; тагин ошналари билан қишлоқма-қишлоқ кезиб, бадавлатроқ мужикларни ўймоқлаб юрганмиш, уни қўлга тушириша олмаётган эмиш деган миш-мишлар ўрмалаб қолганди.

Ниҳоят у қўлга тушибди... Яна-тагин ўз қишлоғида, алам қиларли даражада осонгина.

Ойдин, ажойиб кечада Ефим Беспаловнинг отхонаси эшигини бузиб кириб, иккита айғирни танлаб олибди-да, юган урибди... Худди шу пайтда остонада Ефим пайдо бўлиб қолибди.

— Саломатмисан, Гринька!— дебди у.

Гринька бошини кўтарса — сочма ўқли буклама Ту-

ла милтигининг иккала мили оғзи ўзига қараб турибди-да... Салгина тепароқда эса хўжайиннинг кўзлари қадалиб турибди.

Гринька илжайибди.

— Салом, Ефим.

— Кетдикми?— таклиф қилибди Ефим.

Гринька ўйга толиб қолибди.

— Қўйиб юбормайсанми?

— Йўқ.

— Тузуккина ҳақ тўлайман...

— Бўлмайди, Гринька, қўйиб юборолмайман.

Гринькани кечаси бир бўш кулбага қамаб қўйишди; олти киши қўриқлаб чиқишди уни. Эрталаб эса ўз усуллари билан суд қилишди. Оғзига каттакон қулфни тишлатиб қўйиб, бўйнига бўйинча кийдиришди-да, қўллари орақасига боғлаб, қишлоқда саззойи қилишди. Ёнгинасида қорамоёга беланган қамчинни кўтариб боришарди; хоҳлаган одам келиб, Гринькани қамчиларди.

Қишлоқнинг бир чеккасидан бошлашди ишни... Жуда секин илгарилашарди. Савалашни истовчиларни сапоги йўқ эди.

Гриньканинг икки кўзи ерда... Бирор кимса қамчи билан яқинлашгандагина бошини кўтарарди. Ўша одамга кўзларини қисиб, еб қўйгудай хўмрайиб қарарди. Қараганда ҳам уни эслаб қолай дегандек узоқ тикиларди. Бунақанги хўмрайиши билан одамларни баттар газабини оширарди. Бу падар лаънати бунақанги қарамасин деб нақ кўзини пойлашга тиришар, бор кучлари билан қамчи солишарди... У бўлса тикилгани-тикилган эди. Жони жудаям оғриган пайтларда бирпасгина кўзини юмарди-ю, кейин яна шафқат тилаб эмас, балки эслаб қолишга уринган нигоҳи ваҳшиёна, бемаъно чақнарди.

Қишлоқнинг ўрталарига борганда Гринька қоқилиб-суртина бошлади. Қамчи кўйлагини тилка-пора қилиб ташлаган эди. Башарасига қараш қўрқинчли эди — йўғон-йўғон қонталаш чизиклар босиб кетганди. Жароҳатларидан оқаётган қон бўйнига, бўйинча остига қараб сизарди.

Платонич билан Кузьма уни шу аҳволда учратишди.

Платонич нафаси бўғзига тикилиб югуролмай қолганди... Нимжонгина кўкрак қафаси ортиқ дош беролмаётганди.

— Бир ўзинг чоп, тўхтат уларни!— олдинга ишора қилди у Кузьмага.

Кузьма узун оёқлари билан нақ икки-уч газга сакраганча зумда оломонга етиб олди.

— Бас қилинглар!— жарангдор, титроқ товуш билан қичқирди у.

Қимдир бунга жавобан кулиб қўйди. Ҳеч ким тўхтамади. Ҳатто Гринька ҳам хурсанд бўлгани, қадамини секинлатгани йўқ. Бўйи пастаккина, ҳурпайган бир эркак Кузьмани қўлидан тутиб, бажонидил тушунтирди:

— Бу азалдан қолган одатимиз — от ўғрисини ана шундай суд қилинади.

Кузьма чопганча олд томондан айланиб ўтиб, тўппончасини чиқарди. Энди хотиржамлик билан деди:

— Ҳозироқ бас қилинглар! Қонун бўйича иш қилмаяпсизлар. Бунақанги ишни кўрадиган судимиз бор бизда.

Оломоннинг бир маромда одимлаши бузилди, аралаш-қуралаш бўлиб кетди-ю, аммо сал секинлашган бўлса-да, Кузьмага қараб келарди ҳануз. У найновгина бўлиб, ҳаяжонланиб ва қатъият билан йўл ўртасида турарди. У шу топда сира кулгини қистатадиган эмас — қўлида тўппонча бор эди.

— Ҳозир биринчи бўлиб урган одамни ҳибсга оламан!

Гринька тўхтади. Мужиклар ҳам тўхташди. Кузьмани қуршаб олишиб, ўзларининг ҳақ эканликларини исботлашга тушиб кетишди.

Платонич етиб келди. Қисқагина, қатъий буюрди:

— Бўйинчани олиб ташлаб, қишлоқ советига олиб бор. Мен бўлсам одамларга совет қонуни нималигини тушунтираман.

Қишлоқ советига боргач, Кузьма Гриньканинг бошидан сув қуйиб, уни харракка ўтқизди. Қўлларини эса ечмади — Платонич келгунича тура турсин.

Гринька кўкрагини столга тираб ётиб олганча, ҳорғин жимит кўзларини мудроқ аралаш очиб-ёпарди.

— Битта чектир... ўртоқ,— астагина сўради у хириллаб қолган товуш билан.

Кузьма унинг афтига қарамасликка тиришиб, тамаки ўради, тутатиб, Гриньканинг шишиб кетган, кўм-кўк лабларига қистирди. Униси бўлса, тамаки ўрамини оҳис-

тагина тишлаб олиб, устма-уст чуқур тортди-да, биринчи бора босиқ инграб қўйди.

— Им-м... Ишқилиб омон қолсам бўлгани, териларини нақ тасма қилиб тилишлайман.

— Бунақанги гапларинг учун омон қолиб бўлсан,— деди Кузьма.

Гринька унга қараб қўяркан, ошнасига гапираётгандек ишонч билан деди:

— Ҳаммасини, биттасини қўймай эслаб қолдим...

Платонич билан раис икковлари келишди. Платонич йўлакай Елизарга танбеҳ бериб келди.

— Бурнингни остида нима бўлаётганидан ҳам хабаринг йўқ, сендақа ҳокимиятни қара-ю! Балки халақит бермай деб атайлаб бекиниб олгандирсан?..

Қолокольников индамасди. Қишлоқ советига кириб, остонада тўхтади.

— Ана, барно йигитни кўриб қўйинг! Боплаб бежаб қўйишибди-ку ўзингни! Энди бировни молига кўз олай-тирмайдиган бўласан.

Гринька раисга ҳатто қайрилиб ҳам қарамади.

— Нима қиламиз буни?— сўради Қолокольников. (Шу кунларда у бажонидил масъулиятни ўз зиммасидан соқит қилганди. Ўлкадан юборилган одамлар булар. Қўлларида қоғозлари бор.)

— Ҳозирча киритиб қўядиган бино топиладими?

— Лаш-луш қўядиган жой бор...

— Уша ерга қамаб қўй. Қоровул қўй. Бизнесинг рухсатимизсиз қўл теккизилмасин. Юр, Кузьма.

Қишлоқ советининг баланд зинапоясидан тушаётиб Платонич алам билан:

— Сен бўлсанг мактабни нима кераги бор дейсан тагин! Э, бу ерда юз йилга етадиган иш бор!— дея хитоб қилди. Бир дам жим қолиб, кейин қўшиб қўйди:— Бу ер момо Сибирь бўлади, ҳазилакам жоямас сенга.

— Вася тоға,— деди Кузьма.

— Нима дейсан.

— Менга қаранг, бу Гринька талончиларни албатта билса, кераг-ов?

— Хўш, шундоқ ҳам дейлик.

— Сўроқ қилсак айтиб берар балки.

Платонич истеҳзоли жилмайди.

— Шошмашошарсан-да... Лекин уриниб кўрса бўла-

ди. Бу гапингда жон бор. Бироқ айтишига унчалик кўзим етмайди. Билишга-ку билар-а балки, аммо айтиб бериши қийин-ов. Булар ўзи шунақанги халқ...

Кузьма кечаси ухлаёлмади. Уй суриб ётди. Гринька, турган гап, айтмайди. Отиб ташлаймиз деб пўписа қилинса-чи? Фақат Вася тоғам... Кузьма унинг нафас олишига қулоқ солди. У тўғрисида хаёл суриб кетди: «Ҳар ҳолда сал нотўғри қияпти. Мактаб ўз йўлига-ю, лекин бизни ўз вазифамиз бор-ку, ахир». Шунда миясига қўққисдан оддийгина фикр келди. Кузьма ҳатто қимирлаб қўйди, ўзича: «Вой хомкалла-ей!» деб ғудранди. Буёғига чидаб туролмай, Платоничнинг биқинига туртди.

— Ҳим-м?— Платонич бошини кўтарди.— Нима дейсан?

— Вася тоға, юринг, ташқарига чиқайлик.

— Нимага?

— Гап бор.

Қария ўрнидан турди. Икковлари калта пўстинларини кифтларига ташлаб, астагина ташқарига чиқишди.

Қоп-қоронғи, илиққина кеча эди. Бўғотдан эриган қор томчилаб турарди. Тор кўчада икки ширакайф эркак ғинғиллаб хиргойи қилишарди:

Отам кўшчи эди аза-а-алдан,
Кўш ҳайда-а-ардик иккимиз бирга...

— Хўш, нима гап?

— Келинг, мана бундай қиламиз: Гриньканинг қочишига имкон берамиз, ўзимиз бўлсак орқасидан пойлаймиз. У албатта ўшаларнинг олдига боради. Бўптими?

Платонич узоқ жим қолди.

— Ҳим. Борди-ю қочиб кетса-чи?

— Қочолмайди. Ахир биз икки кишимиз-ку.

— Э, мени қанақанги чопқирлигимни ўзинг биласан-ку... Эҳтимол, Федяни ёрдамга чақирармиз?

— Албатта-да!

— Тузукроқ ўйлаб кўриш керак, жиянча. Бу хавфли иш — қочиб кетса биз жавобгар бўламиз. Ундан кейин, сўроқ қилиб кўрсак зиён қилмас. Эртага сўроқ қилайлик-чи, уёғига қандай иш тутишни кейин ўйлашиб кўрармиз. Ҳозирча эса, юр, кириб ухлайлик.

— Кираверинг, мен пича ўтираман.

Платонич уйга кириб кетди.

Кузьма пиллапояга ўғирди. Шунда бирдан яна хаёлини Марья чулғаб олди. Марья борган сайин қўл ет-

мас бўлиб борарди. Худди тушдагидек олислашгандан олислашиб кетяпти. Ҳадеб, юр, юра қол, деб чорлайди. Энди ҳеч қачон унинг қўлидан ушлай олмайман, кўзларига тикилолмайман деган ўйга асло кўниколмасди у... Ҳаётда нега шунақа бўларкин-а ўзи?

Гринька кечаси анча ўзига келиб қолганди. Башарасидаги моматалоқ, тилинган жойлари қорақўтир бўлиб, ўзигаям сал жон битиб қолибди.

— Шерикларинг қаёқда?— гапни пўскалласидан бошлади Платонич.

Гринька масхараомуз тикилди унга.

— Бир ўзим ишлайман, бобо.

— От нимага керак бўлиб қолди?

— От ҳамишаям керак.

— Шу кунгача қаёқда эдинг?

— Узоқда.

Кўриниб турибдики, сўроқдан наф чиқмаётганди.

Платонич жим қолиб, тамаки тутатди. Кузьма қароқчига ўқрайиб турарди.

— Чексак бўладими?— сўради Гринька ва бойлоглиқ қўлларини қимирлатди.

— Бера қол унга, Кузьма.

— Бир боплаб берардим-а унга!— зардаси қайнади Кузьманинг.— Гапларини қаранг-а!.. Сендан одамдек сўрагандан кейин бундоқ одамдай жавоб бергинда!

Платонич жиянига ҳайратланиб қаради. Гринька бўлса сийрак, саргайган тишларини кўрсатиб ишшайди.

— Сен ҳали она сути оғзидан кетмаган гўдаксан. Мени сўроқ қилиш қўлларингдан келмайди.

— Олиб бор уни,— деди Платонич.

Гринька жойидан қўзғалиб, эшикка қараб юрди.

— Кеча қутқариб қолганларинг учун эса раҳмат.

— Юр-юр,— Кузьма уни курагидан итарди.

Омборхонанинг эшиги бекилганида Гринька ичкаридан туриб:

— Чеккани бермадиларингми — энди мендан яхши гап кутмай қўя қолларинг,— деди.

— Тамакисиз ўтиравер, ўлмайсан,— деди Кузьма чўрт кесиб.

Кеч кириб боряпти. Урмон чеккасидан, лой ердан
Гринька билан Кузьма кетишяпти. Гринька олдинда,
Кузьма бир неча одим орқароқда.

Урмондан қатрон иси димоққа урилади. Бошқа то-
мондан, ҳайдаладиган, қори эриган ердан ботқоқнинг
захкаш ҳиди келади. Қаердадир олис-олисларда, ша-
фақ оловида яллиғланаётган дашт узра заифгина қўшиқ
тараляпти. Урмон ортида эса дарё бетиним шовиллайди.

Гринька шошилмаётир. Лапанглаб қадам ташлайди,
атрофга аланглайди. Қўллари орқасига қилиб камар
билан маҳкамлаб чандилган.

— Сенингча қанча беришади? — сўради у.

— Билмадим,— жавоб берди Кузьма.— Мен судья
эмасман.

— Большевикмисан ўзинг?— яна сўради Гринька
бир оз жим боргач.

— Сенинг ишинг эмас бу.

— Мен большевикларни ҳурмат қиламан,— жиддий
деди Гринька.— Миколка подшони бошлаб ўтакасини
ёриб юборишди-да ўзиям. Уни турмада дейишади, шу
ростми? — Гринька одимини секинлатиб, атрофга аланг-
лаб қўйди.— Ленинларинг унга қўл теккиздирмаётган
эмиш. Ўзиям беш йилдан бери ўтирганмиш.

— Кимга қўл теккиздирмайди?

— Миколка подшога-да.

— Уша Миколканг у дунёда.

Бир муддат индамай боришди. Қўққисдан Гринька
вадаванг қилиб ашула бошлаб юборди:

Бунга анча бўлган-эй,
Ўн беш йиллар ўтгандир,—
Катта почта йўлидан
Бир қиз олиб ўтгандим...

— Овозингни ўчир!— буюрди Кузьма. У қароқчининг
ашуласини шериклари эшитиб қолмаса эди деб чўчиди.

Гринька бошини бир силтаб қўйиб, баландроқ айта
бошлади:

Оҳ, дўндиғ-у оппоқ тан,
Сарвдек расо эди у
Ва ёпинган...

Кузьма орқасидан чалиб юборди уни. Гринька афти
билан гуппа лойга қулади.

— Кимга айтдим, овозингни ўчир деб?

Гринька чалқанчасига ўгирилиб олиб, оғзига кирган лойни туфлади-да, пастдан Кузьмага тикиларкан, аянчли бир тарзда афтини буриштирди.

— Болакай, пастқамроқ жойда қўлимга тушганингда борми, қойиллатиб сийпалаб қўйган бўлардим-а...

— Тур ўрнингдан!

— Хоҳламайман.— Гринька чатаноғини керганча, Кузьмага хезланиб тикилди.— Бирпас дамимни оливоламан.

Кузьма нима қиларини билмай пича туриб қолди... Кейин Гриньканинг устига энгашиб:

— Бари бир олиб бораман сени. Лекин у ерга борганда йўлда қандай қилиқ қилганингни айтаман, билиб қўй буни. Бу қилмишинг учун устига яна қўшиб беришади...

Бу гап ростга ўхшаб кетди. Гринька ўйлаб қолди.

— Ашуламини охиригача айтишимга қўйиб берасанми?

— Лекин сал секинроқ.

Гринька туриб, силкиниб олди-да, юриб кетди. Энди ашула айтгиси келмай қолганди.

Индамай боришарди. Қош эса тез қорайиб борарди.

Кузьма зўр бериб олдинга тикиларди.

Кенггина анҳорнинг чирик кўпригидан ўтиб, дўнгликка кўтарилишди — йўл шу ерда кескин бурилиб, ўрмонга қараб кетганди.

— Шошма,— деди Кузьма ва яқиндаги қарағай ёнига бориб ўтирди.— Этигимни бошқатдан кийиб оламан.

Гринька йўлда турган жойида қолди.

Кузьма этигига энгашиб, уни торта бошлаганида Гринька секин аланглаб, тупугини ютиб қўйди. Кузьма лабини тишлади, пешонаси тиришди — этиги сира ечилмасди. Гринька икки ҳатлаганда дарахтларга етиб олди-ю, шатира-шутурига ўрмон ичкарисига уриб кетди. Кузьма тўппончасини ола солиб осмонга қарата ўқ узди. Ўша ондаёқ, худди ер остидан чиққандек, Платонич билан Федя пайдо бўлди. Федя бир лаҳзагина қулоқ солиб турди-ю, Гриньканинг орқасидан чопиб кетди. Кузьма бир оёқлаб ҳаккалаганча йўлакай этигини кийиб, унинг кетидан югурди. Платонич озроқ ёнма-ён чопди, кейин юрагини ушлаганча тўхтади.

— Тамом, йигитлар. Қўздан қочирманглар...

Эҳтиёткорлик билан чопиб боришар, дам-бадам тўхтаб, қулоқ солишарди. Омади келганидан ҳовриқиб қолган Гринька тиккасига, тўхтамай югурарди. Бу ҳол узоқ давом этди. Кузьма энтикиб қола бошлади, боши айланиб, кўз ўнгида ёрқин доирачалар живирлай бошлади. Федя ҳам тез-тез нафас оларди-ю, лекин енгил, деярли шарпа чиқармай чопарди.

Ниҳоят Гринька қийналиб кетиб, қадамлашга ўтди. У яқингинада эди — шох-шаббаларни қисирлатгани ва ҳарсиллаб туфлагани эшитилиб турарди.

Унга янада яқинлаша бошлашди.

Федя шунчалик шарпа чиқармай борардики, Кузьма икки марта уни кўрмай қолиб, курагига туртиниб кетди.

Гринька бўлса юргандан-юриб борарди. Гоҳо қулоқ солгани тўхтарди... Шунда Федя билан Кузьма ҳам тўхташарди. Гринька тагин йўлга тушарди. Федя билан Кузьма ҳам яна қадам-бақадам, нафасларини ичга ютиб олға интиляшарди.

Гринька тагин тўхтади. Анчагача қулоқ солиб турди-да, сўнг йўлга тушди... нимагадир орқага қараб. Федя ерга ётиб олди, Кузьмани ҳам шундай қил дея туртиб қўйди. Кузьма ҳам ётди. Гринька тўрт қадамча нарида тўхтади, пайпаслаб ингичкароқ қарағайни танлади-да, қўли боғланган тасмани ўшанга ишқай бошлади.

Кузьма ётаётганида тагида тиканли нимабалодир ғимирлагандай бўлди. У беихтиёр қаддини кўтаргани, оёғи остидаги шох қирсиллаб синди. Кузьма яна ўзини ташлади-ю, огриққа чидаб, ҳалиги тиканли нарсани бор кучи билан босиб ётаверди.

Гринька қилт этмай қотиб қолди. Атрофни сукунат чулғади.

Кузьманинг тагидаги тиканли нарса бўлса ҳадеб ғимирларди. «Ҳозир порт этиб ботади, — дея аъзон бадани терга ботганча кутарди у, — мана ҳозир...»

Гринька хийла вақт қулоқ солиб турди, кейин хўрсиниб қўйиб, тагин тасмани ишқашга тушди. Қарағайнинг пўстлоғи шитирлаб ерга тўкилиб, шаббаларни шилдирай бошлади.

Кузьма қўлига таяниб секингина, шошилмай танасини кўтарди. Алланима ғимирлаб, шитирлатганча тагидан чиқиб кетди. Кузьма худди ўшандай оҳисталик билан тагин ерга қапишди-ю, ис таратиб турган барра

майсага юзини босди. «Типиратикан экан,— ниҳоят фаҳмлади у.— Вой шайтёнвачча-е!»

Гринька ишини тугатди. Астагина кулиб қўйди. Улоқтирилган тасманинг тўқаси шарақ этиб бориб тушгани эшитилди.

— Сенларни қара-ю... лайчавойлар!— деди у ва калтагина, мамнун кулиб қўйди. Сўнгра йўлга тушди.

Федя ўрнидан турди. Кузьма ҳам турди. Гриньканинг кетидан кетаверишди. У энди шошилмай борарди. Шаббаларнинг шитирлаши ва оёқ остидаги шохларнинг қирсиллаб синиши қаёққа қараб кетаётганини айтиб турарди. Иттифоқо шарпаси эшитилмай қолди. Федя бир неча қадам олға юриб, жиндек турди-да, йўғон қарағайга суйанганча ўтириб олди. Кузьмани ҳам ёнига ўтқизди.

— Дам оляпти,— дея унинг қулоғига шивирлади.

Кузьма қоронғиликка узоқ, то кўзлари оғригунча тикилди-ю, бироқ ҳеч нимани илғай олмади. Шунда у қоп-қора осмонга қарай бошлади. Сўнгра кимдир астагина елкасидан ушлаб, илиққина қарағай танасига суйантириб қўйди. Сўнги дамда хаёлидан: «Жин урсин, ишқилиб ухлаб қолмай-да...» деган ўй кечди.

Бари бир ухлаб қолибди. Уйғонганида эса тонготиб бўлибди. Тепасида бўлса қош-қовоғи осилган, жиддий қиёфада Федя турарди:

— Гринька кетиб қолибди-ку. Тунда. Мен дам олгани ётибди деб ўйлагандим... Кетиб қолибди,— деди у.

Кузьма тушимда кўряпман бунди деб ўйлаб бошини силкитаркан, Гриньканинг ростдан ҳам кетиб қолганини англади.

— Уни топаман бари бир,— деди Федя Кузьмага қарамай.— Менимча у анави босмачилар билан биргаямас ҳар қалай...

15

...Игнатий саҳарда қайтди уйга. Остона ҳатлаб ўтаркан, бармоқлари билан бурнини бекитди-ю, орқасига тисарилди, уйни арақ билан қусуқнинг димоқни ёрадиган қўланса ҳиди тутиб кетганидан чолнинг боши айланди.

Ерда, печка тепасида, стол остида — ҳаммаёқда одамлар думалаб ётишарди. Бамисоли нимталаб чопиб

ташлангандек ғалати ва антиқа ҳолатларда ётишарди. Хурракдан хона нақ гувилларди.

Игнатий нигоҳи билан Закревскийни излаб, ичкари хонага ўтди.

Закревский қоқ ерда ухлаб ётган экан. Оқ кўйлаги йиғилиб бўйнига чиқиб қолибди — умуртқа поғонаси саналиб турган хипча кураклари очилиб ётибди.

Кондрат бошини аранг, хиёлгина кўтарди ёстиқдан:
— Келдингизми. Уйни танияпсизми ўзи? — деди.

Игнатий ичкари хонанинг ўртасида тўхтади, шапкасини олиб, Закревскийга узоқ ва диққат билан, худди мурдага қарагандек тикилиб турди.

— Отаси генерал бўлган-а, — деди нимагадир.

— Ичишдаям генералчасига ичаркан... Бизни кўзичоқларимизниям йўлдан оздиришди, аблаҳлар.

Игнатий бошини кўтарди:

— Кимни?

— Макарка билан Егорни. Ўшоқда ётишибди, — Кондрат мажолсизланиб кўзларини юмиб, кафти билан бошини ушлади. — Нималар қилмади улар бу ерда! Танним соғ бўлганида борми, ҳаммасини бамисоли қутурган итдай бўғиб ташлардим... Айниқса манавинисини. — У Закревскийга ишора қилди.

Игнатий генерал ўғлига яқинлашиб, кифтини қаттиқ силкилади:

— Ҳе-ей!

У бошини кўтарди, хира тортган кўзлари билан Игнатийнинг юзига анча тикилиб қолди.

— Сенмисан?

— Миянг ишлайдими ҳозир? Гап бор.

— Нима гап экан? — Закревский сакраб турмоқчи бўлди, бироқ гандираклаб кетди бир томонга. Қўлларини ҳавода ўйнатганча, боши деворга бориб урилди. Лат еган жойини силаган кўйи деди: — Ўзиям роса-а... жин урсин! Биронта муҳим гапинг бормиди?

— Юр ташқарига.

Улар чиқиб кетишди ва бирпасдан кейин қайтиб киришди. Закревский кўйлаксиз, бадани ҳўл эди. Аллақандай латтага артиниб, Игнатийнинг тоза кўйлагидан кийди-да, одамларни уйғотгани чиқди. Унинг қиёфаси ташвишли эди. Игнатий нохуш хабар келтиргани кўрииб турарди.

Учиб-ухлаб ётганларни икковлашиб ташқарига олиб

чиқишди, очиқ ҳавода сал бўлсаям ўзига келсин деб ҳаммани ташқарига ҳайдашди. Афтидан, йўлга ҳозирланишаётган эди.

Ичкари хонага Егор кириб келди. Каравотга, Кондратнинг ёнига омонатгина ўтирди.

— Улиб-қутулиб эркин ҳаётга ҳам етишдиларингми?— жаҳл билан сўради Кондрат.

Егор бошини икки қўли орасига олган кўйи ерга тикилди.

— Уйда нима машмаша кўрсатдинглар?

— Дадам билан муштлашдик.

— Хўш, энди нима қилмоқчисанлар?

— Нима бўларди...

— Анавилар билан кетмоқчимисанлар?

— Нега энди? Мен бормайман.— Егор бўш чўнтагини тапиллатиб уриб қўйди.— Чекадиганинг борми?

— Ана, ёстиқни тагида. Уйга кетиш керак. Тез кунда ер ҳайдалади...

— Уйга ҳам бормайман,— секин, аммо қатъий оҳангда деди Егор, газета четини тупукларкан.

— Қаёққа борасан бўлмаса?

— Борадиган жой топилиб қолар.

— Дадамни қаттиқ калтакладингларми?

— Билмадим.— Егор тамакини тортганча, кўзларини юмиб олди.

Макар кирди. Қўлида шиша билан иккита стакан. Егорнинг ёнига келиб, ёнини тутди:

— Чўнтагимдаги иккита бодрингни ол.

Егор бодрингларни олди.

— Бош оғриғига қиттак отамиз. Оғзимга худди бир арава гўнг ағдарилганга ўхшайди.— Макар Кондратга кўз ташлаб қўяркан, илжайди.— Балки, сен ҳам оларсан?

— Уйга кетасанларми ёки йўқми?— жиддий сўради Кондрат.— Нима бало, эс-песларингни еб қўйганмисанлар! Ахир ерни шудгор қилиш керак-ку...

Макар ичиб юбориб, бошини сарак-сарак қилди:

— Жудаям ўткир экан-да, ярамас!

Егор ҳам ичиб, яримта бодрингни газак қилди.

Кондрат уларга нақ еб қўйгудай ўқрайди.

— Уйгами?— қайтариб сўради Макар.— Энди уйга ҳали-вери қайтмайман.

— Тфу!— Кондрат ёстиқдаги бошини девор томон

сурди.— Худо хоҳласа тузалиб олай — сен пандавоқиларни топиб оламан, ана унда то уйгача уч қулочлик қамчин билан савалаб бормасамми. Ҳар биттангни уч қават терингни шилиб оламан ўшанда.

— Қамчинни учи иккита бўлади-я,— ҳеч қандай пўписасиз деди Макар.

— Қанча бўлишини ўшанда кўрасан!.. Шошмайтур, ипакдай мулойим бўлиб қоласан бирпасда, молпўқи!— Кондрат бошини хиёл кўтарди. Қўкиштоб қўнғир тусли кўзлари ўтакани ёргудек ўқрайиб турарди. Ҳатто Макар ҳам тоб беролмай, қийғоч қошларини учириб, тескари ўгирилиб олди.

Закревский кириб келди. У кийиниб олганди. Тушундим дегандай ишшайди.

— Сўнгги дақиқаларми? Вақт бўлди, биродарлар. Бурғилар янграяпти десак ҳам бўлади.

— Мен ҳеч қаёққа бормаيمان,— деди Егор.

Закревский таажжубланмади.

— Сен-чи!— Макарга юзланди у.

— Бораман.

— Макар!— Кондрат яна қаддини кўтарди.— Охирги марта айтяпман!

— Ҳўш, нима деяпти у?— сўради Закревский Макардан.— А?

— Ҳей сен... заҳарли илон!— ўшқирди Кондрат.— Ҳозир кучимни тўплаб, ўрнимдан тураман-у, ўша генералча оёқларингни нақ суғуриб оламан буёққа.

Закревскийнинг ёноқлари ловиллади. У чўнтагидаги тўппончани юлқиб чиқарди-ю, Кондратнинг устига бостириб келаверди. Юпқа лаблари ажрим қилгувчи бир иршайиш-ла қийшайиб кетди.

Егор ўрнимдан турмаёқ, уни қорнига тепиб каравотдан нарига учириб юборди. Макар бўлса қулаётган бошлиқни ушлаб қолиб, чаптастик билан қўлидаги тўппончани тортиб олди.

Закревский саросимада, асабий ҳолда афтини бир неча марта кафти билан ишқади.

— Нима қилиясизлар?..— Шундай дея орқасига аланглади.

Макар кўзларини қисганча, эшик олдида турарди.

— Бер,— Закревский тўппончага қўлини чўзди.— Билганларингни қилинглр... палидлар. Бер буёққа.

— Юр, ташқарига чиқайлик, бераман.

— Мен билан кетасанми?

— Кетаман.

— Палидлар,— деди Закревский яна бир марта ва орқасига қайрилиб қарамай чиқиб кетди.

Макар бошини эгганича унга эргашди. У ҳам ўгирилиб қарамади. Ака-ука гўё ҳозир очилади-ю, Макар қайтиб кириб: «Айнидим», деб қоладигандек эшикка узоқ тикилишди.

Макарнинг ўрнига Игнатий кириб келди.

— Макарка улар билан бирга кетди,— деди Кондрат оҳистагина.— Уни олиб қолсангиз-чи... а?

Игнатий қўл силкиди:

— Қўявер, бирон жойда боши пачақлансин бир. Ҳозир ўз бошимни нима қилишни ўйлагани фурсатим йўқ.

16

Федя Кузьмага уйга қайтадиган йўлни кўрсатиб қўйиб, хайрлашмаёқ жадаллаганча бошқа томонга қараб кетаверди.

— Фёдор! — деб қичқирди Кузьма у анча нарига бориб қолганида.

Федя тўхтади.

— Ол!— деди Кузьма тўппончани тутиб.

Федя қўл силкиб: «Йўқ», деди-ю, йўлини давом эттираверди.

Йўлсиз ўрмонни тиккасига кесиб ўтиб, Баклань дарёси бўйига чиқди-да, қирғоқдан хийла пайтгача қайиқ излади. Ниҳоят кимнингдир каттакон тўнгакка тақаб қўйилган ясситуб қайиғига кўзи тушиб қолди. Тош билан қулфини уриб тушириб, сувга сургаб туширди-да, ўтирадиган тахтачани эшкак қилиб дарёдан сузиб ўтди. Қайиқни қирғоқдан узоқроққа сургаб бориб, яна ўрмонга ичкарилаб кетди. Қўллари билан шох-шаббалар орасини очганча талай йўл босди... Ариқ ва тўнгалар устидан сакраб ўтиб борарди у.

Пешинга бориб очиқ ялангликдан чиқиб қолди. Ялангликнинг ўртасида кулба бор эди. Бу чоғроққина, шапалоқдеккина деразачаси ва томидан тунука карнай чиқиб турган кулба эди. Карнайдан буралиб-буралиб чиқаётган кўм-кўк тутун пастлаб бориб, майдончага тараларди ер бағирлаб.

Федя атрофга аланглаб, кулбага кирди.

Учоқ — печкача олдида кўзлари шилпиқ, укпардай сочи оппоқ, мункиллаган чол чўққайиб ўтирарди. У кириб келган одамга хийла вақт тикилиб турди-да, сўнг:

— Фёдормисан?— деди.

— Худди ўзи. Саломатмисиз, ота.

— Ўрдак овлаганими?

— Жудаям унчалигамас... Иш билан келаётиб, исиниб олай деб бурилдим.

— Тўғри қипсан,— маъқуллади чол.— Ўтир. Ҳозир шўрва пишади.

Фёдор ўтирди, кулбани кўздан кечирди. Деворларга нақ шифтгача боғ-боғ таниш гиёҳлар қуришиб осиб ташланганди. Бу гиёҳларнинг бир-бирига қоришиб кетган ҳидлари бу кулбадан на қишда, на ёзда кўтариларди. Кулбанинг олд томондаги бурчагида Биби Марямнинг каттакон тимсоли осиглиқ.

Бу чол, Михей Соснин (қишлоқда уни Михеюшка дейишарди) Баклань қишлоғидан эди. Бева қизникида турар, кўпдан ишламай қўйганди. Бу шундай рўй берганди, унинг кўзи олдида қишлоқ черковининг хочини олиб ташлашган эди... Шунда Михеюшка ранги докадай оқариб, уйига бора солиб ётиб қолганди. Сал-пал тузалганидан кейин эса, қишлоқдан бутунлай бош олиб чиқиб кетганди. Овчилар кулбасига жойлашиб олганди. Уни овчилар боқиб туришар, ойда икки марта қизи озик-овқат олиб келарди. Баъзан, ҳаво яхши пайтларда дарёдан ўзи балиқ овларди. Қишлоққа қайтишни эса хаёлига ҳам келтирмасди.

— Саркашликни нима кераги бор, уйга қайтсангиз бўлмайдими? Бошқа чоллар яшашяпти-ку... Нима, уларни сиздан кам жойи борми?— дерди қизи зарда қилиб.

— Яшайверишсин,— итоаткорлик билан дерди Михеюшка.— Майли, тураверишсин. Мен уларга ҳеч нима деётганим йўқ-ку. Мен қолган умримни шу ерда ўтказаман.

— Саломатлигингиз қалай, ота?— сўради ундан Фёдор.

— Худонинг марҳамати билан, тузук.

— Бугун ҳеч ким кирмадими бу ерга?

— Йўқ, ҳеч ким кирмади.

— Шу ерда тун киргунча ўтира тураман.

— Ўтиравер, менга бари бир. Уёқда қизим ўлиб-нетиб қолмадими?

— Эшитмадим?

— Нимагадир анчадан бери келмай қўйди. Егуликларимни аллақачон таги кўриниб қолди. Кўрсанг — айтиб қўйгин.

— Айтаман, хўп...

Федя алламаҳалгача кутди. Чолга ўтин ёриб берди, сув ташиди, қишлоқдаги жамики янгиликларни гапирди, бурунги турмушларидан суҳбатлашишди.

Михеюшка уйқу олдидан ибодат қилиб, ихраб-сиҳраб ва ҳозирги ҳаётдан нолиганча сўкчакка чиқди, Федя бўлса дераза ёнида ўтираверди.

Печканинг эшикчаси қаршисида — ерда олов шуъласи ажиб бир тарзда ўйин тушарди. Печка ичида пайраҳалар чирсиллаб ёнарди; кулбага иссиқ ҳарорат тўлқинлари тараларди. Михеюшка бир бурчакда уёқдан-буёққа ағанаб, уҳ тортарди; қора чигиртка бетиним чирилларди.

Федя тамаки ўраб, харракка яхшироқ жойлашиб олди-да, деразадан ташқарини кузата бошлади. Шу тахлитда, қимир этмай икки соатлар чамаси ўтирди. Ҳеч ким келмади.

Тўсатдан ташқаридан қандайдир шарпа эшитилди. Федя бошини елкалари орасига олди-ю, нафасини ичга ютиб, деразадан ташқарига тикилганича қотиб қолди... Назарида — ёки ростдан ҳам кўрдимикин-а? — деразанинг пастки кўзидан кимдир мўралагандай бўлди. Бир неча дақиқа жимлик ҳукм сурди. Кейин пиллапоянинг тахталари ғижирлади. Федя оёқ учиди дераза олдидан девор томонга ўтди. Эшик секин, ғийқиллаб очилди. Кимдир кириб, эшикни яна ўшандай секин ёпди-да, қимир этмай туриб қолди.

— Сенмисан бу, Гринька?— сўради Федя.

Кириб келган одам эшиттириб тупугини ютди.

— Ким бу ўзи?— сўради у.

— Киравер. Сени анчадан бери кутиб ўтирибман,— Федя эшик ёнига бориб, зичлаб ёпди уни.

— Негадир танимаяпман...

Федя печкача олдидаги тутантириқдан каттароғини танлаб олиб, уни ёқди-да, боши узра кўтарди.

— Федямисан?!— Гринька бирор дақиқача ошкора иккиланиб турди, кейин печкача олдига ўтиб, совқотган қўлини оловга тутди.— Нимага... нима сабабдан мени кутдим деяпсан?

— Ахир мен...— Федя тутантириқни стол устидаги тахта ёриғига қистирди,— ахир мен сени опкетгани келганман-да.

Гринька қаддини тиклади, олдин эшик томонга, сўнгра унга қаради. Саросима ичра, аянчли бир тарзда афти бужмайди.

— Уёқда бирортаси борми?— эшик томонга ишора қилиб сўради у.

— Бор. Буталар орасида қуролларини шайлаб ўтиришибди,— томоқ қириб, ўтирган гўла-тўнгагидан тура бошлади.

Гринька секингина илтимос қилди:

— Шошмасанг-чи. Озроққина исиниб олай... аъзойи баданин музлаб қолай деди-ку. Кечалари ҳалиям совуқ.

Федя Гриньканинг ёнига чўнқайиб, печкачага смола ташлади. Олов пов этиб кўтарилди, печкача гувиллай кетди.

— Фалокат эргашиб юрибди изимдан... бир келса, қўшалоқлаб келади у,— хўрсинди Гринька.— Худди ёш болага ўхшаб қўлга тушиб қоляпман-а.

Федя оловга тикилиб ўтирарди.

Гринька ҳам жим қолди: у ҳузур қилиб исинаётганди. Унинг куракдай, ифлос қўллари билагида кечаги тасманинг изи кўриниб турибди.

— Ҳозир изқувар бўлиб ишляяпсанми?— деб сўради Гринька алам билан.

— Йўқ,— очиқкўнгиллик билан жавоб берди Федя.— Яхши одамларга ёрдам бериш керак. Кейин, сен ҳам тоза сайр қилиб бўлдинг, Гринька. Лекин, етар энди. Қанча бўлди ўзи? Саккиз йилча бўлгандир-а? Тўнтариш бўлмасдан бурунроқ эди шекилли...

— Ҳалиги... нега киришмаяпти анавилар?— сўради Гринька ва боши билан эшикни имлаб кўрсатди.

Федя ҳам ўша томонга қаради.

— Уёқда ҳеч ким йўқ.

— Йўғ-э?— Гринька жонланиб қолди.— Ёлғиз ўзинг-мисан?

— Ҳим.

— Борди-ю жуфтакни ростлаб қолсам-чи?

— Қочолмайсан.— Федя печкага ўтин ташлади.— Мендан қочиб бўпсан.

Гринька Федянинг алпона қоматига разм ташлаб қўяркан, тилини такиллаб қўйди:

— Им-м, ҳа-а... Аввалги кучим қолмади, тўғри. Эрталаб жўнаймизми?

— Эрталаб кетсак ҳам бўлади.

Улар узоқ жим қолишди. Сўнгра Гринька муштумини оғзига тутиб босиқ йўталиб қўйиб, гапни олисдан бошлади:

— Сен, мана, сайр қилиб юрдинг, дейсан...— у кўзини қисинқираб, қулоғи орқасини қашиди.— Ҳамма гап шунда-да, сайр қилолмадим-да. Энди гаштини сурарман дегандим — мана, кўриб турибсан... улгуролмадим. Эндиликда бемалол ялло қилсам кўтарарди. Бемалол айш сурсам бўларди!

У, гапим қандай таъсир қилаётганикин, деб Федяга қараб қўйди. Федя эса парво ҳам қилмади.

— Ҳа-а,— хўрсинди Гринька,— алам қиларкан. Умр-бўйи йиққандим — шундоққина ер тагида қолиб кетадиган бўлди-да бари...— У тагин Федяга кўз қирини ташлади.

Федя бўлса гўё эшитмаётгандек эди.

Гринька тоқатсизланиб қимирлаб қўйди-да, яна сўзини давом эттирди:

— Бир пудча олтин ғамлаганман. Ерга кўмиб қўйганман. Эсиз, сабил қоладиган бўлди.

Федя бир қараб қўйди унга.

Гринька ортиқ ўйлаб ўтирмай, вақтида ёпиштирди:

— Бориб ковлаб оламизми? Ярми сенга, ярми менга. Бўптими? Кейин баримни қоқаман-у, бу ерлардан бутунлай бошимни олиб кетаман. Тинчгина яшайман. Нима дейсан?

— Бўлмайди, Гринька.— Федя бош чайқади.

— Афсус,— чинакамига хафа бўлди Гринька.— Аслида аҳмоқ эдинг, ўша аҳмоқлигингча гўрга кираркансан, Федя.

— Аҳмоқнинг оғзидан аҳмоқона гап чиқади-да,— жавоб берди Федя.— Мен ҳалол ишляпман, сен бўлсанг қароқчисан.

— Бу кишим ишлаётганмишлар! — Гринька жаҳл билан оловга туфлади.— Ҳўкиз ҳам ишлайди, лекин унга бунинг нафи тегмайди.

— Беҳуда алжираяпсан. Менга нафи тегади.

Гринька қувлик билан, дарғазаб кулди.

— Ихтиёринг, Фёдор, лекигин бунақанги... ғирт аҳ-

моқларни... кўрмагандим шу маҳалгача. Сандақаларни ер қандай кўтариб турганигаям ҳайронман.

— Ҳечқиси йўқ, кўтариб турибди ишқилиб,— хафаям бўлмади Федя.

— Федя, шундай-шундай, сен ишлайвер, биз сени бошлаб мақтаймиз, деб қулоғингга қуйишган бўлишса керак-да! Ўзлари бўлса икки қўлларини галифеларининг чўнтагига тиқиб юришгандир, албатта. Турмага қамалганимда, шаҳарда кўрганман уларни. Ҳа, кўриб тўйганман.

— Ёлғонниям қотиряпсан-да ўзи,— деди Федя ҳорғин.

— Мен боғдан келсам, у тоғдан келади-я. Билганингни қилмайсанми менга деса, каллаварам тўнка! Унга яхшиликни раво кўрсанг, шаталоқ отиб қочади-я. Нима, халақит берадими тилла сенга?

— Ўғирланган нарса у.

— Қанақасига ўғирланган бўларкан! Уни бир ўртоғим берган менга. «Ма ол, Гринька, чунки сен яхши одам ва содиқ дўстсан», деган у.

— Ўртоғим совға қилди дегин... Кейин ўша ўртоғингни қаёққа гумдон қилдинг? Бакланга чўктириб юборгандирсан?

— Тфу!— Гринка яна оловга туфлади.— Битта чектир. Сен билан гаплашишдан олдин битта қўйни гўшти-ни еб олиш керак.

Икковлон тамаки тутатишди. Тутантириқ лип-лип этиб ўчди. Бир муддат қоронғиликда икки чўғ нуқта милтиллаб турди. Кейин Федя туриб, янги тутатқи чўпчани ёқди.

— Бориб тиллани ковлаб оламизми?— охирги марта сўраган бўлди Гринька.

— Йўқ. Сени қўйиб юбормайман, хаёлингга ҳам келтирма буни.

— Ҳим-м... Бўлмаса бундай қиламиз: қўйиб юборгинг келмаса — майли, кераги йўқ. Лекигин, бориб тиллани ковлаб оламиз. Яхши одамлар бор. Ярмини иккаламиз бирга ўшаларга элиб берамиз, қолган ярмини ўзинг оласан. Уни, кулги бўлсанг ҳам, хоҳлаган одамнингга беришинг мумкин. Бунақанги овсарларни ҳамма ёқтиради. Лекигин тилла ер остида қолиб кетса виждоним азоб беради менга. Тушуняпсанми? Бу гал яқин орада қайтмасам керак... Яна билмадим, қайтармиканман ўзи. Хўш? Энди нимани ўйлаб қолдинг?

— Узоқдами у?

— Бир ярим чақиримча нарида.

Федя узоқ тек қолди.

— Эрталаб борамиз.

— Ҳамма гап шунда-да, эрталаб бориб бўлмайди, кўриб қолишлари мумкин.

— Айт-чи, ярмини кимга элтиб бермоқчисан?

— Яқин танишларимга... Кейин айтаман сенга уларни.

Федя ўйга толди.

Гринька умидвор тикилди унга.

— Юр,— жазм этди Федя.

Гринька унинг кифтига қаттиқ-қаттиқ қоқиб қўйди.

— Фёдор, нимагалигини ўзим ҳам билмайман-у, сени яхши кўраман-да. Сени кўрдим-у, бутун томирларимдаги қоним жўшиб кетди-да ўзиям!

...Олдинма-кейин кетишяпти. Гринька — олдинда, Федя — орқада. Федя белкуракни елкасига қўйиб олган.

Бир чақиримча йўл босишди.

— Ҳозир... оз қолди,— деди Гринька сирли қилиб.

Шакли-тарҳи қоп-қора осмон қўйнида ғира-шира ҳамда афсонавий бир тарзда ваҳимали кўринган аллақандай тоққа етиб келишди.

Гринька бир нималарни гўлдираганча, якка туп қарағай остидан кунботарга қараб қадамлаб санаган кўйи тоғ этагида анча ўралашиб юрди. Мана, тоғ бағрига суяб қўйилган каттакон харсанг олдига келишди...

— Қарашиб юбор,— буюрди Гринька.

Харсангни итара бошлашди, у жойидан қўзгади.

— Шу ерда тура тур. Мен ҳозир...

Шундай деди-ю, Федя уни қора ниятни ўйлаган деган шубҳага бориб улгурмаёқ, умуман ҳеч қандай хаёлга бориб улгурмасиданоқ, Гринька тош бекитиб турган ковакка кириб ғойиб бўлди.

Федя ковак оғзига энгашганича кутарди.

— Хўш, нима гап?— сўради у.

Ҳеч ким жавоб бермади.

— Гринька!— деб бақирди Федя.

Қоп-қоронғи унсиз бўшлиқдан садо чиқмади. Федя гугурт чақиб, ғорга кирди-да, эҳтиётлик билан гугурт чўпини боши узра кўтарганча ичкари юрди.

— Гринька-а, хаҳ разил-а!

Нам, жарангос деворлар худди майна қилаётган-дек: «...ла-ла-ла...» дея жавоб қилди.

Ғор ўнгу сўлга қараб тармоқ отиб кетганди. Федя тўхтади.

— Гринька, ҳа ажинавачча-я!

Шунда ғор деворлари масхараомуз ва таажжуб-ла: «...а-я... а-я-я-я!»— дея хитоб қилди.

Федя таваккалига ўннга бурилди, ўн қадамча юрди-ю... ғордан очиқ ҳавога чиқди-қолди. Бу даҳшатли айёрликни маъносига аста-секин етиб боргунича талайгина муддат қоққан қозиқдай туриб қолди. Сўнгра шақ етиб пешонасига урди-ю, нари кетди...

Эрталаб кулбага Егор кириб келди.

— Салом, Михеич!

Чол йигитга узоқ тикилиб турди.

— Негадир танимаяпман... Кимни боласисан?

— Любавинларни.

— Емельян Спиридоничними?

— Ҳа.

— Ёшлар, ёшлар... Ҳаммаларини эслаб қололмайсан киши. Урдак овлаганими?

— Ҳа. Кулбағизда бир-икки ҳафта тураман.— Егор елкасидан милтиқ, бўз халтани олиб, бурчакка, сўкчак устига қўйди.

Михеюшка ниҳоятда суюниб кетди.

— Тўғри қиласан! Тўғри қиласан, болам. Тонгни қирғоқда кутиб олиш ёшларни иши. Мен сенга қадимда қанақанги ов қилгандаримизни гапириб бераман...

Егор ҳўл этигини мамнуният билан ечиб, оёғини печкача томонга узатганча сўкчакка чўзилди.

— Хўш, илгарилари қандай ов қилардинглар?

— Ҳозир,— Михеюшкага жон битиб, диканглаб қолди. Печкачага наридан-бери тараша ташлаб, қайтиб, ғўлага ўрнашиб ўтириб олди-да, ҳикоясини бошлади:— Бу қай замонларда бўлганди-я! Япон урушидан олдин. Гоҳо беш-олти йигит тўпланардик-да, келишиб олардик десанг, иним... исминг нимайди, сўрамабман ҳам.

Жавоб бўлмади — Егор данг қотиб ухларди.

Михеич хафа бўлмади.

— Чарчабди. Ёшлар-ёшлар-а... ҳаммаси маълум. Ҳа-а...— у калтагина косов билан ўтинни тўғрилаб қўйди, бир оз ўйга толиб, кейин ўзича ҳикоя қила бошлади:— Беш-олти киши, ошналар йиғилишамиз десанг...

Ҳаммамиз қанақанги забардаст йигитлар эдиг-а! Эҳ худойим, худойим!.. Умр ўтиб кетди. Худди тушга ўхшаб.— У жим қолди, хаёлга толди.

17

Платонич билан Кузьма қишлоқ советида ушланиб қолишди. Платонич ҳар хил дафтарлардан ўзининг дафтарчасига қишлоқдаги жамики деҳқон хўжаликларини кўчириб ёзиб олаётганди. (Райондан бир ўртоқ келиб, улар қишлоқ советида нималар тўғрисидадир узоқ суҳбатлашишди. Шундан кейин Платонич рўйхат билан шуғулланишга тушиб кетганди.)

Кузьма унинг ёнгинасида тўппончасини мойлаётганди.

Столдаги еттинчи лампа чирсиллаб ёнар, Платоничнинг пероси қитирлар — у берилиб ишларди (бир ишда ёрдам беришни илтимос қилишди, деб тушунтирди у).

— Вася тоға...

— Ҳа.

— Сиз нима дейсиз умуман... уйланадиган вақтим бўлмадимикин?

Платонич бошини кўтарди, бир муддат жиянига қараб қолди. Жияни бўлса чимирилганча, тўппончасининг шундоқ ҳам ярқираб турган милини латта билан зўр бериб ишқаларди.

Қария ручкасининг учи билан сийрак соқолини титиб қўйиб, яна дафтарчаси устига энгашди-ю, бироқ ёзишдан тўхтади.

— Жиддий гапиряпсанми ўзи?

— Албатта.

Платонич тағин қараб қўйди Кузьмага.

— Менимча, ҳали фурсати бўлгани йўқ.

— Нимага?

— Шу ердан уйланмоқчимисан ўзи, сира тушунолмай турибман?

— Шу ердан,— Кузьма биринчи бора тоғасининг кўзига қаради.

— Клавдягами?

— Йўқ.

— Кимга бўлмаса?

— Ҳалиги... Йўқ, ўзингиз умуман ҳалигиндай... вақти бўлмаганини аниқ биласизми ўзи?

— Аниқ биламан.

— Унда айтганимдан нима фойда...

Кузьма томоғини қириб олиб, ўрнидан турди-да, остонага қараб юрди. Ўша ерда тўхтаб, Платоничга тикилди. Кўзи унинг бадиққат нигоҳи билан учрашди.

— Жуда ғалати йигитсан-да, Кузьма. Уйланиш ўйинчоқми сенга? Келдинг, жиндаккина турдинг-у — дарров... Қойил-э! Кейин қаёққа борасан?

— «Қаёққа» деганингиз нимаси?

— Хотининг билан қаёққа борасан, хўш?

— Мен қаерда бўлсам, у ҳам ўша ерда, бирга бўламан.

— Бор-э! — жаҳли чиқди Платоничнинг. — Қаллани қаранг-а, худди... Одамни ғазабини кўзитасан-а.

— Демак, бу ишда ёрдамлашмас экансиз-да?

— Бас қил, жин ургур! Эсингни еб қўйибсан, Кузьма!

— Нега бақирасиз?

— Бақирмай нима қилай, қани, қандай маслаҳат берадилар? Буёққа нимага юборишганини ўз оғзинг билан эслатмаганмидинг менга, ахир. Хўш, энди буёғи нима бўлди? Ўзинг ҳам эсан чиқариб қўйибсан-да.

— Эсимда.

— Бўлмаса гап нимада?! Мундоқ жиндаккина бўлсаям тушунасанми ўзи?! Уни нима иш билан юборишган-у, бу кишим бўлса... Иккинчи эшитмай бу гапни!

— Бақирманг-да, ахир. Мен хотиржам гапиряпман-ку...

— Бу кишим хотиржам гапираётганмишлар!.. Бир одам аҳмоқона гапларни шамолга совураётганини кўра-била туриб хотиржам гапиролмайман мен.

— Ўзиям жуда ҳалигиндақанги бўлиб кетибсиз-да...

Платонич паст овозда сўради:

— Қанақанги?

Кузьма остонадан стол ёнига келиб, яна орқасига қайтди.

— Жаҳлингиз чиқмасин, Вася тоға. Масалан, нимадан қўрқиб кетдингиз? Ахир, ўзим учун ўзим жавоб бериш келади-ку қўлимдан.

— Унда ўзинг жавоб беравер-да.

Платонич ўзини ишлашга мажбур қилди, аммо анча маҳалгача ёзолмади. Дафтарни нари суриб қўйиб, бармоқлари билан мўйи оппоқ чакагини ҳорғин ишқалади.

— Ундан кўра рўйхат олишга ёрдамлашиб юборсанг бўларди. Умуман, раиснинг ишику-я ўзи. Лекин бу Қолокольников бойларнинг оғзига қарайди нуқул. Шунан қанги қилиб бошлаб берадики, Федя билан Яша бадавлат бўлиб чиқади.

Кузьма хонада нари бориб, бери келганча, тамаки тутатарди.

— Кимнинг қизи ўзи?— деб сўради Платонич тўсатдан.

— Поповнинг. Эсингиздами, боргандик-ку... болалари бир талайди.

— Хўш... севиб қолдингми?

— Қайдам... Қўзимга ёруғ олам кўринмай қолди. Бошим худди лаққа чўғга ўхшаб лангиллайди ҳадеб.

— Муни қара-я, нималар бўляпти ўзи! Қачон шайдо бўла қолдинг?— ажабланди Платонич.

Кузьма панжаси билан сочини ҳурпайтириб тараб, норози оҳангда деди:

— Бир кўришдаёқ.

— Ҳимм...— Платонич ўрнидан туриб, кийина бошлади.— Нима дейишимни ҳам билмай қолдим, бола. Сен, албатта, бу шарти кетиб, парти қолган чол ҳеч нимани тушунмайди, деб ўйлаяпсан. Мен бўлсам тушунманан. Бошқа пайт бўлганида-ку — саломатликка уйланавергин эди-я. Ҳозир бўлса... ҳатто деҳқонларни олдида қандайдир ноқулай, тушуняпсанми? Қеча келмай туриб бугун тўй қиляпти дейишмайдимми?! Улар бизни, ҳар бир қишлоқда шундай қиларкан, деб ўйлашади. Сен пича сабр қила тур. Бу иш қочиб кетмайди, менга ишонавер, жиян.

— Ёрдам қилмайсизми?

Платонич дафтарини жаҳл билан чўнтагига тикди, биринчи бўлиб хонадан чиқа бошлади.

— Чироқни ўчир, бориб ётамиз.

Эртасига Кузьма тонг ёришар-ёришмас, уй эгалари ва Платонич ҳали ухлаб ётишганида уйғонди. Секингина кийиниб, ташқарида юз-қўлини ювди, Федяникига жўнади.

— Ҳозир чиқиб кетди,— деди Хавронья.— Шу кўчадан борсанг етиб оласан.

...Федя кўчанинг ўртасидан борарди. Қўллари чўнтакда, шошилмай, лапанглаб, гурс-гурс қадам ташлаб кетяпти. Жигига тегмоқчи бўлишса «ердепсир» деб ча-

қиришарди уни. Бироқ Федянинг девдай гавдасини ағдариш қанчалик мушкул бўлса, унинг дилини оғритиш ҳам шунчалик мушкул эди.

Кузьма унга етиб олди, қўл бериб кўришди.

— Яхши кун бўлади чамамда,— деб қўйди.

— Ер ҳайдашга отланишибди,— Федя йўлдаги қўш изларини кўрсатди.

— Ҳа.

Федя елкаси оша Кузьмага баланддан кўз ташлади.

— Жуда унақанги ташвиш чекаверма, Гринькани ушлаб бераман сизларга. Ишимни сал-пал жўнаштириб юборай... Уни қаердан қидиришни биламан.

Кузьма бош ирғаб қўйди, ту누ка портсигарини чиқариб, тирноғи билан қопқоғини чертиб қўйди-да, тагин уни чўнтагига солди.

— Биласанми, Фёдор, иш бундоқ... Уша Гринькани... жин урсин. Топамиз, албатта. Ҳозир, мени бошқа битта ишим бор.— Кузьма кафтини тутиб йўталиб олди, негадир атрофга аланглаб қўйди. Федянинг кўзига қараб туриб:— Юр мен билан, уйлангани,— деди.

Федянинг кўзлари чақчайиб кетди.

— Уйлангани эмас, тўғрироғи, совчиликка,— сўзини тўғрилади Кузьма.— Бир ўзим боргани негадир юрагим дов бермаяпти.

— Э ҳа!— Федя тўхтади.— Қимникига?

— Поповларникига.

— Сергейникигами?

— Ҳа.

— Юр.— Федя дадил олға юрди, унинг юзидан Кузьманинг танлаганини маъқуллагани кўриниб турарди.— Шошма,— у яна тўхтади.— Шиша олволиш керакмикин ёки йўқми?

— Қайдам.

— Ҳар эҳтимолга қарши олволамиз. Керак бўлиб қолса — чўнтагимиздан чиқарамиз-қўямиз. Юр мени-кига.

Худди ўшандай дадил одимлаганча орқага қараб юришди.

— Менга қанақа бўлсаям, ишқилиб тўй бўлса,— тан олди Федя.— Одам яйрайди.

— Фёдор, менда пул йўқ-ку.

— Юравер. Менда ҳам йўқ.

Хавроньяни ҳовлида учратишди.

— Бизга шишага пул бер,— деди Федя тўғридан-тўғри.

Хавронья икковларига бош бармоғини икки бармоғи орасидан чиқариб кўрсатди:

— Манавиниси газлагига, мана.

— Битта иш учун керак бизга, аҳмоқ,— чидам билан тушутирди Федя.

— Қанақанги иш учун?

— Совчиликка кетяпмиз.— Федя Кузьмага қаради. «Кечирасан, албатта, бўлмаса бермайди», деб турарди унинг нигоҳи. Кузьма маъқул деган маънода бош ирғади.

— Пул йўқ менда,— гапни калта қилди Хавронья.

Федя унга узоқ тикилиб қолди.

— Нега бақа бўлиб тикилиб қолдинг? Ростданам йўқ. Бор бўлса шунақанги хайрли ишдан аярмидим.— Унда чиндан ҳам пул йўқ эди.

Федя гарданини қашиди.

— Ҳим... Унда янги кўйлагимни олиб бер.

Хавронья оқ хол-хол гулли ҳаворанг кўйлакни олиб чиқди; Федя шу ерда, ҳовлидаёқ кўйлагини алмаштирди.

Хавроньянинг тезроқ била қолгиси келиб ичи тата-лаб турарди-ю, бироқ обрў сақлаб сукут қилди.

— Қимникига совчиликка боряпсизлар ўзи?— бепарвогина сўради у, лўппи билақларини бўлиқ кўкраклари устида чалмаштирганча.

— Бу сир,— деди Федя энсиз хом тери тасмасини тақаётиб.

Хавронья зарда билан лабини бурди.

— Ундан кўра индамай қўя қолмайсанми, тасқара полвон! «Сирмиш-а!» Вой ўша...

Федя ҳовлидан чиқа бошлади, Кузьма унга эргашди. Дарвозадан чиқиб бўлганларида Хавронья орқаларидан қичқирди:

— Анави ошначангда пул бор! Қуни кеча шаҳардан келишди!— Ҳар қалай у эркақларнинг пул топишларини истарди. Ана шунда унинг қудуқ бўйида хотинларга: «Эрим анавинга, келгиндига совчиликка кетди. Найнов бор-ку, ўшанга. Эрталаб зир югуришиб, пул топишди», деб валақлашига важ топилади-да. Қимникига совчиликка кетаётганларини эса билиб олиш умидида эди.

— Яшкани тўғри айтди у,— деди Федя.— Бутунлай эсимдан чиқиб кетган экан. Юр уникига.

Яша пул берди, у ҳам биргалашиб бориш истагини билдирди, лекин Федя таклифини рад этди:

— Сен кейин тўйга борарсан.

— Йўлакай самогончи кампирникига кириб, бир шиша самогон олишди-да, Поповларникига жўнашди.

— Фёдор, ўзинг гаплашасан.

— Албатта-да. Сен, асосийси... ҳалиги... ҳаяжонланмагин.

Аммо Поповларнинг кулбасига яқинлашганлари сари Кузьманинг қўрқуви орта борди.

— Сал секинроқ юрайлик,— илтимос қилди у.

— Хўп.

Кулбагача бор-йўғи йигирма метрча қолди.

— Нима деб гапирасан, Фёдор?

— Билмадим,— самимий тан олди Федя.— Бирор марта ҳам совчиликка бормаганман.

— Қандай қилиб уйлангансан?

— Ахир бу бизда жўнгина қилинади. Дадам борган. Мен бўлсам Хавроньяни деярли танимасдим ҳам.

— Ишқилиб, бир амаллайсан...

— Албатта!— Федя кафтига туфлаб, қаттиқ сочларини силади. Кузьманинг ҳаяжони унга ҳам юққан, у ҳам чўчий бошлаганди.

Кузьма гимнастёркаси ёқаси тугмаларини қадади, юриб бора туриб чарм камзулининг енги билан тиззасидаги қандайдир доғни артди...

Эшик тагига борганда, Федя эшик бандига қўл чўзган пайтда, Кузьма уни тўхтатди.

— Шошма... бирпас турайлик,— деди пичирлаб.

Федя бажонидил эшикдан орқага олди ўзини.

Бир оз туришди.

— Қирдикми энди? Олдин тиқиллат.

— Нимага?

— Шуниси яхши...

Федя шаҳодат бармоғи билан эшикни юраги бетламайроқ тиқиллатди. Ҳеч ким жавоб бермади. Федя қаттиқроқ тиқиллатди. Эшик очилди... Остонада Марья турарди.

— Салом. Қираверинглар.

Федя Кузьмани олдинга ўтказмоқчи бўлди, йигит бўлса уни... Хуллас бараварига киришди.

Сергей Фёдорич уйда эмас экан. Болалар ҳам йўқ —

кўчада шаталоқ отиб юришган эди. Дераза олдида, харракда, Марьянинг дугонаси — жигарранг калта пўстин ва гулли дурра танғиган Нюрка писта чақиб ўтирарди.

Федя пойгакда тўхтади:

— Отанг қаёқда?

— Ким биландир ёғоч кесиб келгани кетишган. Анави,— у кўзлари билан Кузьмага ишора қиларкан, қизариб кетди,— булар қурадиган мактаб учун.

— Э-ҳа...— Федя каравотга оғир чўкиб, кафтлари билан тиззаларини шапатилаб қўйди.— Аттанг.

Кузьма пойгакда Марьянинг дугонасига тикилганча турарди.

Марья нигоҳини Федядан узиб, Кузьмага қаради:

— Нима ишларинг борийди?

— Битта иш юзасидан керагиди-да у бизга,— деди Федя.

Кузьма ҳануз Нюркага тикиларди. Қиз унга шу топда жудаям халал бераётганди. Кузьманинг ўйида, у бўлмаганида Федя аллақачон мақсадга кўчармиди.

Федя чўнтагидаги шишани ушлаб қўйиб, ўрнидан қўзғалди.

— Бўпти, йўқ бўлса йўқ-да.— У Кузьмага қарамасликка тиришиб, эшикка қараб юрди.

Ташқарига чиқишди. Ҳовлида тўхташди.

— Сергейнинг уйда йўқлигини қара-я,— деди Федя,— худди узр сўраётгандек, ташвиш-ла кўчага боққанча.— Аксига олганини-чи...

— Ҳа, омадимиз чопмади, дейди буни,— қўшилди Кузьма. У ҳам ўша томонга қаради.

Улар Сергей Фёдорич худди ҳозир келиб қолади деб қутаётганга ўхшашарди.

— Чиқиб кетиб бекор қилдик-да,— деди Кузьма кўққисдан.— Юр, қайтиб кирамиз!

Федя ҳайрон бўлиб қараб қўйди унга.

— Ҳозир-а?

— Нима қипти? Айтамиз, ҳалиги... Нюрка чиқиб турсин бирпас.

— Қандоқ қилиб айтасан? Бўлар иш бўлди энди... Балки кечқурун келармиз? Сергей ҳам келади...

— Юр, Фёдор. Менга бир нарса... ким билади, бир бало бўляпти. Ҳаммаёғим титраб-қақшаб кетяпти.

Федя эшикни яна тикиллатди-да, индамай очди уни. Биринчи бўлиб кирди ичкарига.

— Марья...— дея гап бошлади у дадил, лекин тутилиб қолиб, гулдор рўмолли қизга қаради-да, жиддий деди:— Нюрка, ташқарига чиқ! Худди харракка ёпишиб қолгандай қимир этмай ўтирибсан-а.

Нюрка таажжуб билан Марьяга қараб олиб, пиқ этиб кулди-ю, Кузьмага маънодор тикилганича эшикка қараб юрди.

Федя тагин каравотга ўтириб, тагин кафтлари билан тиззаларини шапиллатиб уриб қўйди. Кузьма пастакки-на печь зинасига ўтирди (қоқ суяк тиззалари деярли боши барабар қўнқайиб турарди), муштларини нақ қаваргудек маҳкам тугди.

— Марья... Сен... ҳалиги... эрга тегиш ниятинг борми?— сўради Федя афтида кулгинамо бир ифода пайдо қилишга тиришиб.

Марьянинг икки ёноғи дув қизарди. Ерга тикилиб қолди.

Федя йўталиб олиб, гўё елкасидаги тоғни ағдаргандай бир тахлитда деди:

— У сени олмоқчи. Узи яхши одам.

Марья бошини кўтариб, Кузьмага қаради, кейин Федяга юзланиб:

— Йўқ,— деди оҳистагина.

Кузьма қилт этмади. Фақат муштумини янада маҳкамроқ тугди.

— Демак, хоҳламайсан экан-да?— сўради Федя заррача ҳайрон бўлмай.— Бекор қиласан.

Орага изтиробли сукунат чўқди. Бу оғир ҳолатдан қандай қутулиб кетишни ҳеч қайсилари билмасди.

— Хўш, нимага хоҳламайсан?— сўради Федя.

Кузьма унга илтижо-ла тикилди, бироқ Федя буни найқамади, у Марьяга таъна билан тикилиб ўтирганди.

Марья бошини сарак-сарак қилиб:

— Хоҳламайман, вассалом. Сизларга яна нима керак?..— деди.

Кузьма ўрнидан турди. Федя ҳам қўзғалди.

Бу гал Кузьма биринчи бўлиб чиқди ташқарига.

Ташқарига чиққач, кўксини тўлдириб нафас оларкан:

— Қайтага енгил тортдим, худо ҳаққи,— деди Федяга.

— Бўлмасам-чи... албатта-да,—«қўшилди» Федя. У енгил тортмаганди. Совчиликнинг муваффақиятсиз ту-гаганини ўзидан кўрди. У Марьянинг Кузьмага тегишни хоҳламаслигига ишонмаганди. Совчиликни ҳам уддаси-дан чиққан қилади-да.

Икковлон йўлга тушишди. Айрилишга етганда Федя темирчилик устахонасига бурилишдан олдин қадамини секинлатди.

— Самогонни нима қиламиз энди?— сўради у.

— Нима дединг?— Кузьма ҳам тўхтади.— Сен ишингга борасанми?

— Ҳа.

— Юр, мен ҳам сен билан бораман.

Устахонада босқончи Гришка Шамшин, қўллари ни-хоятда узун, забардаст ўспирин, аллақачон ўтни аланга-латиб юборганди.

Устахонага яқинлаб қолганларида Кузьма оёқлари остига боққанича, Федяга:

— Мени ичгим келяпти, Фёдор,— деди.

— Ҳозир отамиз-да,— дардкашлик билан жавоб берди Федя.

У Кузьмани қандайдир яшикка ўтқизиб, Гришкани уйга зингиллатди:

— Югур, бодринг билан нон олиб кел!

Гришка бир оздан кейин бодринг билан нон кўтариб етиб келди.

Эшикни илгагини илиб, ёруғроқ бўлсин учун қўра-даги ўтни лангиллатиб қўйишди-да, давра қуришди.

Қаттакон мис кружкадан навбат билан ича бошлаш-ди. Индамай ичишарди.

Биринчи кружкадан сўнг Кузьманинг кўкси сал илиди. Ўрнидан тургиси, бирор кимсани кўкрагидан уш-лаб ўзига тортгиси, кўзларига тикилиб, ҳа, кимнингдир кўзларига тикилиб, ҳаммасини тўкиб-солгиси келди... Бу «ҳаммаси»нинг нима эканини, нималарни тўкиб-солиши кераклигини ўзи ҳам билмасди, аммо у мана бундай бошлаган бўларди: «Тушунасанми ўзи? Тушу-насанми ўзи деяпман?.. Наҳотки ҳеч нимани тушунма-саларинг?..»

— Нега қовоқларинг солиқ?— деб сўради соддадил Гришка.

— Бунинг бошига бир ташвиш тушиб турибди,— де-ди Федя жиддий.

Кузьма яна ярим кружка самогон ичди, ана шундан кейингина ташвиши катта эканини фаҳмлади. Катта ташвиш. Юрагингни сирқиратиб, ачиштирадиган нарса — бу ташвиш, алам экан. Ҳа, бу ташвиш экан. Кузьмага ҳаммаси тушунарли бўлди-қўйди.

— Ҳа, катта ташвиш,— деди у ва ўзини тута олмай йиғлаб юборди.

Юзини кафтларига босганича, аччиқ-аччиқ, ўксиб-ўксиб йиғлади. Йиғлаганда ҳам бошини силкиб-силкиб йиғлади.

Федя чурқ этмасди. У Кузьмага жиддий тикиларкан, бу дароз ҳалол йиғит ўз ғам-ташвиши билан ўзининг улкан, беҳудуд қалбига кириб бораётганини, дарди-дунёси тушунарли бўлиб, дўстига айланиб бораётганини ҳис этиб турарди. Девқомат Федя қандай бўлмасин унга ёрдам бериш истагида ўртанарди. Лекин у қандай ёрдам беришини билмасди.

— Балки, мизғиб оларсан?— сўради у.

— Нима?— Кузьма юзини очди.— Нима дединг?

— Ухлаб олсанг бўлармиди...

— Майли.

Бурчакка хашак тўшаб беришди. Кузьма ётди-ю, уйқуга кетди. Федя анча маҳалгача унинг ёнида ўтирди, сўнгра туриб, Гришкани қўл силкиб имлади — ташқарига чиқиб, ўроқ машинани қисмларга ажратишга киришишди. Уша куни темирчи устахонасида тарақа-туруқ эшитилмади...

Кузьма уйга тунда қайтди. Ҳеч кимни учратмай деб Федяникидан атайин кеч чиқди, шу топда Вася тоғаси билан Клавдияни кўриш айниқса оғир тушарди унга. Улар Кузьманинг совчилиги қайғули тугаганини билишлари турган гап.

Лекин ундай бўлмади.

Клавдия уни дарвоза олдида кутиб турган экан. Та-ниш одим шарпасини эшитиб, истиқболига юрди.

— Ҳорма, Кузя.— У шовқинламади ҳам, йиғлаб-сиқ-тамади ҳам, ҳатто жаҳлиям чиқмади чоғи. Хотиржам гапирди, фақат овози сал титраб чиқди.

— Бор бўл.— Кузьма ҳурпайиб, гапни калта қилиш-га, шартта-шартта, қўпол жавоб беришга, мабодо иш шунақасига буриладиган бўлса — жангга ҳозирланди.

Бирсқ иш жанггача этиб бормади.

Клавдия уни қўлтиқлаб, уйга бошлади.

— Икки соатдан бери кутаман сени... совқотиб кетдим. Совчиликка бордиларингми?

— Бордик.

— Бўлмадими?

— Бўлмаса нима қипти?

— Бўлмайди ҳам. Бекорга овора бўпсан.

— Нимага энди?

Клавдя бир оз жим қолди, Кузьмага қаттиқроқ суйканди, астагина, бахтиёр товуш билан деди:

— Хўш, болани қаёққа қўймоқчисан? Ахир у икковимизники-ку... Ота-онамга аллақачон ҳаммасини айтиб бўлганман.

Кузьма тўхтади:

— Қанақасига?

— Шунақасига. Нимага ҳайрон бўласан?

Кузьма ишонмади. Бунақанги ишларда унчалик кўп нарсанинг фарқига бормаса ҳамки, ҳар ҳолда бундай дейиш учун ҳали эрта эди.

— Елғон айтяпсан.

— Ҳозир бўйимда бор деяётганим ҳам йўқ. Лекин кейин бўлади-ку, ахир. Нега энди бўлмас экан?

Қиз беғаму беташвиш, чинакамига бахтиёр кайфиятда шундоққина суйканиб, жилмайиб турарди.

— Хўш, буёғи нима бўлади?

— Гап тамом. Уёққа борганингга хафа бўлмайман... Юр ичкарига...

18

Егор овчилар кулбасига келиб жойлашгандан бир ҳафта ўтгач, Михеюшканинг олдига қизи келди.

Бу пайтда Михеюшка Егорга «бурунги» қароқчилар тўғрисида ҳикоя қилиб бераётган эди. Ана уларни қароқчи деса бўлади! Ҳозир-чи?! Биров от ўғирласа — қароқчи. Қўшнисини бошини ёриб қўйса — уям қароқчи. Қанақасига қароқчи бўлади улар! Бунақада, худо кўрсатмасин, ҳаммамиз қароқчи бўлиб қоламиз-ку. Агар сен қароқчи бўлсанг, савдогарларни гумдон қилишинг керак. Шерикларинг бўлиши керак, атаман бўлиши-ку шарт. Ерга ҳам бир пуд эмас, ундан кўра кўпроқ тиллани кўмиб қўйган бўлишинг керак...

— Ҳозир савдогарлар йўқ-ку, — луқма ташлади ҳи-

қояга қизиқиб қолган Егор.— Анали... нәпчилармиди отинг қурғурлар.

Гап худди шу ерга етганда Ольга кириб келди.

— Мана, қизим ҳам келиб қолди!— суюниб кетди Михеюшка.

— Ҳа, келдим!— гижинди Ольга.— Шунақанги лойгарчиликда ўн беш чақиримга шайтон ҳам келолмайди...

— Гапни индаллосини шайтондан бошлайди-я,— деди Михеюшка каттакон халта оғзини очаркан, норози оҳангда.— Нон бор, мой, ҳар хил сомсалар... ҳаммаси жойида. Намунча шунча маҳалгача қорангни кўрсатмадинг?

Ольга ярим қоронғи кулбада меҳмон бор эканини эндигина пайқади.

— Егоркамисан?.. Бу ерда нима қилиб юрибсан?

Егор жавоб бермади (худди нимага бу ерда эканини унинг ўзи билмайдигандек!), сўкчакдан тушиб, печкача оғзидан ерга тушиб кетган пайраҳадан тамакисини тутатди-да, ғўлага ўтирди: ҳозир бу хотиннинг қишлоқ янгиликларини тўкиб-солишини биларди у. Уйда нималар бўлаётганини билгиси келарди.

Ольга шолрўмолини узоқ уриниб ечаркан, бу об-ҳавоюмас, худо юборган жазо, дея вайсарди. (Бу хотинлар ўзи жуда ғалати-да: зарурати бўлса-бўлмаса, ҳатто сира кераги йўқ пайтда ҳам бақрайиб туриб ёлгон гапираверишади, гўё ёлғиз ўзларигагина аён шундай ҳуқуққа эга дейсиз уларни. Ташқарида эса очиқ, сокин, изгиринли ҳаво ҳукмрон эди — бу ёз ғалла яхши бўлишидан далолат берарди.)

Ниҳоят ечиниб бўлган Ольга кулбанинг уёқ-буёғини излаб супургини топди-да, супура бошлади. Дарвоқе у супураётиб, агар эркакларни ўз ҳолларига ташлаб қўйиладиган бўлса, уларни ҳеч қанча вақт ўтмай ахлат ичидан қулоқларидан тортиб чиқариш керак, деб мингиллади. Шундаям ҳаммалари норози, хотинлар ҳеч иш қилмайди, хотинлар ундоқ, хотинлар мундоқ, деб аёлларни сўкишади тагин...

— Ана ўшанда ҳолларингни бир кўрсак...

Михеюшка мойдан бир бўлаккина кесиб олиб, тишсиз оғзига солди-да, ҳузур қилиб хийла вақтгача тамшанди.

— Нима янгиликлар бор уёқда?— сўради Егор чидаб туролмай.

— Қаерда?

— Қаерда бұларди, Бакланда-да...

— Нима янгилик бұларди у ерда?.. Отангни кўрдим, кўчада кетаётган экан. Жуда мазаси йўқ. Кулиб бораётганга ўхшайди-ю, ўзи бўлса, шўрлик, шамолга қилпиллаб кетяпти нақ...

Егорнинг юрагида кутилмаган аянч уйғонди. Албатта, сираям бу вайсақи айтаётгандай эмас. «Отанг шамолга қилпиллаб кетяпти» эмиш-а. Вой аҳмоқ хотин-э!

Егор тамакиси қолдиғини ўчириб, энди ташқарига чиқишга отланган ҳам эдики, Ольга дийдиёсини давом эттириб қолди.

— Маньканикига бўлса янги совчилар келишибди. Оёғинг қутлуғ экан, қизнинг нархи ошиб кетди жудаям...

— Кимдан?

— Анави шаҳарлик йигитдан... Нима дерди уларни, отиям эсимдан чиқиб қолибди...

— Вакил,— деди Михеюшка.

— Жин урсин отиниям. Ҳалиги, чол билан бирга келган-ку, мактаб қуришмоқчи-ю...

— Хўш, нима бўпти?— жаҳл билан сўзини бўлди Егор.

— Хулласи калом, боришибди... Федя Байкалов иккаласи. Топган одамини кўринг-у! Кулгидан ичагинг узилади...

— Хўш, кейин-чи?

— Худди ўша пайтда Сергей Фёдорич уйда йўқ экан. У, Манька: отам келсин, кейин киринглар, отам-сиз гаплашолмайман, дебди.

Егор эшикни тарақлатиб чиқиб, баланд пиллапоядан чопганча тушиб кетди... Икки бети нақ чўғ мисоли ёнарди.

— Вой сени қара-ю... маразвачча! Вой ифлос-эй!— У кетма-кет сўкинди паст овозда.

У ялангликнинг ўртасида тўхтади, уёғига нима қиларини билмай қолди. Утин ёрадиган тўнкага омонатгина ўтирди, лекин ўша заҳотиёқ дик этиб туриб, кулбага кирди.

— Макар-чи, у ҳам шу ердами?— сўради Ольга.

Егор жавоб бермади, девордан милтиғини олди-да, эшикни шунақанги тарақлатиб ёпиб чиқиб кетдики, шифтдан, ёриқ-тирқишлардан шувиллаб тупроқ тушди...

Урмон қиш уйқусидан уйғонмоқда эди. Қаддини тиклаб, қувватга кириб бормоқда эди.

Офтоб хийла қиздира бошлаган, атрофдан смола бўйи анқирди. Ер селгиб қолган, фақат пастлик жойлардагина оёқ остида шилпилларди.

Егор Игнатийниқига чошгоҳда етиб келди.

Қизил ип билан тикилган қора сатин кўйлак кийган, озода, ҳаммаёғи қуп-қуруқ Игнатий асалари қутилари атрофида уймалашаётган эди.

— Қайтиб келдингми, қочқоқ?

— Йўқ. Менга Макар керак.

— Афсус. Мен сени қайтиб кепсан деб ўйловдим. Қайтиш керак, Егор.

— Макарни қаердан топсам бўлади?

— Ким билади уни! Макар тамом бўлди деявер. Фирт аҳмоқ экан у...

Егор Игнатийнинг эҳтиёткорлик қилаётганини тушуниб турарди. Тўданинг қаерда яшириниб ётганини айтмаса ҳам керак. У елкасидан буклама милтиғини олдида, Игнатийнинг қоқ юрагига тўғрилади.

— Айтинг, Макар қаерда? Ёки шартта отаман-қўяман. Сиз ҳали мени билмас экансиз.

Игнатийнинг пастки лаби осилиб тушиб, бурнининг учи қип-қизариб кетди.

Шу ҳолатда анча туриб қолишди.

— Сенларни билмай ўлибманми,— ниҳоят тилга кирди Игнатий, Егордан кўзини узмай.— Қафандўзсанлар-ку... Сенларни туғдирган ҳам қафандўз. Ўтакамни ёриб юбординг, беномус, ичимда нима балоям узилиб кетгандай бўлди-я.— У Егорнинг оёғи остига қараб туфлади.— Диёнати йўқ, чол одамга қурол ўқталиб ўтирибди-я!

— Макар қаерда?!— ўшқирди Егор ранги ўчиб.

— Кучугурда, Илон тили яқинида, иккинчи бўйинни нарёғида... аблаҳ экансан ўзинг. Ҳали бу қилмишингни еслатиб қўяман.

Егор милтиқни туширди, кейин бурилди-ю, катта-катта қадам ташлаганча кетаверди.

Макар билан Закревский шашка ўйнаб ўтиришибди.

Генералнинг ўгли ютапти. Макарнинг жаҳли чиқиб, баттар ёмон ўйнаяпти, бири кетидан иккинчи тоши қамалиб қоляпти.

— Юр.

— Юраман ҳозир. Сен фақат хафа бўлма.

— Сенингча, анавиндай...

— Мана.

— Шундай... Мана бундай қилсам-чи?

— Мен мана бундай қиламан!

— Тошингни шўри қуриди. Ҳатто иккитасини. Дам-ка. Тамом бўлдим деяверсинлар энди.

Макарнинг пешонаси тиришди. Томоқ қириб қўйди.

— Жуда пойҳавосини оливолибсан! Яна ўйнай-мизми?

— Жонга тегди.

Эшик ортидан шовқин эшитилди.

Закревский ўрнидан қўзғалди:

— Нима шовқин уёқда?

Ертўланинг эшиги очилиб, Егор кириб келди.

— Ичкарига, худди черковга ўхшаб, қурол билан қўйишмас экан.

Макар укасини кўриб севиниб кетди. У гарчи буни тан олишни истамаса ҳамки, укасисиз зерика бошлаган эди.

— Егорка? Қойил!..

Закревский ҳам жилмайди:

— Ўт буёққа. Кептилар-да... дайди ўғил. Аллақачон шундай қилиш керагиди!

Егор ғўлага ўтириб, атрофга аланглади:

— Турмушларинг ёмон эмас-ку.

— Сен нима деб ўйлагандинг!— Макар икки қўлини белига тираганича, укасига қараб кулиб турарди.— Нималар бўлишини ярим йилдан кейин кўрасан. Ҳам-маёққа гилам ва қиличлар осяғлиқ бўлади. Қишлоққа бордингми ўзи?

— Йўқ.

— Қаерда турибсан унда? Игнат амакиникидами?

— Михеюшканикида.

— Қишлоқда нима гаплар бўлаётганмиш?

— Ҳеч нима. Дадам... тирикмиш. Ерни ҳайдашаёт-гандир балки.

— Қўявер, ҳайдашаверсин. Энди биз билан тураверасан.

— Сенда гапим бор.

— Гапиравер.

Егор Закревскийга қараб қўйди.

— Юр, ташқарига чиқайлик.

Макар ертўладан биринчи бўлиб чиқди. Егор унинг орқасидан юрди. Тўхташди. Егор анчагача ерга қараганча туриб қолди.

— Ака, менга от бериб тур. Кечаси қайтариб олиб келаман.

— Нимага?

— Керак.

— Айтмасанг — бермайман.

Егор қарағайларнинг учига, кейин Макарга қаради, аламли илжайди.

— Қайлигимни олиб келгани.

— Маньканими?!

— Ҳа.

— Опқочмоқчимисан?— оғзи қулоғига етиб иршайди Макар.— Бирга борамиз. Юр!— У Егорни яна ертўлага итариб киритди.

— Биз қайлиқ олиб келгани қишлоққа кетяпмиз,— деди Макар.

Закревский сергак тортди:

— Қайлиқ олиб келгани деганинг нимаси?

— Шунақаси. Қайлиқ ўғирлагани борамиз. Тушундингми?

Закревский тушунди.

— Бизнинг отларимиздами?

— Бўлмаса кимникида бўларди?

— Мумкин эмас.

Макар қошини чимирди:

— Қанақасига мумкин бўлмас экан?

— Мумкин эмас, йигитлар. Ҳаммасини тушунаман, лекин... аҳмоқона таваккалчилик. Оппа-осонгина қўлга тушиб қолишларинг мумкин.

— От бермайсанми?— сўради Макар.

— Бермайман.

Макар такаббуруна қиёфада илжайдими, афтини буриштирдими, билиб бўлмади.

— Юр, Егор, қайсиларини эгарлашни кўрсатаман сенга.

— Макар!— овозини кескин кўтарди Закревский.

Аммо Макар аллақачон ертўладан чиқиб бўлган ва укасига отларни кўрсатиб:

— Ўзингга анави пайпоқдор айғирни эгарла. Менга — ҳув анави Гнедкони... Эгарлаб тур. Мен бориб этигимни бошқатдан кийиб олай,— деди.

Егор айғирни ҳийла вақтгача юганлаёлмади. Бўйи баланд тулпор Егор қай томонидан яқинлашмасин жаҳли чиқиб, каттакон қора кўзларини олайтириб, қулоқларини чимирганча сағрисини ўгириб оларди. Ниҳоят буталар орасига ҳайдаб киритди-да, ўша ерда сафарга ҳозирлади. Кейин ертўлага кирди.

Макар икки қўли чўнтагида, бир оёғини нописандлик билан керганча Закревскийнинг рўпарасида турарди.

— Мунақа ҳадеб буйруқ бераверма. Тушундингми? Генерал бўлса отанг генерал бўлган, сен эмас.

Закревский қўлларини кўксига босганча қичқирарди:

— Қўлга тушиб қоласан-ку ахир, каллаварам! Отлар қўлдан кетади! Отлардан айриламиз деяпман сенга!..

— Отасини гўрига. Нима, мени отданам нархим арзонроқми?

Егорни кўриб қувноқлик билан сўради:

— Эгарладингми?

— Ҳа.

Аччиғи чиққан, гапиравериб чарчаган Закревский стол ёнига чўкди.

— Вой каллаварамлар-э!

— Ҳозир... этигимни бошқатдан кийиб олай. Боя ҳўл қилиб олгандим...— Макар этигини тортишга тушди.

— Уни қаерга олиб келасизлар?— деб сўради Закревский.

Унга ҳеч ким жавоб бермади.

— Шу ергами?— такрор сўради у сал мурсага келиб.

— Йўқ,— жавоб берди Егор.

— Унда бир тўй-пўй қилсак бўлармиди,— деди Закревский. Очиғини айтганда, ҳаммадан кўра отлардан кам ташвиш тортаётган эди у. Макаarning нуқул ўзбо-

шимчалик қилаётгани ёқмаганди унга. Эндиликда Макарсиз ҳеч иш қилолмаслиги баттар ёқмасди унга.

— Аммо-лекин бари бир тўй қиламиз!— хитоб этди Макар укасига қараб: у ҳам гапини таъкидлаётган, ҳам сўраётган эди айни дамда.

Егор мужмал қилиб кифтини учириб қўйди:

— Олдин келини олиб келиш керак.

— Олиб келами-из! Зўр қиз-да!— дея мақтаб қўйди Закревскийга.

Шу топда унинг назарида Марьяни доим яхши қиз деб ўйлаб юргандек бўлиб туюлди.

Закревский ранжинқираб тескари ўгирилиб олди ундан.

Макар бирдан ўйлаб қолди.

— Балки мен ҳам бирортасини ўғирласам бўлар?— сўради у.— А?

— Вакилни ўғирла,— деди Закревский ва илжайди.

Макар хохолаб юборди.

— Яхши йигитсан, Қирька, фақат кўпроқ пасткашлик қиласан-да. Яхшиси мен қайлиқ масаласини ҳозирча қўя турганим маъқул кўринади. Қетдикми? Ўзиям керагидай зимистон кеча-я!..

Макар ҳуштак чалар, хохолаб куларди: илдам, бақувват отни учириб кетаётгани, сокину зим-зиё тун, эркин-озод одам экани унга хуш ёқаётган эди.

Бундай елиб бориш Егорни ҳам сархуш этганди. Лекин у пича вақтдан кейин олдида, эгарда Марья ўтиришини сира тасаввур қилолмасди. Негадир бунга ишонгиси келмасди.

Қишлоққа ўқдай учиб кириб келишди. Қўчадан, оталари уйи ёнидан отларини елдириб кетишди. Мана, муюлишда от бошини буришди... Ана, Марьяларнинг кулбаси. Чироқ милтиллаб турибди.

Макар таниш дарвоза олдида тўхтатди отни.

— Қандай қиламиз?— сўради Егор.

— Қайдам... Кирамиз-у... гап-папсиз кўтариб чиқаверамиз-да, а?

— Еш болалар бор... қўрқиб кетишади.

— Дераза тагига бориб ҳуштак чалиб чақира қол уни бўлмаса.

Егор отдан сакраб тушди-да, писибгина деразача олдида бориб, ичкарига мўралади.

— Уйда йўқ-ку.

— Қани, ҳуштак чалгин-чи.

Егор секингина ҳуштак чалди ва ҳар эҳтимолга қарши дарвоза томонга келиб турди: Сергей Фёдоричнинг ўзи бирон нимани кўтариб чиқиб қолиши мумкин эди-да, ахир. Бироқ ҳеч кимдан дарак бўлмади. Шунда Макар икки бармоғини оғзига солди, ингичка, нақ мияни тешиб ўтгудек қаттиқ ҳуштак тунги сукунатни наштар янглиғ тилишлаб ўтди. Шу заҳотиёқ кулба эшиги тарақлади — даҳлизда одим товуши (кимники бўлса бордир-у, лекин қиз боланики эмас) эшитилди. Егор оти олдига чопиб келди-ю, ўзини эгарга отди. Бу орада Макарга:

— Агар отаси чиқса индама,— деб шивирлашга улгурди.

Пиллапояга Сергей Фёдорич чиқди.

— Бу ерда ўралашаётган ким?

Ҳаммаёқ зимистон қоронғи эди.

Макар астагина отни ҳайдади.

Тор кўчага чиқишди. Тўхташди.

— Нима қилдик?

— Гап бундай: Нюрка Гилёваникига борамиз, бизга Манькани чақириб бер, деймиз,— таклиф қилди Егор.— Иккаласи ўртоқ улар.

Нюрканинг укаси, Колька Гилёв, ўн беш ёшлардаги бола чиқди.

— Нима? Қим бу?

— Нюрка уйдами?

— Уйда.

— Чақириб юбор уни. Лекин ким чақираётганини айтма.

— Нимага керак у сенга? — Колька шубҳаланиб, хавотирланиб тикилди Макарга.

— Керак. Қўрқмасанг-чи. Қап-катта йигит-у, эхонаси чиқиб кетяпти-я.

Колька бир муддат иккиланиб турди, кейин уйга кириб кетди...

Нюрканинг айтишича, Марья уйда экан-у, лекин тиши оғриётган эмиш.

— Юр уникага. Буёққа чиқиб ол.

— Кетдик. Вой, отда-я! Сизларга нима бўлди, йигитлар? Нима балони ўйладинглар ўзи? Отларни қаёқдан олдинглар?

Ака-укалар индашмади. Макар Нюркани отига мингаштириб олди.

Шундан кейин Нюрканинг ўзи келгинди йигит Кузьманинг Марьяга совчиликка келганини гапира кетди. Ҳикояси ярмига етганда у тўсатдан шундай чинқириб юбордики, ҳуркиб кетган от олдинга сапчиди — Макар бекорчиликка эрмак қилиб унга тегишганди.

— Аҳмоқ!

— Узинг ҳам менга бунақанги ёпишиб олиб, одамни дилини бузмагин-да.

— Қим ёпишяпти сенга? Ҳечам-да!— Нюрка қизариб кетди чоғи.— Уятсиз!

Яна Марьяларнинг дарвозаси олдига келишди.

— Лекин бизни бу ердалигимизни айтмагин. Худо уради-я унда! Тасодифан келиб қолгандек бўлайлик...

Нюрка кулбага кириб кетди, анча маҳалгача дараги бўлмади.

Макар от устида ўтирар, Егор эса пиллапоя олдида турарди — борди-ю Марья бир нимадан шубҳаланиб, уйга қайтиб кириб кетмоқчи бўлса шаппа ушлаш ниятида эди у.

Ниҳоят эшик гижирлади... Даҳлиздан икки киши чиқиб келаверди. Егорнинг бутун вужуди човут солишга шай бўлиб таранглашди.

Пиллапояга Нюрка чиқиб келди, орқасидан Марья.

— Ана — кутиб туришибди,— деди Нюрка.

Марья қоронғиликка тикилди.

— Ким?

Егор миқ этмади. Марья икки қадам нарида турарди. Шартта ушласаммикин ё олдин бирон нима десаммикин, деган изтиробли ўй кечаётганиди хаёлидан.

Шу аснода кулба эшиги тарақлади. Даҳлиздан эркак кишининг одим шарпаси эшитилди. Бу ҳамма нарсани ҳал қилди-қўйди.

Егор қизларни эшик ёнидан нарига итариб юборди-ю, пайпаслаганча эшик зулфинини илгакка илди-да, Марьяни липпа кўтарганча оти томон чопди.

— Дада!— дея бақирди Марья.

Даҳлизда, ичкарида қўл ва оёқлари билан эшикни дўмбира қилиб тарақлата бошлашди.

— Уёқда нима бўляпти! Ҳой! Очинлар! Оламлар!— Сергей Фёдорич овози борича қичқирарди, аммо бу маҳалда кўчада одам бўлмасди.

Нюрка илгакни чиқариб юбориш кераклигига фаҳми етган пайтда отлар олислаб кетиб бўлганди — тўрт жуфт от туёғи лой ерни қандай палчиллатиб бораётгани эшитилиб турарди.

20

Кузьма ҳамма гапни Клавдядан эшитди.

У эртасигаёқ гапириб берди... Қувонганини яшира олмасди у.

Биргалашиб уйга кетишаётган эди.

— Марья ҳозир Егор билан бирга...

Кузьманинг наздида оёғи остидаги йўл туя ўркачидай шишиб-кўпчиб чиққандай бўлди. Йиқилиб тушмай деб тўхтади у. Нега бундай бўлди? Наҳотки у анави машмашали совчилик ва ундан кейинги гаплардан сўнг ҳам бирон нимадан умид қилиб юрган бўлса?.. Наҳотки умидвор эди? Ҳа, умиди бор эди. Ана энди — ҳаммаси тамом.

Кузьма бурилиб, қишлоқ советига қараб юрди — Платонич ўша ерда эди. Вася тоға шу топда нимага зарур бўлиб қолганини ўзи ҳам билмасди. Шубҳасиз унинг сираям кераги йўқ ҳозир. Шунчаки тезликда қаёққадир бориши керак эди. Шунинг учун ҳам у кетяпти мана. Кетяпти-ю: «Тамом. Энди ҳаммаси тамом», деб ўйларди. Марьянинг қандай кўрқиб кетгани ва фарёд урганини кўз олдига келтирди.

Қишлоқ советига бориш фикридан қайтди.

Любавинларнинг қаерда туришларини эслай бошлади. Қандайдир бир хотиндан сўради.

— Мана-ку! Ёнгинасида турибсан,— деб уйни кўрсатди хотин.

Кузьма Любавинларнинг ҳовлисига кирди.

Омбор тагидан бузоқдай қоп-қора кўппак отилиб чиқиб, индамай почасига ташланди. Кузьма бир сакрашда дарвозадан ташқарига чиқиб олди.

— Хўжайин!— деб чақирди.

Михайловна чиқиб, кўппакни боғлади.

— Эркаклар уйдами?

— Хўжайин ёлғиз ўзи.

Кузьма уйга кира солиб сўради:

— Уғилларингиз қаёқда?

Емельян Спиридонич мумли ипни пиштаётган экан; қопдай кенг кўйлагининг енгини тирсагигача ҳимариб олган, бели ҳам боғланмаган... Девдай бўлиб, бафуржа-хотиржам ишляпти.

— Қанақа ўғиллар?

— Узингизники.

— Мени тўрт ўғлим бор.

— Кичиклари.

Емельян мумланган ипни чийиллатиб сиқими орасидан ўтказди.

— Мен ўша нокаслар тўғрисида гапиришни ҳам истамайман.

— Улар уйга ҳеч келишмадимми... кетиб қолганларидан бери?

— Сенга нима? Қелишгани йўқ.

Кузьма чиқиб кетди.

Энди қаёққа борсайкин? Ишни нимадан бошласайкин? Федянинг олдига борсинмикин?..

Федя ишлаётган экан.

Кузьма уни чақирди... Йўлга тушишди, соҳилга бориб ўтиришди.

— Отасиям билмайди, бу тўғри гап. Иннайкейин... менимча, улар анави тўдада ҳам эмас.

— Нимага?

— Шундоқ. Бизникилар, бакланликлар йўқ у ерда. Йўқса одамлар билишарди. Ҳеч қанақанги гап бўлма-япти, демак, бизникилардан бирортаси ҳам йўқ уларнинг орасида.

Узоқ жим қолишди.

Кузьма чекарди.

— Уларни Игнашкалари бор...— дея гап бошлади Федя.— Овоқ жойда туради. Ўша билиши мумкин. Лекин айтмайди-да...

Игнатийникига кечга яқин етиб келишди.

Уй эгаси ўздан нимани талаб қилаётганларини хийла вақтгача тушунолмади, чидам билан, кулимсираганча Кузьма ва Федянинг кўзларига тикилиб-тикилиб қўярди. Кейин тушунди.

— Билмайман, йигитлар. Билмаган нарсамни билмайман дейман. Ишёқмаслар уйдан қочганларида ке-

лишганди бу ерга. Кейин бўлса кетиб қолишди. Уйга қайтларинг, деб ўз оғзим билан айтдим уларга. Гапимга қулоқ солишмади. Ҳозир қаерда улар, буни билмадим.

— Қани, ҳозирлигингни кўр,— буюрди Кузьма. Унинг кўзлари тик, мижжа қоқмай, бадиққат ва жиддий боқарди.

— Қаёққа?— деб сўради Игнатий, нигоҳидаги кулимсираш зумда сўниб.

— Биз билан қишлоққа борасан.

— Нимага?

— У ерда ўтириб, ўйлаб кўрасан... Эҳтимол, уларнинг қаердаликлари эсингга келиб қолар.

— Э-ҳа!— Игнатийнинг совуқ нигоҳида яна билинар-билинемас кулимсираш пайдо бўлди.— Юринглар, кетдик! Ҳеч қанақанги ўйлайдиган жойим йўқ, ўтиришга бўлса ўтиравераман. Лекин ҳозир бекордан-бекорга авахта қиладиган замон эмас чоғимда...

Игнатийни олиб келганларида Елизар Қолокольников қишлоқ советида эди. У ўзини Любавин қайси ишлари учун қўлга тушганини яхши биладигандек кўрсатиб, унга ўқрайиб қаради. Кейин, уни омборхонага қамаб қўйганларидан сўнг Кузьмадан сўради:

— Уни нимага қамадинглар?

— Сўроқ қиламиз. У жиянлари қаёқдалигини билса керак, шубҳасиз.

Елизарнинг наздида Кузьма қонунга хилоф иш қилаётгандек бўлиб туюлди. Бироқ бу ҳақда гапириб ўтирмади унга. Урндан қўзғалиб, Платонич ҳузурига жўнади.

Платонич ўша заҳотиёқ қишлоқ советига отланди. Кузьмадан ниҳоятда жаҳли чиқди. «Қиз учун ўч оляпти, ярамас! Бунақанги иш билан ҳазиллашиб бўларканми!»

Кузьма стол ортида, иягини қўллари устига қўйган кўйи, ичкарида Игнатий «ўйлаб» ўтирган омборхона эшигига тикилганча ўтирарди.

Платонич уни ташқарига чақирди.

— Чолни нимага қамадинг?

— Босқинчи тўдани билади у. Сезиб турибман.

— Аттанг, тасмам белимдамас-да. Бўлмаса шартта иштонингни ечардим-у, бунақанги ишда ҳазиллашиб

бўлмаслигини яхшилаб тушуниб олгунингча савалардим. Нима, ақлинг кетингдан кетдим?

— Кетимдан кетгани йўқ. Сиз ўша мактабингиз билан шуғулланаверинг, менга халақит берманг.

— Ҳозироқ қўйиб юбор уни!

— Қўйиб юбормайман.

Платонич бурнини қоқди. Бир оз сукут сақлади.

— Кузьма, сен катта хатога йўл қўйяпсан. Совет ҳокимиятига зиён етказяпсан бу ишинг билан. Одамларни нимага ранжитаяпсан, она сути оғзидан кетмаган гўдак?! Ким берди бундай ҳуқуқни сенга?! Ҳозироқ чиқариб юбор уни!

— Йўқ!— Кузьма букчайиб турар, тоғасинга хўмрайганча тикиларди.— Хато қилаётган сиз ўзингиз. Совет ҳокимияти ўрнатилганига ҳадемай беш йил бўлади, буёқда эса... аллақанақанги босқинчилар изғиб, аҳолини талаяпти. Хўш, буниси зиён етказмаётганими? Шунчалик дадил бўлиб кетди бу разиллар!.. Қўйиб юбормайман — тамом-вассалом. Юрагим сезиб турибди, босқинчиларни билади у!

— Тўппончани бер буёққа!— овози бўғилиб қичқирди Платонич.

— Бермайман.

Платонич Кузьманинг чўнтагига қўлини тикди, аммо йигит уни итариб ташлади...

Қария жиянига ажабланиб қараб қўйди-да, бурилиб, букчайганча нари кетаверди.

Пиллапояда Колокольников пайдо бўлди.

— Уйингга кетаверишинг мумкин. Бу ерда мен ўзим қоламан,— деди Кузьма.

— Платонич қани?

— Уям уйга кетди.

Колокольников иккиланиб турди... Афтидан яна ниманидир сўрамоқчи бўлди, бироқ индамади. Эшикни ғичирлатиб ёпди-ю, кўчадан нари қараб кетаверди.

Кузьма қишлоқ совети биносига кирди. Дераза олди-га бориб, пешонасини муздек ойнага қўйди.

— Ҳечқиси йўқ,— деди ўз-ўзига. Сўнг узун оёқ турнадай бўм-бўш қишлоқ совети хонасида уёқдан-буёққа юра бошлади. Вася тоғаси билан айтишиб қолганидан кўнгли жуда ғаш эди. Лекин ўзга илож тополмади...

Платонич уйга эмас, Федяникига йўл олганди.

Уни ташқарига чақириб, чалакам-чатти қилиб тушунтирди:

— Уёқда жиянчам ҳалигиндай... жазаваси тутиб қолибди. Жиловини бураб қўяй десам чоғим келмади. Юр, бориб танобини тортиб қўяйлик. Жин ургур... ҳали шунақайкан-да! Юр, Фёдор.

Федя фақат битта нарсани фаҳмлади: қарияга ёрдам бериш керак экан. Кузьманинг нима учун ва қанақасига жазаваси тутганини тушунолмади. Бироқ суриштириб ўтирмади.

— Кетдик.

Кузьма Игнатийни сўроқ қилаётганди.

Улар столнинг икки бошида, бир-бирларига қарама-қарши ўтиришибди. Қир босган, шипшийдам столда, Кузьмага яқинроқ жойда тўппонча ётибди.

— Сенингча қаёққа кетишганикин улар?

— Ким билади қай гўрларда юришибди.

— Босқинчилар тўдаси ҳақида қулоғингга ҳеч нима чалинмадимми?

— Чалинганди.

— Уларга ким раҳ... йўлбошчилари ким?

— Худо билади буни.

— Шунақа де...— Кузьма нуроний Игнатийга диққат билан тикиларди. Нима сабабдандир унинг босқинчилар тўғрисида билишига имони комил эди.— Отларинг йўқми?

— Йўқ. Мен асалари билан шуғулланаман.

— Хўш, сен қандай ўйлайсан, кимни отини миниб келишганикин улар? Улар бу ердан кечаси бир қизни олиб кетишган...

— Нимага?— тушунмади Игнатий.

— Билмадим.— Кузьма ўрнидан турди, лекин яна ўтирди, кафти билан қаттиқ сочларини силаб, муштумини оғзига тутиб йўталиб қўйди.— Олиб кетишган, вас-салом.

Игнатий бош чайқаб қўйди, афтини бужмайтирди.

— Вой аблаҳлар-эй!— Кузьмага ҳадиксираб кўз қирини ташлаб қўйди. Бу қиз масаласида ўзини қандай тутиши кераклигини тушунишга уринди: балки, жилмайиб қўйгани маъқулмикин?— Шумтакаларнинг қилган ишини қара-я!

Кузьма унинг бу ҳуркак нигоҳини хўмрайиб қарши олди

— Вой аблаҳлар-эй!— тагин хитоб қилди Игнатий.
Шунда Кузьмага яна чол бу муттаҳамлар ҳақида ҳамма нарсани биладигандек бўлиб туюлди.

— Отни қаердан олган улар?

— Бунисини... ўзларидан сўра.

Худди шу пайт Платонич кириб келди. Унинг орқасидан эшикда шопдай бўлиб алпқомат Федя кўринди.

— Маҳбусни олиб чиқ, — буюрди Платонич Кузьмага жиддий тикилиб.

Кузьма бир муддат ҳайрат-ла бир Платоничга, бир Федяга қаради... лекин қимир этмади.

Игнатий ўзининг мутлақо бегуноҳлигини ҳис этган ҳолда ҳаммаларига хотиржамлик билан назар ташлаб ўтирарди. Чол билан йигит ўртасида гап қочганини илғаб олди.

— Маҳбус...— дея Платонич Игнатийга мурожаат қилишга оғиз жуфтлади-ю, бироқ Кузьмага қараб олиб, охирги марта қатъий оҳангда буюрди:— Маҳбус олиб чиқилсин!

Кузьма ўрнидан қўзғалди.

— Юр.

Игнатий итоаткорлик билан ўрнидан турди, қўлларини орқасига қилиб, омборхона томон юрди.

— Гражданин... Кузьма Родионов! Мен сенга маҳбусни бўшатиб юборишни буюраман,— деди Платонич расмий оҳангда, Кузьма қайтиб киргач.— Бўлмаса ўзингни қамоққа оламан. Тушундингми? Эртага биз тўғримизда нималар деб гап тарқатишади ҳали,— мени қувватлайди деган ўйда у Федяга ўгирилди.— Бизни бу ерда... Буни тушунасанми ўзи?— Платонич тагин Кузьмага ўгирилиб, овозини баландлатди:— Ёки тушунмайсанми?

Кузьма индамай, тоғасига тикилиб тураверди.

— Балониям тушунмайди,— Платонич Федяга нолиди.

Федя сиполик билан бурнини тортиб қўйиб, бурчакка қаради.

— Ҳозир сўроқ қилишни бошлаганимда шуни тушундимки...— дея гап бошлади Кузьма.

— Яна ўша гапми?!

— Қулоқ солсангиз-чи ахир...

— Фёдор, бориб чолни чиқариб юбор.

— Фёдор!— Кузьма эшикни тўсиб олди.— Бундай қилиш мумкин эмас, Фёдор.

Федя қийин аҳволда қолди.

— Утказиб юбор мени,— деди бирпас ўйлаб тургач, Кузьмани нари суриб.— Кетдим мен. Бунақанги ишларга ақлим етмайди мени... — Шундай деб жўнади-кетди.

Платонич уйнинг ўртасида, кўзини қисганча жиянига тикилиб турарди.

— Эҳ, Кузьма, Кузьма... Сенга ачинаман. Сен аҳмоққа ачинганимдан йиғлаб юборгим келиб турибди. Эй овсар каллаварам! Бошинг бориб деворга тегишини катта иш деб ўйлаяпсанми? Бу жуда оддийгина иш. Ҳали деворга бориб тегади ҳам бошинг. Бу гапимни кўп эслайсан. Кузьма... лекин унда ҳайит ўтган бўлади. Мана, қара, тирсагинг қандай яқин турибди, аммо уни тишлолмайсан. Йўлдан қоч!— жаҳли чиққан Платонич мунғайган бир қиёфада ёнгинасидан ўтиб кетди. Афтидан, ҳазилакамига хафа бўлмаган кўринарди.

Кузьма курсига чўкиб, ўйга толди.

Вася тоға унинг учун энг қимматли одам эди. Аслини олганда, бу ёруғ жаҳонда биттаю битта туғишган қондоши шу Платоничгина эди, холос. Кузьма ёши саккизга етгунича Платонич отаси эмас, тоғаси эканини умуман билмаганди.

Аммо-лекин у ҳозир янглишяпти! Бу шундоқ очиқ-ойдин кўриниб турибди.

Кузьма Игнатийни омборхонадан олиб чиқди-да, стол ёнига ўтқазди.

— Энди тўғриси айтарсан. Жиянларинг қаёқда?

— Бил-май-ман,— бўлиб-бўлиб, аниқ қилиб, нечанчи бор деди Игнатий.

Кузьма ёнига бориб, тўппончасини кўрсатиб деди:

— Манавини-чи, буни нималигини биларсан?

Игнатий ўзини орқага ташлади.

— Йўқот бунингни.

— Нималигини биласанми ўзи?

— Эҳ... илонни ёғини ялаганлар-э!— қизишиб кетди Игнатий.— Жуда қойилмақом ҳаётни қуриб бердиларинг-да ўзиям! Озодлик эмиш-а! Вайсақилар, она-моналарингни... Сен ҳароми тувакдан турганингга икки кун

ҳам бўлмаган-у, менга тўппонча ўқталапсан-а. Йўқот ҳозироқ матаҳингни!

Кузьма ғазабдан туси ўзгариб кетган кўзларини нақ ўқдай қадаб, дудуқланиб деди:

— Сенга ҳалолини айтяпман... мен онт ичаман... агар босқинчилар тўдаси қаерда эканини айтмасанг, бу ердан тирик чиқмайсан. Ўйлаб кўришга озроқ муҳлат бераман.— У ўтирди, тўппончасини чўнтагига яширди, пешонасидаги терни артди.— Озодлик қанақалигини кўрсатиб қўяман сенга!.. Вой жафокаш Исо алайҳиссалом-э!

Игнатий қўрқиб кетди.

— Яна айтаман: у бадбахтларнинг қаердалигини билмайман. Мени ўлдиришинг мумкин — бунинг учун сени бошингни силаб, раҳмат дейишмайди. Ҳозир сенга граждандар уруши пайтимас.

— Ўйла, ўйлаб кўр, шошилма. Сен билан ҳазиллашаётганим йўқ.

Игнатий индамай қолди.

«Ростдан ҳам ўқ билан зиёфат қилиб қолса-я... бу қутурган ўзбошимча! Ана ундан кейин додингни яратганга айтавер», — хаёлидан кечди унинг.

— Хўш?

— Худо хайрингни бергур, қаердаликларини билмайман.

— Бориб, яна ўйлаб кўр.

Игнатий қўзғалди.

Кузьма устидан қулфлаб, кўчага чиқди, тамаки тутатди. Кейин қишлоқ советига қайтиб, чарм камзулини харракка тўшади-да, лампашиша тепасидан пуфлади. Пилик учидаги шуълача тили чўзилиб, пиликдан узлди-ю, жон таслим қилди. Чироқ аста «пуф» деб қўйди... Лампашишадан алламаҳалгача қоп-қора дуд ингичка бўлиб буралиб-буралиб тепага ўрлаб турди. Илиқ керосин ва қурум иси таралди уйга.

Тонг ёришиб қолганди.

21

Кулбаси деразаси остида кечаси отларнинг кишнаши эшитилганда Михеюшканинг юраги қинидан чиқиб кетаёзди. У маъбуд тимсолини ола солиб, кўксига босга-

нича ўлимга шайланиб турди. Қелганларни қароқчилар деб ўйлаганди.

Тарақлаб эшик очилди. Қўлида бир нима кўтарган Егор кирди.

— Михеич!

— Лаббай!

— Чироқни ёқинг.

— Сенмисан бу, Егорушка? Мени бўлса ўтакам ёри-лаёзди-я! Ҳозир...

Егор Марьяни сўкчакка қўйди-да, Михеюшканинг қўлидан чўпчироқни олди...

Марья кўзлари чақчайиб боқарди. У чурқ этмас, ранги мурдадай оқариб кетганди.

— Уликми дейман?— сўради Михеюшка шивирлаб, Егорнинг елкаси оша мўраларкан.

Егор уни нари итариб, чўпчироқни деворга қадаб қўйди.

— Печкага ўт ёқинг.

Михеюшка печкача олдида уймалаша бошлади, лекин ҳануз сўкчакка қараб-қараб қўярди.

Марья қимир этмай ётарди.

Макар кириб келди. Эгарларни гурс эткизиб бурчакка ташлади.

— Отларни ўмариб кетишмасмикин бу ерда?

— Йўғ-э, ким ўмарарди?.. Тушовлаб қўйдингми ўзи?

— Тушовлашга-ку тушовладим-а...— Макар Марьяга яқинлашди, юзига тикилиб, кулди.— Хўш, қалай?

Марья кўзини юмди. Хўрсинди.

— Қўрқиб кетган... Ҳатто касал бўлиб қолиши ҳам мумкин,— Егоргами, ё Михеюшкагами, ишқилиб тушунтирган бўлди Макар.

Егор гўлада чекиб ўтирарди, кўзлари ерга қадалган.

— Нима етишмаяпти десам, самогон йўқ экан,— деб қўйди Макар ташвишланиб, у ҳам тамаки ўраркан.— Эсиз, шундай пайтда-я... Олдиндан ёнимизга соливолсак бўлмасмиди ўзи? Шунчаки эсдан чиқиб кетибди-да.

Михеюшка бошини сарак-сарак қиларди. У сўкчакда ётган қиз ўлик эмаслигини фаҳмлаганди. Бироқ ҳали-ҳозирча бошқа ҳеч нарсанинг фаҳмига бормаганди.

— Самогон дейсанми?— такроран сўради у.— Самогон бор. Ҳаво айниганда оёқларим сирқирайди, шунда уни суртиб ишқалайман..

— Олинг буёққа!— бўкириб юбораёзди Макар.—
Оёқларига суртармишлар-а!.. Марья, тура қол!

— Қўй, ётаверсин,— деди Егор.

— Нимага энди ётавераркан? Уйинга тушиши керак у. Қани!..— Макар Марьяни тортқилаб турғизиб, сўкчакка ўтқазиб қўйди.

Марья нигоҳи билан Егорни излаб топиб, худди унинг қиёфасидан ўзини буёғига нима қилишмоқчи эканини уқиб олмоқчидек, афтига термилди.

Егор тамакисини охиригача чекиб бўлиб, қолдиғини ҳафсала билан туфлаб ўчиргач, бошини кўтарди. Мана, кўзлар тўқнашди. Егор жилмайди:

— Совқотдингми?

Марья бош ирғаб қўйди.

— Ҳозир биз уни боплаб иситиб қўямиз,— таҳдидли оҳангда деди Михеюшка. У сўкчакнинг остига, бир бурчакка эмаклаб бориб, оғзига латта тиқин тиқилган шишадаги самогонни олиб чиқди.— Манави нима?

— Бори шуми?— сўради Макар.

— Бори.

— Ана энди тўй бўладиган бўлди!.. Бори шу бўлса ҳам майли.

Стол атрофига жойлашишди.

Михеюшка улар билан бирга ўтирмади, печкани кавлаштираркан, ўша ердан туриб бу тушуниб бўлмас меҳмонларни кузата бошлади.

Марья ака-укаларнинг ўртасида ўтирарди. Макар унга самогондан қўйди.

— Ушла. Энди сен — Любавинасан.

Марья бошини силкиб, тиллоий сочини орқасига туширди. Кружкани олиб, бир кўтаришда бўшатди уни.

У ростдан ҳам совқотиб кетганди.

— Вой, ойижон!— дея уҳлаб юборди.

— Ўткираканми?— дея илжайди Макар мамнунлик билан.— Бу хамир учидан патир, ҳали боплаб тўй қиламиз...— У ўзига қўйди, ичди, кружкасини тақ этиб қўйиб, бошини чайқаб қўйди.— Чаккиямас-ку!

Егорга жуда оз, ярим кружкадан ҳам кам қолганди.

— Сен кўп ичишинг мумкинмас,— маънодор қилиб деди Макар.

— Мени нима қилмоқчисизлар, йигитлар?— деб сўради Марья.

— Хотин қиламиз,— тушунтирди Макар. •

— Одам ҳам шунақа қиладими? Наҳотки бошқа-ча...— Марья бошини қўллари устига қўйди. Афтидан, Егорлар совчиликка келишган оқшом, Любавин чолнинг Ефим билан тўсатдан бостириб киргани эсига тушди чоғи.— Хўш... шу ерда яшайверамизми?

— Ҳозирча шу ерда,— деди Егор.

Макар Михеюшкага қаради ва:

— Ташқарига чиқадиغان иш-пишингиз йўқмиди?— деб сўради.

Михеюшка тушунмади гапини.

— Қаёққа чиқаман?

— Юринг, бир шамоллаб келамиз, бир йўла отлардан ҳам хабар оламиз.

— Уни нима қиласан уринтириб?— аралашди Егор.

— Икковимиз очиқ ҳавода ётамиз маза қилиб,— деди Макар.

— Майнавозчиликни қўй,— дея Егор қизариб кетди.— Ҳеч қаёққа чиқмайсизлар.

— Ихтиёрларинг. Билсанг сизларнинг ташвишларингни чекапман-ку, ахир.

Марьяга сўкчакка жой солиб беришди, Макар, Михеюшка билан Егорлар пастда ётишди.

Кулба ёришди — ўрмон ортидан ой сузиб чиққанди. Баркашдай, юм-юмалоқ тўлин ой деразачадан кўриниб турар ва гўё бу ердан бир чақиримча нарида осилиб тургандай жуда яқиндага ўхшарди.

Ерга тўшалган чорқирра хира ойдин шуъласида шох-бутоқларнинг кўланкаси чайқалар ва силкиниб кетарди.

Столдаги кружка эса йилтирарди.

— Ажойиб тун!— оҳистагина хитоб қилди Макар. Унинг уйқуси келмаётганди.

Михеюшка гимирлаб қўйди. Уйқусираган товуш билан деди:

— Ҳар кунни тонготар паллада аллақандай қушча сайрайди... бирам ўхшатиб наво қиладики!

— Сиз анчадан бери шу ерда турасиз-а, Михеич?— сўрадими ё шунчаки суҳбатни давом эттиргиси келдими, ишқилиб, шундай деди Макар.

— Троица байрамидан буёғига учинчи йил бошланди,— жавоб берди Михеюшка.

— Эҳтимол, бу ерда ёлғиз ўзингиз тоза хаёл сурарсиз-а?

Михеюшка ҳеч нима демади.

— Жуда зерикарсиз-а балки?

— Нега зерикаман? Одамлар келиб туришади. Сизлардан олдин Гринька Малюгин билан Федя Байкаловлар келишганди...

— Гринька?— Макар тирсагига таяниб қаддини кўтарди. — Ахир уни ушлаб олишганди-ку.

— Қочиб қолибди... Федя худди ўшани пойлаб келибди. Шунда Гринька: «Мени тиллам бор... бир пуд, кел, ўшани ковлаб оламиз — ярми сенга, мен бўлсам йўлимга кетаверай», деди.

Макар хийла вақт жим қолди.

— Эшитдингми, Егор?

— Эшитдим,— жавоб берди Егор.

— Бир пуд олтин-а...— Макар яна ётиб олиб, шифтга тикила бошлади.

— Олдинига Фёдор кўнмади. «Тилланг ўғирлик мол», деди,— гапини давом эттирди Михеюшка.

— Бўпти, келинг, ухладик, ота,— дея унинг гапини бўлди Макар.

Михеюшка итоаткорона жим бўлди.

Деразачадан ҳамон ҳароратсиз кумушранг ёғду тушиб турар ва ердаги чорси шуълада кўланкалардан тўқилган нафис тўрлар қимирлаб-силкиниб ўйин тушарди.

Марья уйқусида додлаб юборди, кейин:

— Эй худойим, худойим...— деб қўйди шивирлаб.

Егор туриб ўтирди, қулоқ солди, сўнгра қўлини уза-тиб, столдан тамаки халтасини олиб, чекишга тутинди.

— Менга ҳам бер,— қаддини кўтарди Макар.

Икковлашиб чека бошлашди.

— Федя аҳмоқ эмас, — астагина деди Макар.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман,— гапига қўшилди Егор.

Яна узаниб, тек қолишди.

Михеюшка курагини қашиди, ҳомуза тортиб, уйқуга кетаркан:

— Эҳ-ҳеҳ-ҳе, гуноҳга ботяпмиз, гуноҳга... — дея минфирлаб қўйди.

Эрталаб тонг ёришар-ёришмас Макар жўнаб кетди.

Игнатий қамоққа олинганидан кейин Платонич Яша Тажангдан от олиб, районга жўнади.

Қандайдир бир ўртоқ билан қайтди. Улар қишлоқ советига кириб келишди.

Қишлоқ советида олти чоғли эркак бор эди. Елизар Колокольниковни бурчакка тақаб, Бистрина йўлидаги кўприкни тузатмаймиз, деб ҳаммалари бараварига гапиришиб, раисни талашаётган эди.

Кузьма дераза рахида ўтириб олиб, бу томошани кузатаётганди.

— Ахир тушунсаларинг-чи! Исо ҳаққи, тушунсаларинг-чи: буни мен ўйлаб чиқарганим йўқ-ку. Район чиқарган буйруқ бу!— қутулишга уринарди Елизар.

— Сен нима қилиб ўтирибсан бу ерда? Буюришганмиш унга!..

— Бистриналикларнинг ўзлари тузатаверишсин, биз тумшуғимизни суқиб нима қиламиз уёққа?

— Бистриналиклар ҳам бўлишади. Биргаликда қиламиз...

— Бор-э, ўша!.. Биргаликдамиш-а! Жуда эпчил чиқиб қолдиларинг-ку: буларга кўприкда эшак бўлиб ишлаб бериш керакмиш-а!..

Платонич билан бояги янги одам худди шу пайт кириб келишди.

— Нималар бўляпти бу ерда?— сўради Платонич хавфсираб Кузьмага тикилганча.

— Мана, одамлар кўприкни тузатишмоқчи,— тушунтирди Елизар.

— Хўш, унда нима шовқин?

— Ҳеч нима. Ҳозир йўлга тушишади.

Деҳқонлар Елизар билан биргалашиб ташқарига чиқиб кетишди ва аллапайтгача ўша ёқда говур-гувур қилиб туришди.

Платонич стол ёнига ўтиб, ҳорғин харракка чўкди.

Кузьма янги келган одамни кузатарди.

У, оёғида этик, эгнида галифе, кулранг камзули остидан тўқ-қизил кўйлак кийган, икки қўлини чўнтакка тикқанича дераза ёнида турарди. Индамай, Кузьмани кўздан кечираётганди.

Елизар кирди.

— Елизар, бирпас чиқиб тур,— деди Платонич.— Биз ўз ишларимиз борасида маслаҳатлашиб оламиз.

Елизар заррача ҳам ранжимай, чиқиб кетди.

— Х-хўш, шунақа денг... — деди янги келган киши, қўлларини чўнтақларидан чиқариб.— Гапиринг, нима гаплар бўляпти бу ерда?— У стол ёнига бориб ўтирди, бир қўлини столга қўйиб, оёқларини чалмаштирганча қулоқ солишга ҳозирланди.

— Нима гапираман?— сўради Кузьма.

— Кимни қамаб қўйдинг?

— Игнатий Любавинни. Анавиларнинг амакисини...— Кузьма тутилиб қолди, барини гапираверса бўладими, йўқми, шуни билиш истагида Платоничга қаради.

— Бу киши милициядан,— деди Платонич.

— Игнатий Любавин, менимча, тўда ҳақида билди,— сўзини охирига етказди Кузьма.

— Хў-ўш.— Шаҳарлик бир дам аҳвол-шароитни мушоҳада қилиб турди ёки ўзини ўйлаётганга солди.— Гап бундоқ... ўртоқ Родионов. Чол дарҳол қўйиб юборилсин. Тўда ўз йўлига-ю, лекин ҳаммани қаторасига қамайверишга ҳеч ким ҳуқуқ берган эмас. Тушунарлими?

— Тушунарли,— жавоб берди Кузьма.— Лекин шуниси қизиқ, тўда тўғрисида қандай қилиб билиб оламиз ҳар қалай?

— Билиб оламиз,— тинчлантирди уни янги келган.— Бориб, чиқариб юбор уни.

Кузьма даҳлизга чиқди... Қулф шарақлади.

— Чиқ.

Игнатий харракда чўзилиб ётган эди. Овозни эшитиб ўрнидан туриб, эшикка қараб юрди. Охиригача бўш келмасликка аҳд қилди.

— Қалпоғингни ол.

Игнатий орқасига қайтиб, қалпоғини олди. Яна эшикка қараб юраркан, қалпоғини олишни буюрганлари яхшиликками ёки аҳвол ёмонлигидан нишонами, буни тушунолмади.

Кузьма унинг йўлини тўсди.

— Сени қўйиб юбораман... ҳозирча,— астагина деди у Игнатийнинг кулранг ботиқ кўзларига тикилиб,— лекин яна уйингга бориб қолишим ҳеч гапмас.

— Боравер, боравер. Бол билан зиёфат қиламан... Истасанг асал шароби билан,— Игнатий қувонганидан

сал эсанкираброқ қолган ва ўзининг бу гапи масхара бўлиб туюлишини фаҳхламаётган эди шу топда.— Асал шаробим шунақанги зўрки, ичиб тўймайсан!..

— Боравер.

Игнатий қалпоғини бошига қўндирди-да, чиқиб кетди. Емельянкига йўл олди. У аллазамонлардан берига келмаганди бу ерга, ҳозир йўлакай укасини зиёрат қилиб, кези келганда унинг ишёқмасларини деб қандай азоб чекаётганини гапириб бермоқчи эди. Емельян Спиридонишни кўришдан муроди ва шундоқ ҳам Бакланга бехосдан кириб келмоқчи бўлиб юрганининг асосий сабаби эса бошқа ёқда эди.

Яна дўкон очса бўлармиш деган гаплар чалинганди Игнатийнинг қулоғига. Шаҳарда-ку тўлиб-тошиб ётибди улар — катталари ҳам, кичиклари ҳам. Бироқ энди шаҳарга қайтиб боришнинг ҳожати йўқ (бола-чақаси бўлмаса: хотини ўн иккинчи йили қазо қилган, ёлғиз ўғли Николай колчакчилар билан ўн саккизинчи йили жўнаб кетганича қайтиб келмаганди), Бакланда эса бирорта дўконча очса бўлади. Укаси билан шерикчиликка. Бир ўзи дўконга иморат солса ҳам қудрати етади-ю, аммо унда лоп этиб ҳамманинг кўзига кўринади-қўяди: шунча пулни қаёқдан олди, дейишмайдими. Ана шу эҳтиёткорлик юзасидан ҳам ғафлатда ётган укасини шерикчиликка кўндириб (кўзни чалғитиш учун теппа-тенг бўлмаса ҳам, камроқ улуш қўшса ҳам майли), кейин ишни бошлаб юборса бўлади. Ҳаёт, афтидан, тағин эски изига тушиб кетаётгандай кўринарди.

23

Марьяни олиб кетганларидан икки кун кейин, худди ўшандай зим-зиё тунда, ҳали ой чиқмаган бир паллада Федя Байкаловнинг уйига кутилмаган меҳмонлар ташриф буюришди. Тақиллатмай-нетмай (Федя ҳеч қачон кечаси эшигини беркитмасди) кириб келишди. Гугурт қақишди...

— Ким бу?— сўради Федя, каравотидан қўзғалаётиб.

— Чироқларинг қаерда?— деб сўради келганлардан бири ва гугурт чўпини баланд кўтарди.

— Деразада.— Федя чироқ шуъласида Макар Лю-

бавинни таниб, унинг шерикларини кўздан кечира бошлади. Остонада бири чарм пальтоси ёқасини кўтариб олган заҳил юзли, иккинчиси чорпақилдан келган, калта пўстинли турқи совуқ икки киши турарди. Сизларга нима керак деб сўраш учун Федя Макарга ўгирилмоқчи бўлди-ю, ўша ондаёқ миясига: булар излаб юрилган ўша талончилар бўлиши керак, деган фикр келди. Кейин, Макаркани ҳам қидириб юришибди. Бу хаёлдан саросималанган Федя, гўё бир нима сўрамоқчи бўлгандай, хотинига юзланди.

Макар ундан олдинроқ отини қамчилаб қолди.

— Хавронья, бориб сигирдан хабар ол, нимагадир мўраяпти. Биз Фёдор билан гаплашиб олишимиз керак битта иш юзасидан.

Хавроньяни ўрнидан қўзғалгиси келмасди, мабодо хаёлига: бирор фойдалироқ иш борга ўхшайди, балки булар махфий бир нарсани тузаттиргани олиб келишгандир, ҳақиниям яхшилаб тўлашар, деган ўй келмаганида у дунёю бу дунё турмасди ҳам. Анали, чарм пальтоли унинг назарида пулдор одам бўлиб кўринди. У кийиниб, ташқарига чиқиб кетди.

Федя узил-кесил фақмлади: «Худди ўзлари, ўша босқинчилар тўдасидан булар».

Қўлларини тиззаларига тираган кўйи каравотда ўтирарди у. Икки кўзи Макалда. Миясида эса, учовини ҳам бирпасда бирёглиқ қилса бўлади бемалол, дея чамаларди. Фақат қулай фурсатни пойлаш керак. Хотини чиқиб кетганига хурсанд бўлди. Йўқса чинқириб бошга кўтарарди ҳаммаёқни.

Макар стол олдида турар... пальтоли одамга мубҳам тикиларди.

Униси бўлса ёқасини тушириб, олдинга ўтаркан, кулбани кўздан кечириб, ҳар ёққа аланглади.

— Негадир эрони гиламлар кўринмаяптими кўзимга?— деди у.— Қани, суриштир-чи.

Макар Федяга яқинроқ келди. Шундай қилиб Федя уч томондан қуршовда қолди: дераза ёнида, ўнг томонида Закревский, эшик олдида, унинг сўл томонида Вася туришарди. Панжаларини кўйлаги устидан тақилган камари остига тиқиб олган Макар рўпарасига келиб тўхтади.

— Тилланг қаёқда?— сўради Макар.

Федя ҳайрон бўлиб тикилди унга:

— Нима-а? Қанақа тилла?

— Гринька берган тилла. Ярим пуд.

Федя «химм» деб қўйди. Қандай қилиб тузукроқ жавоб берсамикин, деб бир муддат ўйлаб қолди. Кейин:

— Эсинг жойидами ёки жиннимисан?— деди.

— Яхшиликча айт: тилла қаёқда?— Макар чўнтагидан тўппонча чиқарди.

Федя аста-секин ўрнидан тураверди. Шу пайт эшик олдида турган одамнинг ғалати бир тарзда қўлини силкиганига кўзи тушиб қолди... Дам ўтмаёқ бўйнига силлиқ, муздек тасма ўралиб қолганини ҳис этди: Вася сиртмоқ ташлаган эди. Федя Макарга қараб ташланди, бироқ ингичка тасма томоғидан шундай қаттиқ бўғдики, унинг оғзи каппа-каппа очилиб, жонҳолатда терисини қийиб бораётган хом тери тасмани қўллари билан юлқилай бошлади. Макар кўкрагидан итариб каравотга ўтқазиб қўйди. Вася сиртмоқни сал, орасига бармоқ сиғмайдиган қилиб бўшатди. Федя ютоқиб ҳаво симирди-ю, Васяга қараб ташланди. Макар тўппончаси дастаси билан бошига тушириб қолди. Федя гурс этиб каравотга қулади.

— Ҳў ердесир, тилла қаёқда? — дея пишқирди Макар унинг устига энгашиб.

Федя каппа-каппа ҳаво ютганча, Макарга кўзлари ола-кула бўлиб тикиларди. Сиртмоқ томоғидан гиппа бўғиб борарди.

Бу орада Закревский сандиқни очиб, жирканганча икки бармоғи билан Хавроньянинг кўйлак-юбкаларини олиб ташлаётганди ундан.

Макар Федянинг афтига мушт туширди.

— Айтасанми, йўқми?— Яна мушт туширди гурс эткизиб.— Айтасанми?

Федянинг боши муштга чап бериб уёқ-буёққа сарақ-сарақ қиларди. Бурнидан тирқираб оққан қон кўйлагини, иштонини беллади. Федя чурқ этмасди.

Макар қўлини адёлга артди. Қаддини тиклади.

— Ҳўш?

— Бу ерда ҳеч вақо йўқ. Бирон жойга яширган бўлса керак,— деди Закревский.

— Вася, қани бир бопла-чи уни!— дея Макар Федяни имлаб кўрсатди. Бироқ чидаб туролмай, ўзи яна энгашиб, индамай юзига тушираверди. Қон уни қутурти-

риб юборганди. Аямай урарди у. Тишлари, кўзлари, бурни аралашига мушт туширарди.

— Айтасанми ёки йўқми, мурдор?— сўради у тишларини гижирлатиб, оғзи қийшайиб.— Ҳозир жонингни суғуриб оламан!

Федя деярли ҳушидан кетаёзганди.

Макар қўлини артиб, каравотдан нари кетди.

— Йўқми?

— Ҳеч вақо.

Макар учи эгри косовни олиб, печка остидаги лашлуш — эски пийма, парча-пурча чарм, тери, жун олади-ган қайчи, бузуқ қулфларни тортиб чиқара бошлади...

Закревский тинтишни бас қилиб, каравот ёнига келди-да, гугурт ёқиб, Федянинг маллатоб соқолига яқинлаштирди. Соқол жизиллаб ёнди. Бир нафасда бутун башарасини ўт қоплади-олди. Федя кўзларини қаттиқ юмганча, ўзини ҳар ёққа отиб, босинқи ўкирар, бармоқлари билан юзини тидмаларди... Закревский ёстиқ билан ўтни ўчирди. Уйни жизгинак иси тутиб кетди.

— Олтин қаерда?

— Йўқ...— Федя бош чайқади. Кўзларидан дувва ёш қуйиларди.

— Қанақасига йўқ бўлади?— Макар ёнига келди.— Нега йўқ бўлади? Ахир сенга Гринька ярим пуд берган, сен бўлсанг бунинг эвазига уни қўйиб юборгансан-ку.

Федя беҳоллик билан тағин бош чайқади ва қийинчилик билан деди:

— Мени лақиллатди у... қочиб кетди у...

Закревский Макарга маънодор тикилди.

Макар Федянинг устига энгашди.

— Алдаяпсан. Бу гапни ҳозир ўйлаб топдинг.— Шундай деб у Федянинг қўлини каравотга қилиб тиззаси билан босиб туриб, яна муштлай кетди.

Макар ҳар қўлини кўтарганда Федя оҳистагина зорланарди:

— Макар, бўлди энди... Макар...

Макар уни холи қўйиб, қаддини ростлади.

— Эҳтимол, ростданам йўқдир. Кетдик.

Вася Федянинг бўйнидан сиртмоқни чиқариб олди, Макар билан Закревскийнинг қилмишини пича томоша қилиб турди.

— Тоза азоб бердиларинг-да ўзиям! Оқибати беҳуда бўлиб чиқди бари бир.

— Эарари йўқ. Бу анави вакиллар учун. У ўшалар билан оғиз-бурун ўпиша бошлаганди.
Улар чиқиб кетишди.

24

Тўйни жуда катта қилишга қарор беришди.

Чошгоҳдан бошлаб талончилар тўплана бошлашди. Жами бўлиб ўн беш нафар одам йиғилди.

Офтоб чарақлаган, кун илиқ эди. Отларидан эгар-жабдуқларини олиб, терлик, наमतларни ерга ташлаб, гуноҳкор таналарини офтобга солиб ётишарди. Эркакларнинг жами худди саралаб олингандек — бақувват, тухумдай сип-силлиқ, енгил ҳаёт тарзидан мамнун эдилар. Ораларида кексалар йўқ эди.

Беташишу беғам қаҳқаҳалари билан тайгани бошга кўтарардилар. Тайга сергаклик ва чидам билан сукут сақларди.

Шу ерда, яйдоқ майдончада, каттакон учоёқ остида гулхан гурилляпти — қозонда қўй қайнаяпти. Қозонни атайлаб бориб олиб келишди.

Марья кулбани супуриб-сидирди, ҳамма нарсани ювди, стол, сўкчақларни қириб-қиртишлади, латга-лутталарни шамоллатди, қоқди, ерга қайин шаббаларидан тўшади... Михеюшка ўз ошёнини танимай қолди.

Чиннидай кўйлак кийиб олган, бу тўс-тўполону беадад бахтиёрликдан пича талмовсираб қолган Егор ўзини қаёққа қўярни билмай, кулба билан майдонча орасида бўзчининг мокисидай сандирақлаб қолди. У бажонидил ўтин ёрар, Марьяга сув ташиб берарди.

Марьянинг иши эса бошидан ошиб ётибди. Кулбани йиғиб-териб бўлгандан сўнг овқатдан хабар олди, бу орада бир-икки дақиқа фурсат топиб, пақирдаги сувга қараб сочини ўриб ҳам олди.

Макар билан Вася яна тўрт чоғли одамни қаватларига олиб, отда қаёққадир кетишди. Тезда қайтамиз дейишди.

Оппоқ пахтадай кўйлаги устидан ниҳоятда хушбичим ҳаворанг камзул кийиб олган Закревский ҳуштак чалиб, майдончада айланиб юрарди. У ёнидан ўтиб бо-раётганида ёки гулхан олдида куйманаётганида Марьяга узоқ-узоқ, диққат билан тикилиб-тикилиб қўярди.

Марья бунни пайқаб, Егорга айтди. Гап орасида у

Закревский тўғрисида қандай фикрда эканини яшириб ўтирмади:

— Рангида қони йўқ, бирам заҳилки... худди чипқонни ўзгиңаси.

Егор «ҳимм»лаб қўйди-ю, индамади.

Закревский бир-икки марта Марьяни гапга солишга уриниб кўрди, бироқ қизнинг бунга фурсати йўқ эди.

Макар ўз тўдаси билан қайтиб келди. Тўрт челақ кетадиган идишда самогон билан гармонь олиб келишди.

— Хўш, қалай?— майдончада Макаarning тиниқ, кучли овози янгради.— Ишлар кетяптими?— одан сакраб тушиб, эгарини ечиб олди-да, сағрисига шапатилаб, буталар орасидаги майсазорга ҳайдади...

Қуёш уфққа ёнбошлаб, майдончага узун, қия соялар узала тушгач, дастурхон теварагидан жой олишди. Стол сўкчакнинг тахталари билан узайтирилган бўлса-да, бир амаллаб жойлашишди.

Столнинг тўрида, Биби Марьям тимсоли тагида Егор билан Марья ўтиришарди. Ўнг қўл томонларида, Егорнинг ёнида — Закревский, чапда, Марьянинг ёнида — Макар.

Михеюшкани ҳам стол ёнига ўтқизишди. Кундузи Марья унинг кўйлагини ювиб берган ва ўтмас қайчи билан сочини қинғир-қийшиқ қилиб текислаб қўйганди.

Михеюшка мулојимгина жилмайганча, ёнидаги қўшнисига нуқул ўзининг тўйини... умуман қадимги тўйлар қанақанги бўлишини гапириб бермоқчи бўларди.

Ҳаммалари бараварига гапиришарди. Идиш-товоқларни бўлашишди ҳаммага. Стакан ва санчқилар етишмади. Биров қўнжидан пичоғини чиқарди, биров шартта қўли билан қўй почасини айириб-узиб олиб, олдига қўйди. Закревский санчқи билан стаканни тиқирлатди. Аста-секин тинчишди. Закревскийга ўгирилиб қарашди.

— Дўстларим!— деди у икки биқиндан қисиб қўйганларидан ўрнидан аранг туриб.— Биз бугун шунинг учун йиғилдикки... — У Марьяга юзланди. Қиз қип-қизариб, ерга қаради.— Бу ёшларнинг никоҳ тўйларини чи-накамига — русчасига!— нишонламоқ учун тўпландик.

Закревский яна Марьяга қаради ва барчанинг сукути остида стаканга лабини теккизди. Кейин сергак тортган, айёрона жилмайган башараларга нигоҳ ташлаб қўйиб:

— Бу самогон қурғур ачиқ экан-ку!— деди.

Гўё том босиб тушгандай бўлди — ҳамма бараварига:

— Ач-чиқ!!— дея томоқ йиртишга тушди.

Биринчи бўлиб Егор ўрнидан турди-да, ҳеч кимга қарамай, Марьянинг туришини кута бошлади. Унинг ёноқлари қирмизи тус олди.

Мана, Марья ҳам ўрнидан турди... Шовқин тинди.

Егор қаллиғини беўхшов қучиб, ёноғининг қаерига-дир лабини теккизди-ю, дарров ўтира қолди.

Тағин шовқин бошланди... Қимдир, бу фирромлик, ўпишиш бунақа бўлмайди, деб исботлай бошлади. Қимдир қандай ўпишишни ўргатиб қўйиш истагини билдирди. Егор Марьяга қаради. У стаканни ушлаганча, лабига олиб боришга ботинолмай турарди. Егор бош ирғаб қўйди. Қиз бирдан индамай-синдамай йиғлаб юборди.

— Сенга нима бўлди?— сўради Егор.

— Дадамга ачинаман.— Марья кафтчаси билан ёшларини артди.— Ҳечқиси йўқ, Егор, ўтиб кетади...

Макар самогон солинган идишга эга чиқиб, у стол остида, иккала оёғи орасида турар, чўмичда ўша ердан ботириб олиб, ўнгу сўлидаги стакан, кружка, туюс¹ ва қувачаларга лиқ тўлатиб қуярди. Ўзи бўлса, икки гал ўтказиб, чўмичдан симираб, бошини сарак-сарак қилиб, чап қўли билан гўштдан бир бўлак олиб оғзига ташлар, ўнг қўли билан эса чўмични самогонга ботиришдан тўхтамасди.

Тағин кулбани бошга кўтаришди:

— Ач-чиқ!

Егор бу гал Марьяни дадилроқ қучоқлаб, қаттиқ ўпди. Кейин қиз уни ўпди — ўз истагича.

Аллаким:

— Эҳ, қузғун каби кездим оламни мен!..— деб ашула бошлаб қолди.

Аммо бу яккаш овозни босиб, қўшиқнинг авжланишига қўймадилар — ҳали эрта эди бунга.

Закревский кўп ичди. Унинг кўзлари ёқимсиз, сурбетона чақнай бошлади. Кўзлари Марьянинг кўзларини пойларди нуқул...

Макар стол тагига энгашиб, кучаниб идишни кўтарди-да, тарақ эткизиб ўртага, столга қўйди уни.

---

¹ Туюс — қайин пўстлоғидан ясалган қопқоқли қутича.

— Сенларга қуявериш жонимга тегди, жониворлар! Мана, ўзларинг олинглар энди...

Шундай дея ўзи биринчи бўлиб чўмич ботирди-да, Егорга бурилди.

— Кел, укам... сен билан ичмоқчиман. Сен Ёлан ҳам, Марья. Худо турмушларингни ширин қилсин, одамлар айтганларидай... Иннайкейин...— у чайқалиб кетди,— кўплаб фарзанд, қўша-қўша ўғил берсин. Любавинларнинг номи ўчмасин ер юзидан.— У чўмични бир кўтаришда бўшатиб: — О-о-оҳ! — деб қўйди овози бори-ча. Сўнгра, газак қилаётиб тўсатдан эсига тушиб қолди:— Биласанми, кимни тўйга айтишни унутибмиз?

— Кимни?— сўради Егор.

— Игнат амакини. Қариндошларимиздан лоақал биттаси қатнашарди-да.

— Игнат амаким авахтада ўтирибди,— илжайди Егор.

Макар серрайиб қолди:

— Қанақасига?

— Шунақасига. Икковимизни деб. Қаёққа кетганимизни сўраб-суриштириб ётишганмиш.

— Нималар деяпсан ўзи?!

— Шунақа. Кеча бир ганишимни кўргандим, ўрмонга ёғочга келган экан, гапириб берди. Уришибди, дейди. Анави ёшроғи жуда ўзини кўрсатаётганмиш...— Егор Марьяга қараб кулиб қўйди,— буни қайлиғи.

Макар ўтириб, ғамгин ўйга толди.

Бир оздан сўнг Вася иккаласи кулбадан чиқиб кетишганини ҳеч зот пайқамай қолди...

Платонич билан Кузьма қишлоқ советида ўтиришибди. Улар милиция ходими келганидан буёғига деярли гаплашишмасди...

Платонич ҳануз рўйхат билан машғул эди. Уезддан деҳқон хўжаликларининг мол-мулки ҳақида аниқ рўйхат сўрашганди. Кузьмага қишлоқдаги жамики хонадонларни айланиб, эгаларининг ўз оғизлари билан айтганига қараб қанча қорамол ва отлари борлигини хатлаб чиқиш топширилган эди. Платонич эса бу маълумотларни бошқа, камбағал деҳқонлардан олгани билан чоғиштириб чиқар ва мамнуният билан бойлар берган ҳисобни тўғрилаб қўярди.

Бу ишни уезд бошлиқлари Елизарга ишонишмасди.

Вақт ярим кечадан оғганига қарамай Платонич ҳамон перосини қитирлатиб ўтирибди. Кузьма бир ўзи кетишни эп кўрмади; у Платоничнинг илтимосига биноан губернадан юборишган мактаб лойиҳасини кўздан кечираётди. Мактаб бир юз йигирма кишига мўлжалланган эди.

— Нечта хонадонни айланиб чиқдинг? — деб сўради Платонич, толиқиб стул суянчиғига суянаркан, Кузьмага кўзойнаги тепасидан қараб (у жияни билан ярашишни, бироқ, шунингдек, Кузьманинг қамоққа олиш масаласида ноҳақ эканини тушунишини истарди).

Кузьма дафтар варағини очди.

— Йигирма еттита.

Платонич чарчоқ кўзларини юмиб, шу кўйи бирор дақиқа ҳузур қилиб дам олди. Кейин дафтарни тап этиб ёпиб, ўрнидан турди.

— Юр. Сен бундай қил: агар бирор деҳқоннинг қўшниси тўғрисида гапириб беришга майли борлигини пайқасанг, уни буёққа чақиргин. Лекин хушмуомалалик билан, қўрқитиб юбормасдан.

Улар кийинишди... Кузьма чироқни ўчирди.

Қоронғи даҳлизга чиқишди. Платонич олдинда борарди.

У даҳлизнинг эшигини очгани ҳаманоқ кўчадан, зимистон қоронғиликдан варанглаб ўқ узилди. Платоничнинг назарида унинг кўзларига қизил кўйлак билан тушириб қолгандай бўлиб туюлди... Борлиқ олам қаршисида унсизгина чайқалиб кетди. У эшик ёндорини ушлаганча, аста чўка бошлади.

Кузьма устма-уст тусмоллаб ўқ узди. Бунга жавобан яқин атрофдаги итлар баландроқ акиллай бошлади. Кузьма кўчага қараб отилди... Бир неча қадам чопиб бориб, атрофга қулоқ солди. Ҳеч ким йўқ. Зимистон қоронғи. Фақат кўппаклар занжирларини шарақлатиб юлқиняптию қаердадир сигир ҳазин мўъраяпти — эҳтимол бузоқлаётгандир.

Кузьма чопганча пиллапояга қайтди.

Платонич иккала қўли билан ўқ абжағини чиқарган афтини чангаллаганча жон таслим қилмоқда эди.

Кузьма уни сал кўтарди:

— Вася тоға!..

Платонич бир-икки бор нафас олди-ю, бирдан қан-

дайдир тоши оғирлашиб қолди унинг қўлида... Боши орқасига шилқ этиб тушди...

Михеюшканинг торгина кулбаси қирсиллаб-лопилларди.

Тўс-тўполон... Қий-чув Тарақа-туруқ.

Бир неча киши бир-бирини қучоқлаб, доира ясаб, лопиллаган полни депсишяпти. Бараварига куйлашяпти:

Воҳ-воҳ-воҳ-воҳ!
Бор экан пешонамда
Подачи билан никоҳ!..

Иссиқ. Ўйин тушаётганлардан дўлдай-дўлдай тер қуйиляпти. Аммо бундай пайтда энг муҳими охиригача — токи йиқилиб қолгунча рақс тушиш.

Михеюшка бир бурчакда ўз-ўзига ҳикоя қилиб берапти:

— ...Ҳалиги, шунда мен, турган гапки, чўчидим. Жин-ажиналар базм қуришяпти чоғи, деб ўйладим. Шундай. Қалпоғимни ечиб, чўқиндим. «Э тангрим, дедим, яратган эгам, ўзинг асра, мен осий бандангни ўз паноҳингда сақла!» Шундай деганимни биламан, орқамда шунақанги хахолаб юборишдики... ҳалиги, мен ҳалигиндай...

Кимдир қамчи билан печканинг супачасини савай кетди.

— Бошла ҳей, қани! (Одат шунақа: тўйда хонадон эгаларининг печкаси супачасини бузишади.)

Ҳаммалари қамчиларини олиб ҳаволатдилар.

— Бош-ла!

Супача нақ кўпчиб чиқиб, гиштлари сочилиб кетди. Кулба чангга тўлди. Қаҳқаҳа кўтарилди.

Бироқ буларнинг барини қудратли ўкирик босиб кетди:

— Ки-им?! Ким қилди буни?!— Михеюшканинг печкасини вайрон қилганлари кимгадир ёқмаганди.—Нега?!

Даврада гиштар устида ҳануз ер депсиб ўйин тушишарди.

Келгин, жоним, бу оқшом —
Кутгум оғилхонада...

Закревский оқшом бўйи Марья атрофида гирдикапалак бўлди, ҳадеб кўзларига тикилиб, илжаяверди унга.

Қиз ҳам жилмаярди — чунки боши ёқимли бир тарзда айланар, чунки ёнида чиройли, забардаст эри ўтирар, атрофида бўлса қувноқ, ҳеч қанақанги қўрқадиган жойи йўқ одамлар хурсандчилик қилишаётганди-да...

Закревский Егорнинг йигитлар билан кулбадан чиқиб кетганидан фойдаланиб, Марьянинг ёнига дик этиб ўтди-да, орқа томонидан, иссиқ нафаси бўйнига урилиб деди:

— Уёқда Егорни... мазаси қочиб қолди, юр.

— Қаёқда?— сапчиб турди Марья.

— Юр.

...Урмондан, сал нарироқдан йигитларнинг товуши эшитилиб турарди. Марья ўша томонга отилмоқчи бўлганди, Закревский қўлидан ушлаб олиб, четга сургади.

— Манави ёққа, буёққа... Шуёқда у...

Бошқа пайт бўлганида Марья Закревскийнинг овози титраётгани, узилиб-узилиб чиқаётганини пайқашди, қалтираётган кичкинагина қўли тер босиб, ёниб турганини сезиши турган гап эди. Аммо шу топда унинг фикри-зикри ёлғиз Егорда эканидан ҳатто унга нима бўлганини сўраш хаёлига ҳам келмаганди.

Олди қатордаги қарағайлар ёнига этганлари ҳамонноқ Закревский тўхтади... Шартга Марьяни қучоқлади. Қиз тузоққа илинган беданадай типирчилаб, Закревскийнинг оғушидан кутулиб олишга уринарди. Ингичка чайир қўллар маҳкам қучиб олганди уни.

— Нимага бунақа қиласан? Нима бўлди сенга ўзи?.. — Марья бор кучини тўплаб, Закревскийни урар, юз-кўзини тимдаларди.

Закревский оғзини ҳирс билан қизнинг момиқ лабларига босар, пойинтар-сойинтар гўлдиарди.

— Егор! Ег...ор! Қўйвор, маккор! Ег...

Закревский Марьянинг оғзини беркитиб, ётқизишга уринди.

Олишувга берилиб кетиб, беш одимча нарида бир эркакнинг дик этиб ўрнидан тура солиб (чўнқайиб ўтирган эди у), иштонини ушлаганча кулбага қараб югуриб қолганини пайқашмади.

...Бадмастларнинг шовқин-суронию ғала-ғовури аралаш шўхчан, қувноқ овоз янгради:

— Куёвтўрамиз қаёқда қолдилар?! Анави ёқда келинчакни... Ҳ-ҳалигиндай!.. Уларни босиб олишимга жиндак қолди.

Егорнинг (у кулбага қайтиб кирганди бу пайтда) устидан бир тоғора ювиндини қўйиб юборгандек бўлди. У пиллапояга отилиб чиқди... Чиқди-ю, энг яқиндаги қарағайлар остидаги Закревскийнинг оппоқ кўйлагига кўзи тушди.

...Закревский пича нарироққа қочиб боришга улгурди, бироқ қоқилиб кетиб, йиқилди. Егор ўзини унинг устига ташлади. Атайлаб қилгандай, қўли тўппа-тўғри пилчиллаб терлаган, олмачаси катта кекирдагига бориб қолди. Егор уни эзди. Кекирдак чангалида ғижимланиб, бамисоли тухумдай пачақ бўлди. Закревский хириллади. Егор уни кўтариб туриб ерга урди. Яна кўтариб туриб, зарб билан тагин ерга урди... Закревский ҳиқ этди-ю, чўзилиб қолганча ортиқ қимирламади.

Марья қарағай остида деярли беҳушу беҳол бўлиб, серрайиб турар — оқибатини кутарди. Олишув шарпасини, бировнинг танасини икки марта зарб билан, гурсиллатиб ерга урганларини эшитганди у. Мана, Егор ёнига келди. У ҳансирарди.

Марья беихтиёр бошини қўллари билан тўсди.

— Егор, менинг айбим йўқ... Егор,— деди у шошапиша,— у сени мазаси қочиб қолди деди...

— Ҳалигиндай бўлдими ёки йўқми?— ҳайрон қоладиган даражада босиқлик билан сўради Егор.

— Йўғ-э... Йўқ, йўқ, Егор.— Марья йиғлаб юборди, энги билан ёшини арта бошлади. Тилка-пора бўлган кофтасининг олди очилиб кетди (шу пайтгача у кофтасини қўллари билан ушлаб турганди). Диркиллама, оппоқ, бўлиқ сийналари кўриниб қолди.

Шу пайт Егорни умри бино бўлиб ҳис этмаган ваҳшиёна бир ғазаб эпкини чулғаб олди. У нақ ўзини ташлагандек таппа ерга ўтирди-ю, тиззаларини қучоқлади:

— Жўна... Тезроқ! Гуноҳ қилиб қўймасимдан жўна!

Марья шошганча кулбага қараб юрди.

Егор сапчиб туриб, унга етиб олди-да, орқасидан, соч ўримидан ушлади.

— Нимага чиқдинг? Қанжиқ...— Бошига тушириб қолишдан ўзини аранг тийиб, елкасидан туртиб юборди. Марья йиқилди.

— Нимага чиқдинг деяпман?!

— Алдаган экан у... Сени, мазаси қочиб қолди, деди...

— Нега мазам қочаркан?! Нега?!

— Мен қаердан билай. — Марья тагин йиглаб юборди. — Ҳеч нарса бўлгани йўқ, Егор. Айбим йўқ мени...

— Бор. Бирон ёққа жўна!.. Тезроқ!

Марья ўрнидан туриб, кофтасини ушлаганича, яна кулбага қараб юрди.

Егор бўлса катта-катта одимлаганча ўрмон томонга кетди. Йўлдан борарди у. Ҳеч нимани ўйламасди. Сал кўнгли беҳузур бўлаётганди.

Хаёли жойида, ҳеч нимани ўйламай, узоқ йўл босди.

Олдиндан қўш отнинг туёқ дупури эшитилди. Орадан бир муддат ўтгач икки отлиқнинг қораси элас-элас кўзга ташланди. Егор йўлдан четга чиқиб, тўхтади.

Макар билан Вася келишаётганди. Макар — олдинда. Аста хиргойи қилиб келяпти:

Бўларди ширин дамлар,
Қилар эдим таралла
Билмас эдим ғусса-аламни...

Егор уни чақирди. Макар от жиловини тортди.

— Сенмисан, Егор? Нима бўлди сенга?

— Ҳайдайвер, ёнингда бораман.

Шошилмай йўлга тушишди.

— Игнат амакини ўчини олдим, — деди Макар. — Энди уларни ҳаммасини қаторасига жаҳаннамга жўна-таман.

— Мен бўлсам ошнангни... гумдон қилдим, — деди Егор секин, қуруққина қилиб.

— Қайси ошнамни? Қирьканими?

— Ҳа, Қирькани.

— Қанақасига?.. Тушунмадим...

— Улдирдим.

Макар тизгинни тортди.

— Нима учун?

Орқадан Вася етиб келди, Егор унинг олдида айтмади.

— Ҳайда отни. Ҳозир айтиб бераман.

Майдончага етиб келгунларича гаплашишмади.

Кулбадаги қий-чув, гусура-гусур олисданоқ эшитилиб турарди.

— Йигитларимиз маишат қилишяпти-ку! — деди Вася завқ билан. — Ўзлариям кайфу сафони қотиришади-да бу маразлар!

Отларнинг эгарини олиб қўйишди.

Вася кафтларини ишқаб, қиқирлаб кулиб қўйди-да, диканглаганча, бой берилган фурсатнинг ҳиссасини чиқаргани кулбага ошиқди.

Егор акасини ўрмонга бошлаб келди. Закревскийнинг тепасида тўхташди. Макар гугурт чертиб, мурданинг юзи узра энгашди. Гугурт ўчиб қолгунига қадар унга тикилиб турди. Кейин қаддини ростлаб, ғамгин деди:

— Ашулангни айтиб бўлибсан... Кирилл Закревский. Ҳар қалай ачинади киши.

Егор тамаки тутатиб, нари кетди.

Макар унинг ёнига борди.

— Уни нимага суробини тўғриладилинг?

Егор гўё тамаки ёпишиб қолгандай томоқ қириб қўйди... Дарров жавоб бера қолмади, шунда ҳам истамайгина деди:

— Манька билан ушлаб олдим...

Макар бошини чангаллаб, ясама ва кўпроқ майна-возчилик оҳангида, бироқ ҳар ҳолда таажжуб билан хитоб қилди:

— Вой онажоним-а! Илонни қара-я! Тўй бўлиб турган пайтда-я?.. Хўш, анавинга улгурибдими ёки йўқми? Маъканг нима дейди?

— Йўқ, дейди,— Егор туфлаб қўйди.

— Ўзи қаерда?

— Уёқда,— Егор кулбага ишора қилди.

— Қалай... тирикми ўзи?

— Тирик. Уни нима қилишимни билмай қолдим.

— Хў-ўш,— деди Макар чўзиб. Қарағай остига чўнқайиб, тилини чўкиллашиб қўйди.— Бош қотириб кўриш керак... Уни тўғри ўлдиргансан-а, албатта. Бир кун келиб мен ўзим ҳам тамом қилардим уни бари бир. Лекин, анави чиябўрилар икковимизни тағин бир ёқли қилишмасайди деб қўрқяпман... Уни болаганингни бирортаси кўрмадими ўзи?

— Ким кўрарди... Марья кўрди.

— Чақир уни буёққа.

— Ҳе онасини!..

— Унда ўзим... Сен шу ерда кута тур.

Макар кулбага қараб кетди, хийла вақтгача дараги бўлмади. Егор яна бир марта чекишга улгурди бу орада.

Макар кайфи чоғроқ бўлиб қайтиб чиқди.

— Ҳеч зогни хабари йўқ. Марьяга оғзингдан чиқара кўрма деб тайинладим. Ма, ич, сал енгил тортасан.— У Егорга самогонли кувачани тутди. Ўзи бўлса отиб олганди, бу сезилиб турарди.— Бу хушторвойни ҳозир дарёга улоқтирамиз.

Биринчи учраган отларга нўхта урилди. Закревскийни кўк ахтага ортгунларича анча овора бўлишди. Ахта мурдани устига орттиргиси келмай, пишқирар, осмонга сапчир, жilовига осилиб олган Егорни сургаб кетар, бетиним ўйноқларди. Макар Закревскийни кўтариб олганича унинг орқасидан уёқдан-буёққа юрар, бўралаб онасини сўкарди — совиб бораётган жасадни кўтариб юриш унчалик ёқимли иш эмасди-да, ахир.

Ниҳоят Егор тизгинни дарахтга илинтириб маҳкамлашга муваффақ бўлди. Макар Закревскийни титраб турган ахтанинг устига ташлаб, ўзи ҳам сакраб миниб олди. Улар йўлга тушишди...

Закревскийни беланчакдай тебратиб туриб, баланд қирғоқдан Бакланга итқитишди.

— Алвидо, Қиря. Уёқда маза қилиб ётасан,— деди Макар, пастда сув шалоуплагунча кутиб туриб...

Эрталаб Макар одамларини барвақт уйғотди.

Ҳаво илиқ, намхуш эди... Тайга узра пастак туман тўшалганди. Қарағайларнинг учи офтобда жилваларди.

Отларга эгар уришди, бош оғриғига қиттак-қиттак отиб олгани кулбага югуришди. Қимдир Закревскийни суриштириб қолди.

— Олдинроқ кетди,— деди Макар.

У ҳам кулбага йўл олди, бир чўмич самогонни симириб, Егор билан хайрлашди-да (Марьяга кўз қиринигина ташлаб қўйди), чопганча чиқиб кетди. Қароқчиларини тайга сари бошлади.

Егор, Марья ва Михеюшкаларгина қолишди кулбада.

Михеюшка кеча ортиқчароқ ичиб қўйганди... Ҳозир бир бурчакда, эски-тускилар устида данг қотиб ётарди.

Марья сўкчакда юз тубан ётибди. Ухлаяптими ё йўқми, билиб бўлмасди.

Егор остин-устин қилиб ташланган кулбанинг ўрта-сида ғўлада ўтирибди. Олдидаги идишда самогоннинг қолган-қутгани турибди. У ичяпти.

Езнинг боши. Борлиқ беқиёс, осуда гўзалликка чулганган... қишлоқ бошдан-оёқ яшил либосга бурканган. Янги кўклаган явшоннинг сархуш қилгувчи бўйи бошни айлантиради.

Саҳар паллада киши наздида кўкдан ер сари субҳидам шафағининг тип-тиниқ қони томчилаётганга ўхшайди. Бу қон томчилари майсазорлару чаманлар узра қийғос гул бўлиб очилади бамисоли. Олам сукутда... Бу шундайин сукутки, одамни ҳушдан айиргудек.

Кузьма ҳар оқшом Платоничнинг қабри тепасига келиб, узоқ-узоқ ўтиради. Хаёл суради. Улим нималигини билишни истайди. Бироқ бунини тушуна олмайди. Ерни кавлаб, Вася тоғани уйғотиб бўлмайди. У ухлаётгани йўқ. У энди йўқ. Тафаккуроти беҳуда, зўриқиб ишлай бошлайди. Бу қанақаси бўлди? Осмон бор, юлдузлар бор, қаердадир Марья, депо, ўртоқлари бор — бироқ узоқда улар. Вася тоға бўлса йўқ. Мутлақо, ҳеч қаерда. Ана шуниси тушунуксиз...

Бир кунини қабристонга Қлавдя келди.

Кузьма орқадан келаётган оҳиста одим шарпасини эшитди, лекин ўгирилиб қарамади: қай сабабдандир Қлавдя эканини билганди у. Қлавдя унинг ёнига чўкиб, тиззаларини қучди. Хийла вақтгача миқ этмади.

— Елғиз бошим қолди бу дунёда,— астагина деди Кузьма. Шу кунлар мобайнида кимгадир дилини ёргиси келиб юрганди.

Қлавдя унинг бошини силади.

— Ёнингда мен борман.

Кузьма унинг иссиққина, нозиккина тер ҳиди таралаётган юмшоқ кўкрагига юзини босди.

— Менга оғир, Қлавдя. Чидаб бўлмайди бунга.

— Биладан.— Қлавдя унинг бошини янада маҳкам-роқ бағрига босди.

— Яхши қизсан, Қлавдя.

— Албатта-да. Сен ҳам яхшисан — сахийсан.

— Вася тоғамга ачинаман...

— Одамлар, Макарка Любавин ўлдирган дейишяпти. Уларни ўша кеча отда келганларини кўришган экан.

— Ўзим ҳам биладан. Федя уни қидириб кетди.

— Нимага ўлдирганин-а уни? Безиён чолга ўхшарди-ку...

Кузьма дарҳол жавоб бера қолмади:

— Чунки у душман. Ҳа, ашаддий душман.

Клавдя унинг бошини кўтариб, кўзларига тикилди.

— Бир кун эмас бир кун сени ҳам ўлдириб кетишса нима бўлади?

Кузьма бу гапга нима деб жавоб беришини билмасди. У бирон марта ҳам бу тўғрида ўйлаб кўрмаганди.

— Унда ким билан қоламан? Иннайкейин, боламыз... унга нима бўлади?— у ҳўнграб юборгудек эди. Киприклариди аллақачон ёш йилтиллаш бошлаганди.

Кузьма Клавдяни қучди. Унга тасалли бераркан, ўзи ҳам бир оз таскин топди.

— Кетдик уйга,— деди у ва шу сўзлардан қалби қанчалик илиганини ҳис этди. Ҳар қалай уйнинг бўлгани яхши.

— Юр.— Клавдя дуррасининг учига бурнини артиб, ўрнидан турди.

Улар уйга қараб кетишди.

26

Марьяни олиб қочганларидан кейин Сергей Фёдорич мазаси қочиб, бир ҳафта ётиб қолди. Сал ўзига келгач, Любавинларникига йўл олди.

— Бу кўппаклар нималар қияпти ўзи?!— Любавинларнинг остонасидан ҳатлаб ўтар-ўтмас гап бошлади у.— Нима, мени гўрга тиқишмоқчимиз улар?

Қатта Любавинлар уйда эдилар. Ефим ҳам ота-онасиникига келганди. Овқатланишаётган эди.

— Утир, биз билан овқатдан тотин,— таклиф қилди Емельян Спиридонич.— Онаси, курси қўйиб бер.

— Овқат ўтармиди ҳозир томоғимдан!— деди Сергей Фёдорич алам билан. Бўз кўйлагининг энги билан кўзини артиб, печка супачасига ҳорғин чўкди.— Бу ташвишлар ҳадемай гўрга тикадиган кўринади.

Любавинлар ўртадаги каттакон товоқдан қошиқ билан овқатланишаётган эди. Емельян Спиридонич чимирилди. У кейинги пайтларда анча бўшашиб қолганди: Кондрат воқеаси, бунинг устига кичик шумтакаларининг ҳангомаси мазасини қочирганди. Боз устига экин-тикин палласи ҳам пича уринтириб қўйган эди.

Кондрат ҳам столга тикилганича, ўйчан ҳолда, тўйиб

қолганидан эринибгина кавшанарди. Меҳмонга қарамас-ди ҳам.

Фақат Ефимгина қошиқни қўйиб, ҳиқичоқ тутиб, ташвиш адоий тамом қилган Сергей Фёдоричга тикилганча, деди:

— Жуда бунақанги ташвиш чекаверма. Ҳеч гўрга кетишмайди улар.

— Ҳа... ташвиш чекаверма эмиш-а...— Сергей Фёдорич кўзлари пириллаб, яна артди уни.— Сизларга бундай дейиш осон... Наҳ калхатдай бостириб келишди-я... Эҳ разиллар-а!

Емельян Спиридонич қаттиқроқ пишиллай бошлади. Лекин индамади.

Ефим стол ёнидан туриб, тамаки тутатди.

— Бориб Егоркани олиб келсак бўлармиди, — деди у отасига қараб, бўшашиброқ.

Сергей Фёдорич — худди шу гапни кутиб тургандек — ўрнидан турди.

— Спиридонич! Худо ҳаққи ўтинаман: бориб, уларни бир амаллаб олиб келайлик. Тўғри, ҳозирча бисотимда ёрдам бергулик ҳеч вақом бўлмаса ҳам қўлларим билан қарашиб юборарман — уларга бошпана қуриб берайлик, ҳамма қатори яшайверишсин. Бундай туришлари номус-ку ахир! Худди ёввойиларга ўхшаб.

— «Ҳозирча бисотимда ёрдам бергулик ҳеч вақом бўлмаса ҳам» эмиш-а!— мазах қилди уни Спиридонич ва пишқириб қўйди.— Умрингда ёрдам бергулик бирон вақонг бўлганми ўзи?

Сергей Фёдорич бунақанги зарбага жавоб беришга тайёр эмасди. Бунини кутмаганидан ҳатто қўлларини ёйиб қўйди.

— Нимаям қилардик... пешонамиз шундоқ бўлгандан кейин...

Спиридонич озиб-тўзган, бўйинларига ажин тўр ташлаган, чўққи соқол Фёдоричга кўз ташлаб қўйди... Кейин тескари қаради. Кутилмаганда мулоимлик билан деди:

— Яхши, ҳозир ўйлаб кўрамыз. Эҳтимол, олиб келармиз. Локигин олдинига уни ўша ёқда боплаб савалайман. Кондрат, пишиқ қамчи ҳозирлаб қўй менга.

— Бундан наф чиқмайди, — деди мулоҳазакор Ефим.— Унда баттар қайсарлиги тутиб кетади.

Ҳеч қайсилари индамади бу гапга.

Емельян Спиридонич стол ёнидан турди, соқолини тутамлаганича узоқ туриб қолди. Деразага тикиларди у.

— Кетдик,— деди у қатъий.

Дўнг жойларда чанги чиқиб қолган, пастликларда берчу нам йўл бот-бот дам ўнгга, дам сўлга бурилиб кетарди. Арава илдиз-томирлардан силкиниб-сакраб ўтарди. Мўғулча бошини сарак-сарак қилар, сувлуғи эса шиқирларди.

Қариялар ёнма-ён ўтиришибди. Сухбатлашиб бо-ришяпти.

— Ишларинг қандоқ? Йўниб-рандалаб ётибсанми?

— Амал-тақал қилиб тиқирлатиб ётибман. Ишқилиб, қўлим кўпроқ титрайдиган бўп қолди,— Сергей Фёдорич буришган, қора қўллари кўрсатди, ўзи ҳам бир муддат тикилиб турди уларга.— Чоғимда рандалаб бўлганга ўхшайман.

— Ҳа-а,— деди Спиридонич чўзиб, овозини Сергей Фёдоричнинг ташвишли-хотиржам оҳангига аранг мослаб,— омонатини топширишимизга оз қолди. Ё ҳув! Бунақанги турмушни падарига лаънат! Гўдаклигингдан тиним билмайсан, икки букилиб заҳмат чекканинг-чеккан, нимага, кимни деб — сира ақлинг етмайди.

— Фарзандларингни деб,— деди Сергей Фёдорич ўйлаб туриб.

— Ҳа, бу кундай равшан гап,— унинг гапига қўшилди Спиридонич. Унинг тўсатдан яқинлаб қолган ўлим ҳақида батафсил, самимий гаплашгиси келиб қолганди, шу туфайли эътироз билдириб ўтирмади.— Фарзандлар учунлиги тўғри. Локигин... Қани, сен менга тушунтириб бер-чи: одам оёғини узатганидан кейин нима бўлади унга? Битикда айтилишича, гуноҳи қанчалигига қараб у ўша заҳотиёқ ё жаннатга, ё дўзахга тушаркан. Уни фаришталар қўлтиқлашиб, етаклаб кетишармиш. Шундайми? Унда уч кун уйда ётадиган ким бўлди? Иннай-кейин — ахир у ерга кўмилган жойида қолади-ку... Мурдалар чириydi, албатта, лекин ўша ерда ётаверади-ку! Жаннатга бўлса кимни етаклаб олиб боришади? Ана шунисига сира ақлим етмайди.

— Рухини.

— Э, бунисини тушунаман-а! Рухи эканини ўзим ҳам сендан яхшироқ биламан. Хўш, ўша, руҳни қандоқ етаклайди?.. Уни дошқозонда қандоқ қайнатишади? Ёки бўлмаса: «У дунёда чўғ бўлиб турган товани ялайсан», дейишади. Хўш, руҳни тили борми ё?

— Бўлиши керак. Умуман, руҳ одамга ўхшаган бўлса керак.

— Тушуниб бўлмайди.

— Нимасига тушуниб бўлмайди! Узинг қанақа бўлсанг, руҳинг ҳам худди ўшанақа-да.

Емельян Спиридонич ёнламасига Сергей Фёдоричга қараб қўйди.

Ҳафсаласи пир бўлиб деди:

— Қараб турсам, ловҳаллани ҳам билмас экансан.

Сергей Фёдорич кифтларини учуриб қўйди.

— Жуда-жуда жаннатга тушгинг келаётганга ўхшайди а? Бунақаларни у ерга киритишмайди, хомтама бўлма.

Емельян Спиридонич нимадир деб қаршилиқ билдирмоқчи эди, лекин Сергей Фёдорич бирдан унга томон бурилиб, кўзлари чақнаб, бир воқеани эсга олди:

— Мана сен, руҳни қандай қилиб қайнатади, деяпсан. Мени божам борийди... қазо қилди, жойи жаннатда бўлсин, она юртимизда — Рассейда яшарди, ана ўша божам бурноғи йили шаҳардан қуруқ аравани ҳайдаб қайтаётган экан...— Сергей Фёдорич яхшироқ ўрнашиб олди, ғаройиб воқеа эди, у буни ҳикоя қилишни яхши кўрарди.— Ёзда бўлган бу, кузги ғалла бир қарич экан ҳали. Худди ана ўша йили уларда қаҳатчилик бўлиб, ўлат тарқаган...

— Уларда ҳамиша экин битмай, қаҳатчилик бўлади,— норози оҳангда тўнғиллади Емельян Спиридонич.— Биз эса улар учун жафо чекамиз.

— Ҳамма нарса куйиб-қовжираб кетган-да, ахир! Яна-тагин бир йил эмас, қаторасига икки йил — йигирманчи ва йигирма биринчи йилларда. «Жафо чекамиз» эмиш-а!.. Эҳтиёт бўл, камайиб қолади бисотинг. Одамлар бола-чақалари билан қирилиб битибди-ю, бу кишидан икки аравагина ортиқчароқ ғалласини олишганига юраклари ўртаниб кетиб, сира эсларидан чиқаролмайдилар.

— Кошкыйди фақат икки аравагина бўлса...

— Тфу!— Сергей Фёдоричнинг жаҳли чиқди.— Худо-йим ўзинг кечиргин-у, мана шунинг учун ёмон кўраман-да сизларни, ўлгудай қурумсоқсизлар!

— Бўпти, кўп кекирдагингни чўзаверма...

— Бировга бўлганидан ўрада чириб кетгани яхши дейсизлар-да! Лаънати хасислар!

— Хасисларни эшигига нега тармашиб қолдинг ахир? Ҳеч кимни чорлаб чақирганимиз йўқ эди-ку.

Сергей Фёдорич бунга жавобан ҳеч нима демади.

Бирмунча вақт индамай боришди — ўзларини совтишди.

— Хўш, божангга нима бўлибди?— биринчи бўлиб Емельян Спиридонич гап очди. Бу воқеанинг охирини эшитгиси келаётганди.

Сергей Фёдорич ғурури йўл бермай яна пича жим борди, бироқ ўзининг гапиргиси келиб турарди, шу боисдан ҳикоясини давом эттирди:

— Хўш, келаётган экан десанг. Йўлда бир чол учрабди. Ҳамма чолларга ўхшаган битта чол экан. Соқоли оппоқ, ўзи чуваккина... бўйи мендек экан. Жудаям ғамгинмиш. «Мени сал нарироққа элтиб қўй, бўтам», дебди. Божам бўлса яхши, шинаванда одам эди. «Ўтиринг, бобожон», дебди. Чол аравага чиқиб олибди. Шундай қилиб, йўлга тушишибди. Чол миқ этмасмиш. Божам ҳам мудраб бораверибди — шаҳарда чарчаган-да. Шундай. Бир пайт божам қараса, йўлда қоп турганмиш. Аравадан сакраб тушиб, қопни очиб кўрса — буғдоймиш. Буғдой бўлгандаям шунақанги йирикмишки, саралангандай дона-донамиш. Турган гапки, жудаям суюниб кетибди. Мундоқ кўтармоқчи бўлса, сира жойидан қўзгатолмасмиш. Ундоқ қилиб кўрибди, мундоқ қилиб кўрибди, кўтаролмабди, вассалом. Нимаям қиларди шундоқ бўлгач? Келиб қарашиб юбор, бир ўзим кўтаролмаяпман, деб чолни чақирибди. Шунда чол ҳиҳилаб кулиб: «Уни икки дунёдаям кўтаролмайсан, бўтам. Ахир бу ўзларингнинг ғаллаларинг-ку... кўряпсанми: олдинига бўлиқ, кўрган кўзни қувнатадиган бўлиб етилади, кейин эса куйиб-қовжираб кетади. Ана шундан кейин даҳшатли вабо даф қилади», дебди. Шундай дебди-ю, ғойиб бўлибди. Чол ҳам, қоп ҳам йўқ бўбди-қўйибди. Божамни ўтакаси ёрилаёзибди. Отига қамчи босибди-ю, қишлоққа қараб чоптирибди. Билимдон одамларга ҳамма-

сини гапириб берибди. Улар бу гапни эшитишибди, ташвишга тушишибди — бунинг хосияти хунук экан-да. «Уша чол Николай авлиё,— дейишибди улар.— Саховатли авлиё, ер юзини кезиб... одамларга ачиниб, гам чекиб юради». Қиш олдидан эса вабо бошланибди. Ёшу кексанинг ёстиғини қуритаверибди. Буни қарангки, улар ўшанда ҳосилни йиғиштириб олишолмабди.

— Нимага гапириб беряпсан буни?— сўради қовоғи осилган Емельян Спиридонич. Бу воқеа унга қаттиқ таъсир қилган эди. Лекин Сергей Фёдоричнинг худди Николай авлиё ҳам божасидай бир оҳангда гапириб бераётгани ёқмаётгани унга.

— Шунинг учунки, ҳалиги руҳ ҳам... худди одамга ўхшаган бўлади, демоқчиман,— жавоб берди Сергей Фёдорич.

Емельян Спиридонич ҳеч нима демади. Ўзини қандайдир мазлumu бечора ҳис қилиб, жаҳли чиқди.

— Боя жаннат тўғрисида нима дегандинг?— сўради у.— Қимларни киргизишмас экан у ерга?

— Бойларни.

— Нимага?

— Негаки улар... ксплататор, зулмкорлар. Шунинг учун ҳам абадий ўтда куйиб-қовжирашлари керак.

Емельян Спиридонич жойида қимирлаб қўйди, кўзлари нафратомуз сузилди.

— Хўш, сен ўзинг жаннатга тушасанми?

— Мен жаннатга тушаман. Бошқа борадиган жойим йўқ.

Спиридонич тизгинни тортди.

— Дрр. Туш!

— Нима бўлди сенга?

— Туш! Яёв юр. Жаннатга борганинга тўйгунингча юрарсан аравада. Гуноҳкор одамни ёнида ўтириб нима қиласан.— Емельян Спиридонич ҳазиллашмаётгани. Кулранг кўзлари ўта совуқ боқарди.— Туш, бўлмаса уёғига бормайман.

Сергей Фёдорич аравадан тушиб, ёнма-ён кета бошлади. Аллақачон йўлдан четга чиқиб кетишгани — арава дам дарахтларни оралаб, дам тўсатдан кенггина сўқмоқда физиллаганча илгарилаб борарди.

— Аммо-лекин, бари бир дўзах ўтида куясан,— деди Сергей Фёдорич.— Ушанда ёнингдан ўтиб бораётиб,

остингда ёниб турган гулханга икки-учта палён ўтин ташлаб кетаман.

— Ушанда, сассиқ така, сен ўзингни гулханга тортиб оламан.

— Тортиб бўлсан!.. У ерда манавиндақанги чангаллар билан қўриқлаб туришади. Лекин сен кўпам куяверма: балки сени ўтда куйдиришмас. Сен ҳўкиздай бақувват одамсан, балки шайтонваччалар сени ҳожатхонага миниб боришар. Бундан осони бораканми. Нўхта уришади-ю, елкангга миниб олиб...

— Ҳозир ўзингни нўхталаб қўймай тагин!— аччиғи чиқди Емельян Спиридоничнинг.— Мўғулчанинг ёнига шатакчи қилиб қўшаман, ана ундан кейин йўрғалаб қоласан, ялангоёқ! Устига-устак, бостириб қамчилайман.

Сергей Фёдорич йўлда ётган шохни олиб, новда-шаббаларини синдириб ташлади-да, силкиб чамалаб кўрди.

— Ке, қўшиб кўр... Ўзингни шундай қўшиб қўяйки, ўша Мўғулчангни олдига тушиб йўрғалаб қолгин бир.

— Войбўй!— Емельян менсинқирамагандай афтини бужмайтирди.— Вой, ҳароми вайсақи-ей! Мен сени пуфлаб учириб юбораман-ку.

— Қани, уриниб кўр-чи. Ке.

— Сенга тегизиб қўлимни ҳаром қилгим йўқ.

— Мен бўлсам сенга тегизиб қўлимни ҳаром қилиб ўтирмайман. Манави таёқ билан бир боплайки...

— Хоҳ, сассиқ қўнғиз-э!.. Мундоқ тилларини тийиб турсалар бўлармиди!

— Вой ёлдор тўнғиз-э! Сени жуну ёлингни битта-битталаб юлиш керак ўзи!

Емельян Спиридонич отни тўхтатди.

— Ҳақорат қиляпсанми ҳали? Ҳозир отни қайтараману орқага жўнаб қоламан. Ана ундан кейин бир ўзинг бораверасан.

— Ўзинг нимага ҳақорат қиляпсан бўлмаса? Нима, мени индамай-синдамай қолаверади деб ўйладингми? Манавини ебсан,— Сергей Фёдорич бош бармоғини икки бармоғи орасидан чиқариб кўрсатди.

Емельян Спиридонич Мўғулчага қамчи босди-ю, ҳаш-паш дегунча бўлмай олдиндаги бурилишдан ўтиб, кўздан ғойиб бўлди.

— Ҳечқиси йўқ, жиндаккина йўл қолди,— деди Сергей Фёдорич овоз чиқариб ва Емельян Любавин кетган

томонга қараб одимлай бошлади. У Егор билан Марьянинг Михеюшканинг кулбасида туришганини фаҳмлаганди.

27

Клавдя ўзлари — Клавдя билан Кузьма — турмуш қуришмоқчи эканликларини нонушта қилиб ўтиришганида айтди:

— Дада, ойн, мен эрга тегяпман.

Агафья Кузьмага бир қараб олиб, кўзини эрга тикди. Николай бўлса таажжубда сўради:

— Қимга?

— Манавинга... Кузьмага.

Николай баттар таажжубланди. Лекин бир чеккаси хурсанд ҳам бўлди. Унга Кузьма ёқарди. Платоничнинг ўлимидан кейин унинг бу йигитга қанақасига бўлмасин ёрдам бергиси келар, бироқ қандай ёрдам беришини билмасди. Лекин у ҳеч қачон булар — қизи билан Кузьма — шундай хаёлга келишади деб ўйламаганди.

— Мен розиман,— деди у.

Агафья унаштириш шундай бўлишини тасаввур ҳам қилмаганди. Ҳатто ранжиди ҳам.

— Ҳе йўқ, бе йўқ, дарров рози бўлиб қўя қоларканми!— у эрига ёпиша кетди.— Тушиб қолган экан-да боланг! Биттаю битта қизинг-а...— У кофтасининг ёқаси билан намланган кўзларини артди.— Ота эмас, мол экансан.

Николай довдираб қолди. Кузьмага аланглади. Йигит бўлса шу топда ер ёрилса остига кириб кетгудай эди.

— Нима, сени... бергинг йўқми унга?— деб сўради Николай хотинидан.

— «Бергим борми, йўқми», бунини алоқаси бор? Ҳеч ким бунақа қилмайди. Оғиз очиб улгурмасидан бу кишим розилик бердилар-қўйдилар. Худди қизимиздан қутулолмаётгандек.

— Нега бунақа дейсиз?— гапга аралашди Кузьма.— Қҳм! Сўраяпмиз-ку, ахир... Яна, қандай ва нима қилишини билмасам.

— Болам,— дея Агафья унга меҳри товланиб боқди,— бу ахир ҳазилакам иш эмас. Бу ишда ўйлаб, мулоҳаза қилиб кўриш керак. Эрга тегяпман дейишдан

осони бораканми! Кенгашган тўй тарқамас, дейдилар бизда. Биз сени унчалик яхши билмаймиз. Сен бўлсанг, ана, Марьяга ҳам совчи қўйгандинг...

Николай афтини буриштириб, қўлидаги қошиқни столга ташлади.

— Эҳ, чакагинг очилиб кетди-ку! Нималар деб алжираяпсан ўзи? Хўп, борибди. Бориб тўғри қилибди. Мен ўзим сени олгунимча Нюрка Морчугованикига совчи бошлаб бормаганмидим. Боргандаям бир неча мароталаб!

— Э, сен гапирмасанг ҳам бўлади!— дея Агафья қўл силкиб қўйди. — Сен ҳаммага отни қашқасидай машҳур саёқ эдинг-ку!

— Нимага «гапирмасам ҳам бўларкан», хўш?! Қимман бунга, отаманми ёки йўқми? Топган гапини қаранг, совчи бошлаб боргандинг эмиш... Демак, камроқ қатнаган экан. Агар норози бўлсанг, тайсалламай, айтқўй. Найрангбозликка бало борми бу ерда.

Кузьма курсида ўтирган жойида бесаранжомланарди... Манглайдаги чандиқ чўғдай яллиғланарди.

Клавдя илжайиб ўтирарди. Афтидан, бўлаётган гаплар унга ҳатто ёқаётганга ўхшарди.

— Ойи, розимсиз ўзи? — деб сўради у, табассуми тиниқ кўкиштоб кўзлари қаърига чекиниб.

— Розиямасман! Билдингми!— дея шартиллатди Агафья, унаштириш енгил-елпи бўлаётгани ва унинг, Агафьянинг гапини ҳеч қайсилари жиддий қабул қилмаётганларидан узил-кесил аччиқланиб.

— Унда нимаям дердик...— деди Николай маъюс оҳангда ва Кузьмага кўз қисиб қўйди,— унда бошқа гапнинг ҳожати йўқ. Аллақачон шундай дейишинг керагиди. — У стол ёнидан қўзғалиб, кийина бошлади. — Юр, Кузьма, йўлимиз бир.

Кузьма уйдан чиқиб кетиш имкони туғилганидан хурсанд бўлди. У ҳам апил-тапил кийинди-да, бирга йўлга тушишди.

— Хафа бўлма, Кузьма,— дея гап бошлади Николай дарвозадан чиқишгач,— ҳаммаси жойида бўлади. Қизи борнинг пози бор, дейдилар-ку, ахир.

Кузьма индамасди. У Николай, бу оқкўнгил, ақлли одам ҳам Федяга ўхшаб қадрдон дўсти бўлиб қолаётганини тушуниб турарди. «Яхши одамлар!»— беихтиёр хаёлидан ўтди унинг.

— Агар ёқса тамом. Тўй қиламиз, албатта. Мени ҳеч қанақанги қаршиликим йўқ,— сўзини давом эттирди Николай.

— Ёқади,— ўйламай жавоб қилди Кузьма.

— Ҳалиги...— шу ерда яшайверасанми?

— Шу ерда. Энди қаёққа ҳам борардим?..— «...Вася тоғамсиз», деб қўшиб қўймоқчи эди-ю, бироқ айтмади.

— Жуда соз!— Николай Кузьманинг кифтига қоқиб, ён кўчага бурилиб кетди.

Кузьма йўлида давом этиб, қишлоқ советига қараб юраверди. Қайфияти куёвтўраларникидай шодон эмасди. «Ишлайвераман — вассалом. Ҳаётда яна нимаям керак?»

28

Мактабни хийла баҳамжиҳатлик билан қуришга киришишди. Платонич ташкил қилган мол-мулкни хатлаш кутилмаганда иш бериб қолди: бир хиллар қўрққанидан, бир хиллар ҳар эҳтимолга қарши, лозим бўлиб қолганида маъмурлар ҳисобга олар буни деб ўйлаганидан.

Қурилишга Сергей Фёдорич бош-қош эди. Сўнгги кунларда унга жон битиб қолганди. (Марья билан Егорни ўшанда Емельян Спиридонич икковлари олиб келишган эди. Ҳозир Марья Любавинларникида турарди.) У ҳамқишлоқларига бақириб-чақирар, ҳазиллашарди... Ишни оқилона бошқарарди.

Кузьма кунбўйи ўша ердан жилмасди. Офтобда қорайиб кетган эди. Болта билан хода чопиб текислар, тайёр бўлган ходаларни деворга ётқизгани биринчи бўлиб тепага чиқар, тахта ёки тўсинни тортиш зарур бўлиб қолса биринчи бўлиб ёпишарди. Ҳамма билан бирга тамаки чекишарди. Шу ерда, смола ҳиди келиб турган ходага ўтириб олиб овқатланарди. У қишлоқликларга ёқарди. Унинг тўғрисида яхши гапларни, ҳатто: «Мана сенга шаҳарлик!» дегандай ҳайратомуз гапларни айтишарди.

Бу пайтгача босқинчилар тўдаси ҳақида унча-мунча, фалон қишлоқдан отларини ҳайдаб кетишибди, фалон ерда муаллимани зўрлашибди... қабилидаги унча-мунча мишмишларгина қулоққа чалиниб келарди, холос.

Любавинлар қурилишга қадам босишмасди. Бутун оила жам бўлишиб, Егорга ёғоч уй қуришаётганди. Сер-

гей Фёдорич бот-бот ёрдамлашгани ўша ёққа зингиллаб қолар, кейин, вақт чошгоҳдан оғгач, қайтиб келарди-да, бир оз хижолат тортиб:

— Хўш, ишлар қалай бу ерда?— деб сўраб қўярди. Вақтинчаликка кетиб қолганини Кузьмага:

— Иложим қанча? Шундай қилмасам бўлмайди,— деб жўнгина тушунтириб қўя қоларди.

Кузьма тушундим дегандай бош ирғарди.

Мақтаб аста-секин бўй чўзиб борарди.

Уни қишлоқнинг қоқ ўртасига, дўнгликка солишаётган эди. Устма-устига қилиб ётқизиляётган ходаларнинг тепасига чиқилса, эндиликда атроф олис-олисларгача кўринадиган бўлиб қолган; дарё ярқираб кўзни қамаштиради, уч уй — Любавинлар, Беспаловлар ва Холманскийларнинг мойланган тунука томларидан жимирлаб ҳовур кўтарилади. Соҳил бўйи кўчасидаги ҳашаматлию жўн кулбалар бир-бировига тутшиб кетган, улар орасида Поповларнинг кулбаси ҳам бор. Любавинларнинг уйи деярли Бакландан чиқиб кетаверишда (уларнинг томорқаси жануб ёқдан қишлоққа туташиб келган тайгага худди понадай ёриб кирган); Кузьма кунига нечача мароталаб тепадан туриб ўшаларнинг қўрасига беихтиёр қараб-қараб қўяди — олисдан бўлса ҳам Марьяни кўриб қоларман деган умидда эди. Шуниси, олисдан кўргани маъқул. Ҳозир у билан учрашгудек бўлса, гаплашиши оғир-ов. Яқинда эрталаб дарёдан кир чайиб келаётганида узоқдан кўзи тушиб, юраги шиф этди-ю, бир сония тўхтаб, яна ўша заҳотиёқ гурс-гурс тепа бошлаганини сезди-да, ён кўчага бурилиб кета қолди. Олисдан бўлса ҳам унга бир кўз ташлаш истагига баъзан дош беролмайди... Хотинига эса ҳар қалай кўникиб бораётгандек кўринади. Олдинига Клавдя бошқа хотинлар билан биргалашиб тушлик олиб келганида уяларди, кейинчалик эса ҳатто уни кутадиган бўлиб қолди. Эркаклардан бирортаси туртиб:

— Ана, сеники чопқиллаб келяпти,— дейиши ёқарди унга.

Бир четга ўтиб, терлаган бетини кўйлагининг ички томонига артарди-да, жилмайганича Клавдянинг келишини кузатиб турарди.

— Чарчадингми?— сўрарди хотини.

— Жиндаккина. Нима бор бунда?— Кузьма саватга қўл чўзаркан, унда бирорта мазали нарса: бирон хил

сомса, ёғли қуймоқ, муздек сут, юмшоққина нон, карам билан қўшиб тузланган диркиллама бодринг ва шунга ўхшаш нарсалар бўлишини биларди...

Кузьма бодрингни иштаҳа билан курсиллатиб ғажир, Клавдя эса ёнида ўтириб олиб, жиддий қиёфада гап бошларди:

— Бугун эртaroқ қайтолмайсанми уйга?

— Иложим йўқ.

— Шуям йигит бўлди-ю!

— Нимайди?

— Отамга ўримга қарашиб юборардинг. Бир ўзига оғирлик қияпти.

— Жон деб борардим-а, иложим йўқ-да...

Клавдя ёғочдан қурилаётган мактаб биносини танқидий кўздан кечираркан, кексарoқ аёллардан бирига тақлидан дейди:

— Вой худойим-эй... қачон битказасизлар ўзи.

— Битказамиз-да.

Клавдя муҳаббатига жавоб талаб қилавериб безо-рижон қилмасди. Кузьма аввалига, ана энди таъна-надоматлар ёғилади, кеч келдинг, бемеҳрсан, ичимдагини топсан... қабилидаги шиква-шикоютлар бошланади, деб чўчиган эди. Ҳечам бундай бўлмади! Қандoқ бўлса, шундоқлигича қолди.

Кузьма билан Николай орасида яхши, сипо муносабат қарор топа борди.

Баъзан oқшом пайтлари улар хашак олиб келгани боришарди (Николай пичанни ёзда ташиб оладиган камдан-кам хонадон бошлиқларидан бири эди; пичанни ҳовлисида ғарам қилиб қўярди-да, қишда ташвиш чекмай, хотиржам юраверарди). Икковлашиб қўшотли аравада боришарди. Николай паншаха билан иси гуркураб турган пичандан нақ чайладай келадиган улушни ниҳоятда чаптастик-ла санчиб олиб, сал чўнқайинқи-раб, ҳап деб, осмонлатганча аравага ташларди. Пичан сочилиб-тўзғимай, яхлитгина бўлиб, чиппа жойлаша қоларди.

— Мана бундоқ,— деб қўярди у кулиб, Кузьманинг кузатиб турганини кўриб.

У куёвини аста-секин, мамнуният билан деҳқончилик ишларига ўргатиб борарди.

— Асқотиб қолар эҳтимол,— деб қўярди у.

Кузьма бу оддий, аммо кўникма ҳамда ҳадисини би-

лишни талаб қиладиган ишларни бажонидил ўрганарди. Ҳатто ўтин ёришнинг ҳам ўз ҳадиси бор.

— Мана, қара,— дея кўрсатарди Николай,— мана ғўла, шундоқ мўлжаллагинки, болтанг қоқ ўртасига тушсин. Ҳап!— Болтани калтагина силтарди — бир қучоқ келадиган ғўла худди зичлаб ёпилган ёғоч идишнинг қопқоғини очгандай қирс этиб икки палла бўларди-қўярди.— Тушундингми? Бунда куч ишлатишнинг ҳожати йўқ. Кучни айиқполвон ишлатаверсин.

Ёки ўтин арралашяпти дейлик. Кузьма жон-жаҳди билан аррага ёпишарди.

— Э, биродар!— куларди Николай.— Бунақада ишимиз юришмайди. Бунда бекорга терга ботганимиз қолади, холос. Ёдингда бўлсин: айтайлик, аррани тўғри торт, салгина куч ишлат, лекин нафасинг оғзингга келар даражада эмас, албатта. Мен тортаётганимда бўлса мутлақо бўш қўй. Рост, бир хил айёрлар ҳам бўлади — худди ана шу пайтда аррани қийшайтириброқ итаради. Аммо-лекин бу... яхшиямас. Ахир сен ундайлардан эмассан-ку.

Кузьма отни аравага қўшишни узоқ ўргана олмади. Гоҳ тиркиш эгарчасини қўйиш эсидан чиқиб қолади, гоҳ тиркиш эгарчасини қўяди-ю, лекин бўйинчани айлантиришни унутиб, уни отнинг бошидан ўтказолмай гаранг бўлади. Тиркиш эгарчасини қўйиб, бўйинчани кийдириб, ҳаммасини тўғри бажаради-ю, дўғани қайси томондан қандай ўрнатиш эсидан чиқиб қолади...

Баъзан уни Клавдя кузатиб турар ва эрининг уқувсизлигини кўриб хохолаб куларди.

— Нимага куласан?— жаҳли чиқарди Николайнинг.— Сен билан мени ўзларининг заводларида қандай ишлашимизни бир кўрсайди у...

Николай билан бўлса ўзини эмин-эркин ва бемалол ҳис этарди. Фақат Агафья билан негадир унчалик элакишиб кетолмаганди Кузьма. У ҳануз йигитни кузатар, нималарнидир хаёл қиларди. Гоҳо икковлари ёлғиз қолган пайтларида у томдан тараша тушгандай қилиб, тўсатдан сўроққа тутарди:

— Бирдан кўч-кўронингни орқалаб жўнаб қолсанг-а бу ердан?

— Қаёққаям жўнардим? Энди кетишимни ҳожати йўқ.

— Ҳалиги... бирон ёққа юборишса-чи?

— Унда нима бўпти? Қлавдя икковимиз биргалашиб кетаверамиз.

Агафьянинг афти-башараси буришиб кетарди ўша ондаёқ.

— Ана унда ҳолларингга маймунлар йиғлайди... Э йўқ, сен илтимос қил, шу ерда қолдиришсин. Бекораки сарсонгарчиликни нима кераги бор? Йўқса бирон жойга бориб оласан-да, ўша ёқларда ташлаб кетасан уни...

Кузьма бунга нима деб жавоб беришини билмасди. Индамай қўя қоларди. У қайнонаси билан умуман ёлғиз қолмасликка ҳаракат қиларди. Николай борида қайнонаси бунақанги нарсалардан гап очмасди.

29

Федя уйига қайтганида (у уч ҳафтача уйда бўлмади) ўзининг фақирона кулбаси қаватида теп-текис рандаланган қарағайлардан қурилган янгигина уй офтобда ярқиллаб турарди. Федя бу уйни ўз ҳовлисида туриб томоша қилди: «Кимдир роса қойиллатиб қурибди-ку!»

Уйга кўчиб киришибди ҳам: деразаларга оппоқ пардалар тутилган, гулли туваклар турибди. Деразалар тагида, қозиқларга тўнкариб кийгизиб қўйилган кўзачаю хурмачалар офтобда қуриб-пишиб турибди. Тўсиқ ортида, ҳовлида иккита калладор кучукча қувалашиб ирғишлашяпти. Товуқлар ер титаяпти.

Федя, қишлоқда ким уй қурмоқчийди, деб тоза бош қотириб кўрди-ю, эслолмади. Тўриқни қудуқ бошига етаклаб борди. Сув ичирди, муздек қудуқ сувида чўмилтирди уни. Кейин наMAT билан яхшилаб артди-да, охурга эланган сулидан солди.

— Еб ол.

Ҳовли ўртасида яна бир нафас туриб қолди (Хавронья уйда йўқ эди, эшикка каттакон қулф осилганди: доим ўзининг қўйлақларидан хавотирда юради), кейин бекорчиликдан янги қўшниларикига қараб юрди — бориб, кимлар эканини билгиси келди...

Ичкарига кирди-ю, серрайганча туриб қолди: стол теграсида Егор билан Марья ўтиришарди. Овқатланишайтган экан.

— Салом, қўшни,— деди Егор меҳмонга масхараомуз тикилиб.

— Салом, — алик олди Федя ва печка олдидаги яп-

янги оппоқ курсига ўтирди; чанга беланган этиги ифлос, аъзойи баданидан ўт-ўланлару отнинг тер ҳиди келиб турарди.

Улар нимадан гап очишларини билмасдилар.

Марья ниманидир баҳона қилиб уйдан чиқиб кетди.

— Уй қуриб олибсан-да?— сўради Федя.

— Қуриб олдим,— жавоб берди Егор.

Яна узоқ жим қолишди.

— Хўп, саломат бўл!— Федя кетмоқчи бўлиб ўрнидан қўзғалди.

— Шошма,— тўхтатди уни Егор.— Сен менга кек сақлаётганга ўхшайсан-а?

Федя Егорга тикилди.

— Йўқ. Сени нима дахлинг бор бунга?

— Акамнинг қилмиши учун мен жавоб бермайман...

Федя тоқатсизлик билан қўл силкиди; бу тўғрида гапиргиси йўқ эди.

— Бирпас ўтир, намунча шошилмасанг? Энди ён қўшни — жон қўшнимиз.— Егор ўрнидан турди, пилла-пояга чиқди.

Марья товуқларга тариқ сочаётган эди.

— Менга қара, ҳей,— чақирди уни Егор.

— Нима, отимни билмайсанми?— хафа бўлди Марья.

— Пол тагида бирон нима борми?

Марья уйга кириб кетди.

Пол тагига тушиб, туесчада пиво қуйиб чиқди-да, столга қўйди. Сўнгра худди ўшандай миқ этмай бодринг, сур чўчқа сони, нон кесиб, тақсимчаларга солди.

Федя жиддий, қилт этмай ўтирар, зўр бериб чекарди. Икки кўзи ерда, этигидан топ-тоза полосчага қоп-қора, ифлос сув томчилари силқиб тушарди (қудуқ тепасида сачраб, жиққа ҳўл бўлганди).

Егор учта стаканга қуйди.

— Қани, қўшни, ол — иноқ, яхши яшаш учун.

— Бўпти,— бажонидил рози бўлди Федя.

Стол ёнига ўтиб бориб, стаканни олди, Егор билан астагина чўқиштирди. Марья билан уриштириш эсидан чиқиб қолгандай эди. У қизни гўё пайқамаётгандайиди. Марьянинг ўзи қўлидаги стаканни унинг стакани билан секингина чўқиштирганида негадир қизариб кетиб, шоша-пиша, ҳеч кимга қарамай ичиб юборди. Яна битадан қуйилди.

— Кўтардик, қўшни.

— Кўтардик.

Марья бошқа ичмади. Тирсакларини столга тираганича, икки бети ловиллаб, гул-гул очилиб ўтирарди.

Федя у томонга мутлақо қарамасди. Ичарди-ю, қовоғи осилганча туесчага тикиларди. Тамадди ҳам қилмасди.

Егор ҳар бир стакандан кейин кафти билан оғзини артиб, карсиллатиб бодринг чайнади.

Мана, тўрт стакандан отишди. Пиво жуда кучли эди, уни Игнатий тортиқ қилганди.

Федянинг кўзлари чақнаб, аста-секин чеҳраси очила борди.

— Макарни излаб юрганмидинг?— сўради Егор.

— Ҳа.— Федя столдан нарироқ сурилди. Тамаки тутатди.— Бориб битта шиша олмаймизми?— таклиф қилди у Егорга ўйчан кўзларини қадаб.

— Бўлди, бас,— деди Марья.— Шундоқ ҳам анча ичдинглар... Яна нима керак ўзи?

— Хўп, бўлмаса мен борай.

— Саломат бўл. Унда-мунда кириб тур...

Федя чиқиб кетди.

Марья бир муддат эшикка қараб ўтирди-да, кейин эътироф этди:

— Жуда ғалати-да. Шундай каттакон, бақувват-у, нимагадир унга ачинади одам. Худди ёш боладай...

Егор хира тортган кўзларини кўтариб, унга узоқ, ғалати қилиб тикилиб қолди. Сўнгра деди:

— Сен ҳаммага ачинасан...— ва тескари ўгирилиб олди...

Оқшом, пода қайтгач, Марья сут челақни уйга кўтариб кириб, хабар берди:

— Фёдор тоза ичибди... Яшка билан ашула айтишяпти. Хавроньяни уйдан ҳайдаб чиқаришибди.— Пича жим қолгач, ўйчан қўшиб қўйди:— Ичида бир алами бор — боя ғамгин ўтирғанди. Ўзи яхши одам.

Егор индамади. У ҳам бир ўзи ичиб ўтирарди, шу топда, Михеюшканинг кулбаси олдидаги майдонча, Закревский бемаврид эсига тушиб қолди.

Марья сутни сузди, столни тозалади.

— Овқатни келтирайми?

Егор ўрнидан турди, у каравотда ўтирғанди, оёғидагини ечгани пойгакка ўтди.

Марья уни кўзлари билан кузатиб турарди.

— Нима бўлди сенга, Егор?— Келиб, ёнига ўтирмоқчи бўлди.

Егор бир пой этигини ечиб, индамай- синдамай, яланг оёғи билан хотинининг қорнига тепиб қолди. Марья стол ёнига учиб бориб, харракка йиқилди. Икки қўли билан қорнини чангаллаганча йиғлаб юборди.

— Нима гуноҳим учун тепдинг мени?.. Энди бир умр шундай қиларсан?.. Эй худойим...

Этикнинг иккинчи пойини ечиш қийин бўлди. Егор икки букилиб олган, юзига қон тепчиган, тепа лаби ваҳшиёна тарзда жийрилган — йирик-йирик оппоқ тишлари кўриниб турарди.

Уй нимқоронғи ва иссиқ эди. Янги деворлардан чиқаётган смола ҳиди вино исига ўхшаб кетарди.

Марья пиқиллаганча кўрпа-тўшакни бўлди: каравотдан ёстиқ, адёл олиб, ўзига ерга ўрин солди.

Егор уни зимдан кузатарди.

Марья ечинди, ўринга кириб, девор томонга ўгирилганича жимиб қолди.

Егор эран-қаран, терлаган, уриниб қизиб кетган оёқларини силлиқ, муздек полга оҳиста-оҳиста босганча хотинига яқинлашди. Бир оз тек турди.

— Жойлашиб олдиларми?

Марья жавоб бермади.

Егор энгашди, тағин этини қўшиб ушлаб олмай деб эҳтиётлик билан кўйлагидан чангаллаб, зарб билан, бир силташда хотинини ётган жойидан кўтарди. Марья эсхонаси тескари бўлиб, эрига жавдирарди. Егор ҳам унга тиккасига, диққат-ла тикилди. Кейин секингина, маъюс кулиб қўйди.

— Хўш?— Шундай деди-ю, бирдан ўзига тортиб, қайноқ, ранжиган хотинини маҳкам қучоқлади.

Марья яланғоч қўллари билан эрининг бақувват бўйнидан қучди-ю, пиқиллаб йиғлаб юборди.

— Шунақа тентаксан-да ўзинг... Нимага қийнайсан мени? Ушанда бир йўла ўлдириб қўя қолсанг бўлмасмиди... Ахир ҳеч нима бўлмаганини билгандинг-ку. Ҳалигача эсингдан чиқаролмайсан-а...

— Бўлди, бўлди, қўй...— Егор хотинини бир нави эркаларди-ю, хаёли нима биландир банд эди.

— Иккинчи қорнимга тега кўрма.

Егор Марьяни нари суриб, унинг бахт балқиган хи-

жолатомуз нигоҳини учратиб, қаттиқ тикилди, кейин тескари бурилиб, бўғилиброқ деди:

— Кел, ётдик.

30

Пичан ўрими палласи келди.

Мактаб қуришни йиғиштиришди. Оила-онла бўлишиб, олисдаги тоғларга жўнашди: у ерда ўт бўлиқ, ширали, мол-ҳол тегмаган. Ҳамма йўлга отланди. Қишлоқда қари-қартанглару майиб-мажруҳларгина қолди.

Кузьма Федя, Яша Тажанг ва бошқалар билан бирга кетди. Николай пичан ўримига бормасди — у бу паллада шаҳарга бориб, ёғоч тайёрлайдиган пудратчига ишга ёлланарди. Бу сафар Агафья билан Қлавдя ўроқчиликка отланишди, уларнинг ўз ҳисоб-китоблари, аёлча мўлжаллари борийди: уларнинг пичан ўримида қатнашганлари эвазига бошқа оилалардаги хотин-қизлар қишда ип йигириб ёки қанчадир газ бўз тўқиб беришлари керак эди.

Пичан ўрими — ёзда энг машаққатли ва энг қувноқ пайла. Иссиқ. Қуёш тиккага кўтарилиб олади-да, сира тушгиси келмайди, ўша ердан шунақанги қиздириб берадикки, бу ўт-оташда ернинг бети тиришиб кетгудек бўлади. На тиқ этган шабада, на тариқдай булут бор... Тандирдай қизиган ҳавода даррандалар визиллайди, гувиллайди. Уззукун чигирткалар чириллаши тинмайди. Димоққа ўт-ўлан, смола ва земляниканинг анвойи бўйи урилади. Иссиқдан силласи қуриган одамлар лоҳасланиб, имиллаб ҳаракатланишади. Отлар бошини сараксарак қилгани-қилган...

Аммо-лекин иссиқ қайтиб, мағриб ёқда шафақ жилолана бошлаган пайтда оламни фараҳбахш ҳузур-ҳаловатли дамлар чулғаб олади. Қаердадир узоқ-узоқларда янграган ғамнок, жўнгина ва дилни тўлқинлантирувчи қиз қўшиғи сою адирлар оша таралади атрофга. Қизлар олисдаги ёрлари ҳажрида куйлайдилар...

Ўтлоқдан димоққа ўт-ўланнинг бол таъмли бўйи уради гуп-гуп. Ғарамлар маъюс тортган кўринади, Пастқам сойликларда туман пардаси қуюқлаша боради ва бутун борлиқни ўйга толдирувчи, оромбахш осудалик қамрай бошлайди...

Тунашга жой топиб, ўримни эрталаб барвақт бошлаш учун кечга томон йўлга тушдилар.

Тўртта кажава аравада боришарди. Учта аравага одамлар чиқиб олишган, тўртинчисига чалғи-ўроқ, хаскаш, паншаха ва уйдан олисда одамлар учун зарур бўладиган нарсалар: эски-туски кийим, идиш-товоқ, қуроллар... ва ҳоказолар ортилганди.

Кузьма Федя билан бир аравада, Клавдя бошқасида борарди.

Хотин-халаж чиққан арава олдинда кетяпти. Уни пучоқ бурун ва оқпар сочли ўт-олов йнгитча Васька Маняткин ҳайдаб кетяпти. Васька ёнбошига қийшайган кўйи, чап қўли билан жиловнинг чарм тизгинини ушлаб олган, ўнг қўлидаги узун чорқирра қамчин эса тупроқ йўлда узун илондай ўрмалаб кетяпти... Қарчиғайнинг ўзгинаси!

Қўш қоратўриқ нақ шатак қайишини узгудек юлқинишяпти. Арава дўнг-дунгларда сакраб, силкинади. Ундан кўк сари, кўм-кўк осмон сари қўшиқ ўрлаяпти. Аллақандай ёрқин, майину нафис сас тобора тепалаб, юксалиб боряпти... Кишини ҳатто ваҳм босгудек бу чоғда.

Тушиб кетди узуги-и-им
Чап қўлимдан сирғалии-иб;
Бир ўт нигоҳ тинчимни —
Сўрамай кетди оли-и-иб...

Мана, баландлаб, кўк тоқига етди ва шиғиллаганча пастлаб, ерга, майсалар устига келиб тушди бебаҳо навозиш. Тушди-ю, чилпарчин бўлди.

Оҳҳ!
Дедилар: ўлди ёринг,
Тобутда ётар, ана,
Севганинга қаро ер
Бўлур энди бошпана.

Овозлар ёқасини чок этмоқда. Кўз ёшсиз, аччиқ-аччиқ.

Кийиб янги кўйлагим
Тинчитгайман кўнглимни,
Кўрсатажак тўлин ой
Унга борар йўлимни...

Овозлар бир-бирига чирмашиб, тушунуксиз бир қудратга айланди-ю, яна жони қаттиқ бир нарса тахлит ўсиб, мустаҳкамлана борди. Ажойиб рус қўшиғи ўрлаяпти юксакларга:

Деяверсин одамлар —
Нима келса оғзига,
Ёш бўла туриб уйдан —
Кетганлигим ҳақида...

Мана, ниҳоят эркин, баралла, ҳамма нарсани остин-устин этиб, чин юракдан самимий янгради:

Майли, кулбам аланга-а-а —
Олиб ёнсин бу чоқда-а-а,
Мен ўзга бир дард билан
Уртанаман у ҳақда-а-а...

Кузьма қўшиқни охиригача эшитаркан, юраги жиз этиб кетди: қани энди, Вася тоғаси тирик бўлса. Бу ажойиб қўшиқни у ҳам эшитса. Шунда... унинг кўзларига бир қарасайди... Бир маротабагина, лоақал биргина маротаба. Вася тоға Кузьманинг умуман ҳаёти осон кечмаётганини, унинг ҳаёт йўлининг ибтидою интиҳоси кўринмаслигини, одамларни жуда-жуда ёқтиришини тушунган бўлармиди. Баъзан одамларнинг кўзига қараш оғир, сабабики одамзод бебаҳо. Бу одамлар учун кўп иш, ниҳоятда кўп иш қилиш керак, у бўлса ҳозирча ҳеч нарса қилолганича йўқ. Бунинг устига қандай қилишни ҳам билмайди. Гоҳида унга ҳатто разиллар билан яшаш осонроқдек туюлади. Улардан нафратланса бўлади, бундан осони йўқ. Яхшилар билан эса — мушкулроқ, негадир хижолатлироқ. Вася тоғаси... буни тушунган бўларди. У кўп нарсани тушунарди. Мактаб борасида — тўғри ўйлаганди бу ишни. Бунинг эвазига яхшиларнинг кўзига тик боқса бўлади. Анали маразлар... заҳарли илонлар бўлса уни ўлдиришди.

— Нимани ўйлаб қолдинг?— дея сўради Федя.

— Шундоқ, ўзим... Яхши айтишяпти.

— Ҳа, яхши айтишади. Уёққа борганимиздан кейин кўрасан ҳали!

— Уёқда кўп турамизми?

— Икки ҳафтача.— Федя жим қолди, кулиб қўйиб, катта сирни очаётгандай оҳангда деди:— Ёзда пичан ўримига чиқай деб сигир боқаман-да. Пичан ўримини жудаям яхши кўраман. Сут-қатиқни-ку истаганимча топиб олардим-а... Лекин ўрим палласида одамлар бутунлай бошқача — ақллироқ бўлиб қолишади. Буни яна шунинг учун ҳам яхши кўраманки, ҳамма бирга бўлади. Ҳар ким ўзининг уясида бўлса, топиб олгани фисқу фасод, жин ургурлар. Бу ерда бўлса-чи, ҳамма

бир-бировининг кўз ўнгида. Кейин биргалашиб тер тўкишади...

— Қизиқарли қилиб гапиряпсан,— деди Кузьма маъқуллаб,— фикрларинг ҳам... яхши. У ер-бу ерда деҳқонлар коммуналарга бирлашишибди... эшитдингми?

— Эшитишга эшитдим-а,— ўйчан жавоб берди Фёдор.— Ўзи нима, қанақа, бир кўрса бўлармиди. Бакланимизга яқин-атрофда йўқ улар — қандай ҳам бориб кўрардик?

Тек қолишди.

— Фёдор, узоққа бордингми?— сўради Кузьма.

— Қачон?

— Ҳалиги, Макарни қидириб борганингда.

— Э-ҳа... Жуда узоққа,— Фёдорнинг шу заҳотиёқ кош-қовоғи уйилди.— Тоққа чиқиб кетишибди улар. Ҳозир Макарка атаманлари экан. Уёқларда қўлга тушириш қийин.

— Кўпчилик эканми ўзлари?

— Эллик чоғли. Уларни бир жойда қўлга туширишаёзган экан, отиша-отиша қутулиб кетишибди. Шундан кейин тоққа чиқиб кетишибди-да. Ҳозир ёз, ҳар битта бутанинг ости бошпана бўлади уларга.

Куюш уфққа ёнбошлай бошлаганди. Тепа-адирлар узун-узун соя ташлаб турарди. Чор атрофдаги тепа ёнбағирларидаги қайинзорлар кўзни қувнатиб ғиз-ғиз ўтиб турарди кўз олдиларидан. Оқшом кўланкаси соя ташлаши биланоқ улар тўсатдан аллақандай етимча тусига кириб қоларди. Қуйидан, водийдан уларнинг яланғоч пойлари сари туман ўрмаларди, буни кўрганда кишининг назарида қайинлар совқотаётгандек туюларди.

Аёллар жим боришарди. Эркаклар она ерларига ўйчан термилишарди. Тамаки тутатишарди. Аравалар ўқию ғилдираklarининг бўғиқ тарақ-туруқи оқшомги турғун ҳаво оромини бузиб, олис-олисларгача тараларди...

Манзилга ярим тунда етиб келишди. Каттакон гулхан қалаб, шунинг ёруғида чайла қуришга киришишди. Бу жуда кўнгилли иш эди. Йигитлар ёш, нозик қайинларни кесишар, уларни эгиб, учини хивич билан боғлашар — чайланинг скелети, ишком ҳосил бўларди. Кейин мана шу скелетнинг уст томонини шох-шабба ва ўт билан ёпишарди. Ичкарисини ҳам ўт билан қоплашарди.

Кузьма чайлалардан бирига кириб кўрди. Ичкари

қоронғи, янги ўрилган гиёҳ бўйига тўлганди. Кузьма чўзилиб, кўзини юмди.

Атрофни ақл бовар қилмайдиган бағир-буғур босиб кетганди — кийим танлаб, талашишар, чайлалардан яхшироқ жойни эгаллашга уринишар, қийқириб кулишарди. Ора-сира бирор қизалоқ чийиллаб қолар, шунда катталардан бирови:

— Ҳой, ким тегишяпти?— деб ўшқириб берарди.

Гулхан сўна бошлади, лекин одамлар ҳали жойлашиб бўлмаганди. Йигитлардан қайсисидир «нохос»дан қизлар чайласига кириб қолибди. У ерда шодон қийчув янгради, шунда тагин катталардан кимдир уришиб берди:

— Ҳой, нима бало қиляпсанлар?!

— Петька Ивлев чайламизга кириб олибди, шум ўлгир чиқиб кетмаяпти!

— Бу жойни аллақачон танлаб қўйгандим,— жавоб берди Петька.

— Ҳозир бориб сўйил билан пўстагингни қоқиб қўймай тагин,— хотиржамлик билан деди бояги йўгон товушли одам.— Иблиснинг танлаган жойини қаранг-а!

— Анойи-да, — уни қувватлашди атрофдагилар.

Аллаким дўстини адаштириб қўйган ва ҳадеб чақирарди уни:

— Ванька! Ванька! Қаердасан? Сенга жой банд қилиб турибман!

Гулхан ўчиб бўлибди ҳамки шовқин тинмасди. Ёши катта эркак ва аёллар энди ростакамига тўнғиллай бошлашди:

— Бас қилинглар, баттоллар! Қаллаи саҳарда туриш кераг-у, булар бўлса оламни бошига кўтариб шовқинлашишади-я, шумтакалар!

— Ёшлар-да, ғайратлари ичларига сиғмайди.

— Эртага бирортаси ухлаб қолсин-чи! Ўз қўлим билан қорамойга бежаб қўяй бир.

— Ухланглар!— жаҳл билан деди йўгон товушли одам ва бир оз шовқин пасайди.

Бу олағовур Кузьмага ёқаётганди. Федянинг ўрим палласини нимага яхши кўришини энди тушунган эди. Бу манзара худди байрамга, арақсиз ва уриш-жанжалсиз байрамга ўхшаб кетарди. У кимнингдир иссиқ пинжигга кириб ётган жойида унсизгина кулар, шўх-шодон қиз-йигитларнинг шовқинига қулоқ соларди. «Клавдя

ҳам қаердадир ўша ёқда»,— мамнуният билан ўйлади у.

У катталарнинг чайласига тушиб қолганди. Чайла жимжит эди. Лекин қўшни чайлада бир дақиқа ҳам говур-говур тинмасди. Йигитлар оғзиларига муштрларини қилиб пиқиллаб кулишар, бетиним гўнғиллашарди. Гоҳо кимдир оҳистагина товуш бериб қоларди:

— Маня. Ҳой Маня! Манюня!

— Нима дейсан?— нарироқдаги чайладан жавоб беришарди.

— Мени севишинг ростми?

— Рост. Ишқингда куйиб, адо бўлдим-ку.

— Йўғ-э! Мен ҳам сени яхши кўраман. Турмуш қура қолмаймизми унда?

— Лекин битта шартим бор, унда ўпишишдан олдин бурнингни артиб оласан.

Ҳар иккала чайлада ҳам босинқи кулги кўтарилди.

— Ҳозир бориб уйлантириб қўяман ўша азаматни!— деди бояги йўғон товушли одам, бу гал жаҳли чиқиб.

Кузьма бу йўғон овоз кимники эканини сираям эслаёлмаётганди.

Гала-говур тиниб турарди-да, кейин яна ҳаммаси бошдан бошланарди. Тағин боягидай:

— Маня! Ҳой Маня! Ҳой...

Маня ортиқ жавоб бермасди.

— Қизлар! Саранка ковлагани бормаймизми?

— Бўлди, ухланглар,— жавоб беришди ниҳоят қизлар чайласидагилар.

Аста-секин орага жимлик чўка борди. Ҳадемай чор атрофдан энгилу йўғон, пиқиллаган, ҳуштак аралаш хурраклар эшитила бошлади. Одамлар худди жанг олдидагидек, оғир меҳнатли кун олдидан қаттиқ уйқуга кетишди...

Тонг оқарар-оқармас туришди. Чалғиларни тезлаб, ўримга чиқдилар.

Ешлар уйқуга тўйишмаган, тонгги изғириндан жунжикишиб, эснашарди.

— Тангрим, ўзинг қўлла!— баланд овоз билан деди новча, кўкраги туртиб чиққан тик қомат деҳқон (Кузьма кечаги йўғон овоз эгасини таниди) ва чўқиниб олиб, биринчи бўлиб чалғини қулочкашлаб, ишга солиб юборди.

Чалғилар майин ва нозик наво қила кетди. Ўт-ўланлар шиғиллаб узала тушаверди.

Қиямаликдан пастга тушиб боришарди. Эркаклар олдинда.

Ўришни Кузьмага Николай хиёл олдиноқ ўргатган эди. У аёллар қаторида, Қлавдянинг кетидан ўриб боряпти. Таги зангори, майда, оч-яшилтоб гулли чит кўйлак кийиб (Кузьма уни биринчи марта шу кўйлакда кўрган эди), бошига икки учини ияги остига қилиб тутилган оқ дурра танғиб олган, хипча, озода ва чаққонгина Қлавдя водийда гуркураб ётган майса-ғиёҳлар орасида чўғдай ёнган анвойи чечакка ўхшарди.

Кузьма кўзлари қувнаб, дили яйраб боқарди унга. «Мен аҳмоқ бундан ортиқ нимани излаб юрибман ўзи?»— ўйларди у.

Клавдя дам-бадам унга ўгирилиб:

— Орқада қолиб кетма!— деб қўярди кулиб.

Кузьма ўзини аямай ишларди. Тер тўкаётганидан кўнгли қувнаётганди; ҳар бир қулочкашлаб чалғи серпиганида вужудига бетизгину бемиқёс куч қуйилаётгандай бўларди.

Чалғи тиғи йиртқичона тарзда, совуқ йилтирайди, чувиллаб, шифиллайди...

Шиф-ғ, шиф-ғ... Барра ўтлар ширра-ширра узала тушади.

Мана бир сидра ўриб бўлишди. Ёнбағирдан тепага кўтарилишиб, янги қаторга туришди.

Пешингача қиямаликнинг каттакон бўлагини қиртишлаб ўриб бўлишди. Кун қизий бошлади. Тағин икки сафар ўриб чиқиб, сургалишиб тушлик қилгани жўнашди. Кулги-ҳазил ғойиб бўлганди.

Кузьма қулочкашлайвериб бўлгани-бўлганди... Қўллари икки ёнида худди бегона қўлдек шалвиллаб қолганди. Қани энди, муаттар бўй таратиб турган пардай юмшоқ майсага ўзини таппа ташласа-ю, осмонга тикилиб ётса!

Кимдир қўшни сойни кўрсатиб деди:

— Любавинлар ўлиб-қутулишяпти. О... очкўзлик қурсин-а! Жазирамага ҳам парво қилишмаяпти.

Кузьма ўша одам кўрсатган томонга қаради. Уёқда, бошқа бир қиямаликнинг ёнбағрида ўроқчилар турна қатор тизилишиб ишлашяпти. Орқаларида бир текисда, тўппа-тўғри чизиқ бўлиб ўрилган ўт ёнбошлаяпти, қандай чиройли. Аёлларнинг дурралари оқариб кўриняпти.

«Булардан қайси биридир Марья»,— хотиржамгина хаёлидан кечирди Кузьма...

Кечга томон, жазирама пасайгач, яна қош қорайгунча ўришди.

Кузьма ўз чайласига аранг етиб олди. Овқатни рад этди. Ётса бас!.. Ана байраму мана байрам, жин урсин! Қойил, на қўлни, на оёқни қимирлатиб бўлади.

Клавдя келди олдига.

— Ма, озгина овқатланиб ол, сенга олиб келдим.

— Егим келмаяпти.

— Яхшиямас бу — бутунлай силланг қурийди.

— Егим келмаяпти, тушунасанми ўзинг?

Клавдя унинг пешонасига қайноқ кафтини қўйди, энгашиб, юмуқ кўзлари устидан ўпди.

— Эргинам мени... Урганмаганингдан бу. Тамадди қилиб ол, бўлмаса эртага ўрнингдан туролмайсан.

Кузьма туриб ўтирди ва товоқдаги қатиқни хўплаб ича бошлади.

— Росаям чарчадим-да ўзим ҳам, Клавдя!

— Мен ҳам чарчадим.

— Лекин сен юрибсан-ку, жин ургур! Мен бўлсам ҳатто оёғимни босолмайман.

— Сен ҳам юра оласан ҳали. Урганиб кетасан. Ич, ич, жонгинам, дарозгинам ўзимни...

— Мени бошқа дарозгинам демагин.

Клавдя хандон ташлаб кулди.

— Нега куласан?

— Мен ахир яхши кўриб шундай деяпман-ку... Нимага хафа бўляпсан?

— Хафа бўлаётганим йўқ... шунчаки мен кичкина болага ўхшаб қоляпман шунақа десанг.

— Сен каттакон кишисан-ку,— деди Клавдя гўё тасдиқлаётгандек ва унинг бошини силади.

Кузьма илжайди — хотинига зарда қилиши маҳол...

Яна гулхан қалашди ва яна ярим кечагача говур-ғувур, тўс-тўполон қилишди.

Кузьма йигит-қизларга ҳайрат-ла тикиларди. Сира чарчамаган кўринишади. «Нима бало, темирданми ўзи булар?!» Йигитлар билан қизлар давра олиб, балалайка жўрлигида чарх уриб ўйинга тушиб, лапар айтишга киришиб кетишди...

Кузьма чайлалардан биридан Федяни топиб, ёнига чўзилди. У билан гаплашгиси борийди.

— Бопладинг-да анавиларни боя!— деди у ўйин пайтида жиқиллашиб қолаёзган йигитларни бир дўқ билан тинчитиб қўйганига ишора қилиб, кўйлаги остидаги темирдек мушакларини ушлаб қўяркан, қойини қолиб.— Лекин битта нарсани тушунолмаймаман, Фёдор: ўшанда сени анавилар қандай қилиб калтаклай олдилар-а? Макаркалар-чи...

Федя қимирлаб қўйди, кафтини тутиб йўталди. Секингина, ишонч билан деди:

— Ҳечқиси йўқ. Мени урганлари ҳеч гапмас. Ҳали мен уларнинг таъзирларини берганимда бундан кўра баттарроқ бўлади.

— Уларни топамиз-а, Фёдор,— буни сўрадим, ё тасдиқлаб айтдим, хуллас шундай деди Кузьма.

— Топамиз,— деди Федя оддийгина қилиб.

— Фёдор, сен партизанлик қилганмисан?

— Озроқ қилганман. Ахир граждандар уруши Бакланга етиб келмаганди-да. Ун беш кишича бўлиб қишлоқдан Страховага кетганмиз. Олти киши ўша ёқларда қолди. Бир одамимиз — Яша Тажангнинг қариндоши катта йўл ёқасидаги биродарлар мозорида ётибди.

— Яша ҳам борганми?

— Ҳа, борган. Яшка мард йигит.

— Сен одам ўлдирганмисан, Фёдор?

Фёдор хийла вақтгача жавоб бермади.

— Тўғри келганди, Кузьма. Унақа жойда сен ўлдирмасанг, сени ўлдиришади.

— Оғриганмиди ўшанда?— секингина сўради Кузьма.— Ҳалиги Макарка...

— Оғриганди.— тан олди Федя.— Соқолимни ёқиб юборишганида... жудаям оғриганди.

— Ҳозир-чи, оғримайдими?

— Йў-ў... Ушлаб кўр,— Федя Кузьманинг қўлини пайпаслаб топди-да, уни соқолига теккизди.— Янаям қалинлашиб кетди... Сезяпсанми?

— Ҳа. Худди тиканга ўхшайди.

— Ҳим...

Тарин жим қолишди.

Кузьма мудроқ босиб, гўлдиради:

— Яхши ухла, Фёдор. Биласанми... мен худди жарга қулаб кетаётганга ўхшайман.

— Ухла. Бу ерда ҳаво тоза, ҳузур қиласан.

Борлиқ Кузьмани мулойимгина ўз оғушига олди.

Кейинги кунларда ҳам ўт ўришни давом эттирдилар. Одамлардан бир қисми усти қуриган пичанни ағдариб, тагини шамоллатишар, қуриганини эса тўп-тўп қилиб йиғиштиришар эди.

Кузьма ишга кўникиб қолган, эндиликда унчалик чарчамасди.

31

...Кейинги кун Кузьма учун ғайриодатий бир тарзда бошланди.

У хотин-халажлар билан бирга пичан тўдаларди.

Клавдя билан икковлашиб ишлаётганди у. Хотинининг ҳар бир ҳаракати худди хамирдан қил суғургандай силлиқ бўлиб, иши унумли эди. У паншахани пичан уюмига ғарчча ботирарди-да, бутун гавдаси оғирлигини ташлаб туриб, дастасини босса, нақ бир арава пичан айланарди-тушарди.

Кузьма ҳам шундай қилмоқчи бўлди: паншахани куч билан чуқур санчди-да, гавдаси билан бир босганди — дастаси қарс этиб синди...

Клавдя ундан тоза кулди.

Кузьма паншахани алмаштиргани қароргоҳлари томон жўнади.

Энг чеккадаги чайла ёнида, от дўғаси тиргак қилиб кўтариб қўйилган арава шотисига осиглиқ беланчакда чақалоқ ётарди. Чақалоқнинг онаси, Кузьманинг қишлоқдаги ён қўшниси, бошқалардан ажралиб қолишни истамай, эмизикли боласи билан пичан ўримига келганди. Кундузи чақалоққа чоллар — Махор билан Никонлар қараб туришарди. Онаси бўлса фақат эмизгани келиб кетарди.

Ҳозир бўлса боланинг олдида ҳеч қайсилари — на чоллару на онаси кўринишарди.

Кузьма олисданоқ чақалоқнинг кўкраги устида нимадир қорайиб турганини кўриб хавотирда қадамини тезлатди... Бирдан аъзойи бадани музлаб кетди: илон. У қимирлаб қолди, секин-аста сирғалиб беланчак четидан тикка кўтарила бошлади. Одам ва илон нақ сеҳрлангандек бир-бировига тикилиб қолди. Илоннинг ўткир, ҳаракатсиз кўзлари Кузьмани ҳайратга солганди.

Шундан кейинги сонияда у қилган иш нафақат ўзи учун, балки чақалоқ учун ҳам хатарли эди: бир сакрашда улгуролмай қолиши мумкин эди.

Кузьма буни хаёлига ҳам келтирмади. Бир сакрашда беланчак олдига етди-ю, илонга чанг солиб (афтидан, тўғри бошидан ушлаганди), ерга улоқтириб урди.

Худди шу аснода чайла ортидан Никон чиқиб келди.

— Илон!— деб қичқирди Кузьма.

— Қани?

— Ана!.. Ана у!

Илон ўти ўриб олинган ердан ўрилмаган баланд гиёҳлар томонга қараб шиғиллаганча ўрмалаб борарди.

— А-а... Уни ҳозир боплаймиз... Қоратой! Қоратой!— чақирди Никон.

Қаёқдандир каттакон чиройли кўппак отилиб чиқди-ю, эгасига саволомуз тикилиб қолди.

— Ана, ол,— дея кўрсатди Никон.

Ит бир неча сакрашда заҳарли илонга етиб олиб, тишлаб силкилаб ташлади-да, бир сакраб унинг ўсиқ ўтлар томонга борадиган йўлини тўсди. Илон нақ ярим белигача кўтарилиб, оғзини каппа-каппа очганча даҳшатли вишиллаш бошлади. Кўппак сапчишга чоғланди. Сапчиди-ю, мўлжали чиқмай, орқага қайтди. Бир неча лаҳза илон билан ит ғалати бир тарзда чархпалак бўлиб айлана кетишди. Қоратой уч марта баланд-баланд сакраб қўйди. Илон кулча бўлиб ўралиб олишга улгурди-ю, қўққисдан яшин тезлигида сапчиди. Қоратой бир лаҳза шамғалат бўлиб қолганида борми, аҳволи чатоқ бўларди: илон унинг бошини мўлжалга олганди. Илон шалоп этиб тушди-ю, ўша заҳотиёқ калласини тикка кўтарди-да, биланглаганча ўтзорга қараб ўрмалаб қолди. Қоратой ўзини ўнглаб олишига қўймай устига сакради. У орқа оёқларига чўнқайганча, илоннинг бошини мўлжалга олишига йўл қўймай, чир-чир айланаверди... Илонни тишлаб, четга сакради. Илон анчагина жароҳатланган ва янада қутуриб кетганди. Энди унинг ўзи итга сапчиди. Қоратой худди шу пайт ташланди унга. У илонга шундай куч билан ташланган эдики, ўзини тутиб қололмай ўмбалоқ ошиб кетиб, яна сакраб турди-да, маразни тишлаб юлқилаганча, гир-гир айланаверди... Бирор дақиқалардан кейин илон тамом бўлди.

Кузьма билан Никон бу олишувни кузатиб туришарди. На униси, на буниси чурқ этиб оғиз очди. Қоратой олдиларига чопқиллаб келганидан сўнггина Никон унинг қулоқлари орқасини силаркан:

— Ақлли кўппагим,— деб қўйди.

Кузьма ерга ўтириб қолди. Қўрқиб кетганидан тиззалари қалт-қалт титрарди.

— Бобо... илон беланчакка чиққан экан-а олдин.

— Нима-а?!

— Шундай. Қараб кўриш керак... Қараб туришни сизга топширишган-ку, жин ургур!

Никон ҳам ерга ўтириб қолди.

— Эҳ худо-е... буёғи қандоқ бўлди! Заҳартанг қилиб энди четга ўтганидим-а — мана оқибати... Уни қандоқ қилдинг ўзи?

— Улоқтириб юбордим.

— Қанақасига улоқтирдинг?

— Узим ҳам билмайман. Қўлим билан улоқтирдим.

— Нимага чақиб олмабди сени? Қизиқ устида билмай қолгандирсан балки?

Кузьма қафтини диққат билан кўздан кечирди.

— Ҳеч нима йўқ.

— Ё тангрим, қандай маломатларга қолаёзибди-я бошим!— деди Никон тағин.— Бировга оғзингдан гуллаб юрмагин-а яна, йўқса онаси эсини йўқотиб қўяди-я.

— Хўп. Лекин ўзингиз ҳам қараб туринг-да мундоқ!.. — Кузьма ўрнидан турди. — Нимага келганим ҳам эсимдан чиқиб қолди... Э-ҳа! Паншаха. Паншахани дастаси синиб қолувди.

Кузьма кейин ҳам талай вақтгача ўзига келолмади. Силлиқ, муздек илонни қўли билан ушлагани эсига тушса эти сесканиб кетарди.

Пешинда, иссиқнинг дами қайтгунича бир-икки соат мизғиб олиш учун ҳамма чайла-чайласига тарқаб кетганида Кузьма сал нарироқдаги қайинзорга маймунжон егани жўнади.

Нордонгина, муздек, ўртасида уруғи бор бу мева унга жуда ёқарди. У тўппа-тўғри ҳар бир барг остида гуж-гуж маймунжон шодалари яшириниб ётган жойдан чиқиб қолди. Ҳаммасини териб тугатолмай, аллақанча вақт эмаклаб юрди. Шунда иттифоқо гўнғир-гўнғир овозларни эшитиб қолди. Қуруқ тўнгакда унга орқа ўгириб Махор ва Никон боболар ўтиришган экан. Тамаки тутатиб, суҳбатлашишяпти.

— Сендан бир нарсани сўрамоқчи эдим кўпдан... Анави гапинг ростми ўзи?

— Қайси?

— Ажина етаклаб кетгани-чи.

Никон ғалати қилиб томоқ қириб олди.

— Ұзим ҳам билгандим,— деди Махор бобо, ошна-сига ёнбошдан тикиларкан.— Қойил-э... Қандоқ бўлган-ди ўзи?

— Сенга нима кераги бор буни?

— Бор-э ўша катта холангникига... Бир оёғи гўрнинг оғзига бориб қолибди-ю, ҳалиям сир сақлайдилар-а бу кишим!

Никон фуражкасини гарданига сурди.

— Мастликда адашиб қолибман. Куйракка бормоқ-чидим, буни ўрнига... қаёқларга бориб қолибман.

— Шундоқ де. Куйракка нимага кетаётгандинг?

— Оббо... бу кишимга ипидан-игнасигача гапириб бер энди! Нима, сен попмидинг?

— Вой сен мўлтони-ей! Ахир сен анави... балки ўшаникига... уёқда қора жонон турарди-ку... Хаҳ, отинг қурғур нимайди, эсимдан чиқиб турибди шу топда. Лў-линусах, ҳалигидақанги... фол очадиган.

— Эҳтимол, ўшаникигадир,— унинг гапига қўшилди Никон.

Махор бобо бир муддат жим қолди, кейин қуриб қолган дарахтга ўхшаб қовжираган қўли билан ажиндор бўйнини қашиганча, оҳистагина деди:

— Мен ҳам бориб турардим ўшоққа, жонинг чиқ-қурникига.

— Ром очирганими?

— Ҳа.

Бир-бировларига қарамай, узоқ ҳиҳилаб қулишди.

— Ана шунақанги ишлар!.. Энди у дунёга қайси юз билан борамиз?

Никон ўйлаб туриб, ошнасининг сўз оҳангига монанд қилиб деди:

— Илтижо қилсак, балки киритишар. Киритишмаса — шу ер ҳам ёмон эмас.

Кузьма сездирмайгина қайинзордан чиқиб, қароргоҳга йўл олди. «Вой шайтон бобойлар-э!.. Топган ривоятини қаранг-а! Кеча қойиллатиб лақиллатган эканда!» (Кеча кечқурун Никон бобо ҳаммани оғзига қаратиб, ўзини ажиналар қандай етаклаб кетганига ишонтирганди одамларни.)

Одамлар ишга тушишга ҳозирланаётганларида, Кузьма чидаб туролмай, Никон бобони бир чеккага тортди.

— Боя бехосдан суҳбатларинг қулоғимга чалиниб қолди... Шундоқ бўлиб қолди бир. Буни хоҳламагандим. Малол келмаса, шунни айтнинг-чи: кеча нимага шундай қойиллатиб... лақиллатдингиз? Мен буни қораламайман... шунчаки билгим келяпти, холос. А? Ҳеч кимга оғзимдан чиқармайман.

Никон бобо тирноқчалик хижолат бўлмади. Илжайиб қўйди.

— Шунчаки қизиқчиликка. Одамларга, маст бўлиб адашиб қолибман, десанг, қизиғи йўқ. Маст одамнинг адашиб қолишини ўзлариям илгаритдан билишади. Бунақаси бўлса... камдан-кам юз беради... Энди билдингми?..

Тушки дам олишдан кейин оқ фотиҳа бериб, биринчи ғарамни бостиришга киришишди.

Кузьма болалар билан тўплаб қўйилган пичанни аравада таший бошлади. Федя Байкалов ғарам ёнига туриб олди. У қўйлагини ечиб ташлаган, гавдаси девдай, ниҳоятда яғриндор эди. Шу туришида хотинларга ёқмасди у:

— Қараб қўрқиб кетасан... Вой худойим-эй! Бошингга урасанми бунақасини?

Ғарамни эса Махор бобо бостирарди—унчалик оғир иш эмас-у, лекин ҳадисини билиш керак. Ғарамни шундай текис қилиб уйиш зарурки, у бирон ҳафтадан кейин оғиб кетмасин ёки биқинлари ботиқ бўлиб қолиб кузги шаррос ёмғирда сув тўхтайдиган бўлмасин — акс ҳолда иш расво. Пичан моғорлаб кетади.

Аёллар пичанни юқорига кўтариб берадиган кўтаргичга роса уйишар (анави баттол Федяни бир тинкаси қурисин, бўлмаса нафас ростлагани қўймай, ҳа бўл, дегани-деган), кейин уни арқон билан боғлашар, от уни ғарам олдига тортиб борарди. Федя қаерда тўхташларини айтиб турарди. Сўнг арқонни ечиб, паншаха билан пичанни кўтариб турар, от эса кўтаргични унинг остидан тортиб-суғуриб оларди... Федя кафтига туфлаб, қайси томондан итқитсам маъқуликин деб чамалаб туриб:

— Хў-ўп!— дея итқитар, пичан ғарам устига бориб тушарди.

Махор бобо эса уймалашиб уни анча маҳал ташир, жойлаштириб, шиббаларди. Федя бўлса сочларига тў-

килган хас-хашакни олиб ташларкан, кейинги уюмни келтиришларини кутарди.

— Нимага имиллаяпсанлар уёқда? Ухлаб қолдингларми?— деб қичқирарди аёлларга.

Кузьма чанқаб қолди, қараса пақирда сув қолмабди.

— Бориб ичиб кел, бир йўла бизга ҳам олиб келсан,— деди Қлавдя.

Кузьма отда сой томон жўнади.

У Марьяни олисданоқ таниди. Юраги бир орзиқиб, гўё қаёққадир ғойиб бўлди...

Кузьма отни тўхтатди, уни бурмоқчи бўлди, лекин Марья уни аллақачон кўриб қолганди. Шоша-пиша юбкаси этагини яланғоч тиззалари устига тушириб (у эрининг кўйлагини юваётган эди), қаддини ростлади.

Кузьма сой бўйига етиб келди.

— Салом,— деди у ва жилмайди.

— Салом,— Марья ҳам жилмайди.

Бир нафас жимгина бир-бировларига тикилиб қолишди.

— Аҳволларинг қалай?— деб сўради Кузьма отдан тушаркан. Шу топда у худди туш кўраётганга, тоғдан-тоққа учиб ўтганга ўхшарди назарида.

— Бир нави... Ўзинг қалайсан?

— Меники ҳам бир нави ўтяпти.

От қирғоқ тупроғини шувиллатганча сув сари интилди.

— Отни сувлуғини олсанг-чи, сувсабди.

Кузьма отнинг сувлуғини чиқараман деб роса уринди. Ҳеч уддалаёлмади буни.

Марья секингина, беғараз кулиб қўйди.

— Менга бер-чи.— Келиб сувлуқни олди-да, ёнгинасида туриб қолди.

Кузьма унинг сочининг офтобда қуриган пичан исини эслатувчи нафис бўйини туйиб турарди. Бўйнидаги, қулоғи ёнгинасидаги ингичка кўм-кўк томири астагина тепиб турганини кўрди. Бир қадам олға силжиди. Марьянинг қорачиғи теграсида қувонч нурчалари порлаб турган кўкимтир кўзлари ҳайратланди.

— Нима бўлди сенга?— сўради Марья.

Кузьма яна бир нарсани: гапираётганида бурнининг учи сал-пал қимирлаб туришини пайқади.

Кўкраги худди қизиган темир чиппа ёпишгандек жаз этиб кетди.

— Хўш, нима бўлди ўзи?

— Билмадим,— деди Кузьма бошини чайқаб.

— Одамлар кўриб қолишади-ку,— деди Марья ҳануз Кузьманинг кўзларига тикилганича.— Кўриб қолишса нима деган одам бўламиз... Бора қол.

— Ҳозир...— Кузьма жойидан қимирламасди.

Марья ҳўл кафтчаси билан унинг юзини пешонасидан пастга қараб авайлабгина сийпаркан, хиёл нари итариб қўйди.

— Бор.

Кузьма бурилиб, отга қараб юрди.

Марья пақирда сув ботириб олди-да, унга тутқазди.

— Ма.— Жиддий, диққат билан қараб қўйди йигитга.— Бора қол.— Шундай деб тескари ўгирилиб олди.

Кузьма отни орқага ҳайдаркан, ҳеч нимани ўйла-масди. Марьянинг муздек кафти ҳамон юзини сийпаб турганга ўхшарди. Бу туйғудан сира қутулолмаётганди.

Унинг сув олиб келишини кутиб туришган эди.

У пақирни Клавдяга тутқазаркан:

— Мен ҳозир... Жиндак ишим бор,— деди.

Отни қароргоҳ томон бурди.

Чайлага кириб, кўйлаги енгини тишлаганча, кўксини ерга бериб ётиб олди. Шу тахлитда узоқ ётди. Тамом. Умри қисқа хотиржам-бахтиёрлиги чил-парчин бўлди-қўйди. Еруғ жаҳонда Марьядан бўлак нарса кўринмай қолди кўзига. Сувли пақирни пастдан тепага қараган кўйи, унга қандай қиёфада узатган бўлса, ўшандай қиёфада кўз ўнгини эгаллаб олганди...

Гўё қисматни ўзи шафқат қилганди унга.

Қайтиб, энди ишга тушай деб турганида калта оёқли бияни йўрғалатганча Бакландан бир болакай кела-верди.

— Уёқда анавилар келишди, Макар билан! Уйма-уй порох қидиришяпти, егуликларни тортиб олишяпти...

Феда аллақачон кўйлагини кия бошлаганди. Бор қуролларни олдилару ўзларини отларга отганча елиб кетдилар.

— Қишлоқдан келганларнинг ҳаммасига хабар қилиб чиқ!— деди Кузьма ёнма-ён от чоптириб бораётган болакайга.

Болакай хўп дея бош ирғаганча, отни секинлатмай, четга бурди. Отлар йўлакай бир-бирлари билан бара-варлаша бориб, тўдалашиб кетяпти. Бир маромдаги

туёқлар дупури қўшилиб, ваҳимали гувурга айланганди.

Қишлоққа от елдирганча кириб келдилар.

Кўчада бир қарияни учратдилар.

— Кечикдинглар. Кетиб бўлишди...

— Қаёққа?

— Қим билади қай гўрга кетишди. Биттаси мени папоғимни тортиб олди, илоё...

— Қаёққа, қайси томонга қараб кетишди?! — деб бақирди Кузьма, қизишиб кетган оти чолнинг ёнгинасида ўйноқлаб.

— Нимага менга ўдағайлайсан? Билмайман дедимку.

— Кўп бўлдимми?

— Жудаям кўп бўлгани йўқ.

Уч гуруҳга бўлиндилар-у, уч томонга қараб от солдилар.

Кузьма бирга тушган гуруҳ нарироққа бориб Бакландан ўтиладиган сол томонга бурилиш ниятида ҳозиргина келган йўлларидан кета бошлади: у ердан қалин ўрмон, баргли дарахтзорлар, тоғ этаклари бошланади.

Қишлоқдан чиқаверишда ўроқчилик томондан келаётган ўн беш чоғли одамни учратишди. Улар ҳам келиб қўшилишди.

Йигирма километрча теварак-атрофни айланиб чиқдилар — талончилар худди ер тубига кириб кетганга ўхшардилар. Ҳатто излари ҳам қолмабди.

Кечга томон қайтдилар.

Бошқа гуруҳлар ҳам қайтди. Талончилар қутулиб кетганди. Улар нима ҳангома кўрсатганини кўриш учун уй-уйларига тарқалдилар. Унчалигам кўп нарса олишмабди: унча-мунча кийим-бош, этик, тасмалар... Аммо лекин ҳар битта хонадондаги порохни чип-чиннидай қилиб супуриб кетишибди.

Кузьма Сергей Фёдоричникига кирди. У устахонасида йиғламоқдан бери бўлиб турарди.

— Болтамни олиб кетишибди, маразлар! Бари бир тошга уриб арра қилиб ташлашади... Устачиликда ишлатиладиган болта эди-я.

Кузьма ҳорғин бир ҳолда устанинг мосламасига омонатгина ўтирди.

Устахона салқин, қиринди ва тамаки ҳиди келарди.

Девордаги қозиклару кегайларда арра, дастарра, гардишу чамбараклар осиглиқ турибди... Бурчакда чала филдираклар уюлиб ётибди.

— Эҳ лаънати ваҳшийлар-а!— сўкинарди Сергей Фёдорич бошини ташвиш-ла чайқаб.— Болтасиз нима қиламан энди?

Кузьма ўрнидан турди:

— Сўрашса, айтарсиз, мен районга кетдим. Тезда қайтаман.

— Нима қиласан уёқда?

Кузьма индамай, устахонадан чиқди-да, отга минди-ю, ҳовлидан чиқиб кетди.

32

Кузьма икки кундан кейин қайтди.

У уйга кирмай, тўғри қишлоқ советига қараб ўтиб кетди.

Уни пиллапояда Елизар оғзи қулоғига етгудек хурсанд бир кайфиятда қарши олди.

— Меҳмон келди!— дея хабар қилди у аллақандай галати илжайиб.

Кузьма нимагадир юраги ости кўнгилсиз бир тарзда музлаб кетганини ҳис этди.

— Қанақа меҳмон?

— Гринька Малюгин.

— Нималар деяпсан!

Кузьма отдан сакраб тушиб, қишлоқ совети биноси-га кираркан, Гринькани ўзи келибди деб ўйлади.

— Қаерда у?

— Қазноқда.

— Нима, уни ушлаб келишдими?

— Ҳа. Федя Байкалов кеча ҳайдаб келди. Чоғимда, йўлда роса таъзирини берганга ўхшайди. Зўрға судраб келди-да ўзиям.

Гринька қазноқда чалқамчасига, оёқларини деворга тираб ётиб олганди. У пашшани мўлжалга олиб, пастак шифтга қараб туфларди ҳадеб. Туфуги шундоққина пашшанинг ёнгинасига бориб чиппа ёпишарди. Пашша бўлса нимагадир сурлик қилиб учиб кетмас, ўрмалаб сал нарироққа ўтиб тураверарди.

Эшик тарақлаганда Гринька бошини буриб қараб, илжайиб қўйди.

— Э-ҳа! Саломатмисан?!

— Салом,— деди Кузьма қувноқлик билан.— Қадам-ларига ҳасанот, хуш келибдилар!

— Раҳмат!— дея жавоб қилди Гринька оёқларини девордан олмай.— Мени тагин ўшоққа олиб борасанми?

— Йўқ, энди иш бошқачароқ бўлади. Қандай қилиб қўлга тушиб қолдинг?

— Шунақаси ҳам бўлади,— деди Гринька ва яна шифтга қараб туфлади.— Хўроз тухум туққан пайтла-рам бўлади шунақа.

— Айтишларича, сени Фёдор ушлаб келибдимиз?

— Уша кишига айтиб қўй,— Гринька оёқларини де-вордан олиб, харракка ўтирди, — мен ундан қарздорман.

— Ҳамманглар жуда дағдаганинг устаси фаранги экансизлар-ку! «Қарздорма-ан»миш... Сендақанги пўпи-сачиларга тупуради у!

Гриньканинг қовоғи уйилди, чап қошини ваҳимали тарзда чимирди, бироқ бундай афт буриштиришга узоқ сабри чидамай, иршайди.

— Менга ёқасан-да, йигит,— деди у.— Менимча, аҳ-моқ эмассан сен. Отинг нима ўзи?

— Ҳозирча дам ола тур. Кейин гаплашамиз. Сени хурсанд қиладиган ишлар кутаётгани йўқ, буни олдин-даноқ айтиб қўя қолай.

Гринька Кузьмага саволомуз ва жиддий нигоҳ таш-лади-ю, лекин ўша заҳотиёқ ўзини ўнглаб олди яна.

— Мени, йигитча, бутун умрим хурсандчилик билан эмас, одамни хит қиладиган ишлар билан ўтган. Шун-чун қўрқитмай қўя қол.— Тагин ётиб олиб, оёқларини деворга қўйди.

— Э-йўқ, бунақасини ҳали кўрганингча йўқ,— деди Кузьма ва ташқари чиқиб, эшикни қулфлади.

Бу аснода Елизар бошини чап елкаси узра қийшай-тириб, пешонасини тириштирганча нимадир ёзаётган эди.

— Гринькани кўз қорачиғидай авайла,— деди Кузь-ма. Қизил аскарча шинель ва қалпоғини харракка таш-лади.— Айтмоқчи, яна битта гап: мен эндиликда қиш-лоқ советининг котиби бўламан.

Елизар бошини кўтариб, Кузьмага тикилиб қолди.

— Тушунарли.

— Нима тушунарли?

— Котиб бўлишинг. У ёқдан раис бўлиб қайтарсан

деб ўйлагандим мен. Негадир мени шу маҳалгача вази-
фамдан олиб ташлашмаётибди.

— Олишади,— кўнгилчанлик билан ваъда қилди
Кузьма.— Бакланликларнинг ўзлари олиб ташлаша-
ди.— Шундай дея ташқарига чиқиб кетди у...

Федя уйда экан. Хотинининг тоби қочиб қолиб, унинг
ёнидан жилмаслик ҳаракатида экан.

— Қандай қўлга туширдиг уни?— деб сўради Кузь-
ма кўришиб бўлиб, стол ёнига ўтирганларидан сўнг.

— Ўзи қўлимга келиб тушди десанг. Кеча бузоғи-
миз йўқолиб қолганди, кечқурун уни қишлоқдан нари-
роқлардан қидиргани жўнадим. Қарасам, Гринька кел-
япти. Шундан кейин ҳалиги... биргалашиб келавердик.

Кузьма кулди, бир кўнгли Гриньканинг пўписасини
айтмоқчи бўлди, аммо ўйлаб кўриб, индамай қўя қолди:
уларнинг суҳбатларига қулоқ солиб ётган Хавронья
қўрқиб кетиши мумкин эди.

— Мен энди қишлоқ советининг котибиман,— деди
Кузьма.

Федя эҳтиром билан қараб қўйди унга.

— Энди, ўйлашимча, Гринька анавилар тўғрисида
билади — улар билан бир томонларда бўлган.

— Гринькани бир боплаб силкилаб кўрамиз. Ҳамма-
си учун бир пўстагини қоқайлик.— Кузьма жангари
бир кайфиятда эди.

— Аллазамонларда бир киши менга, аҳмоқнинг кат-
та-кичиги бўлмайди, деб юрарди,— заиф товушда гап
бошлади Хавронья.— Сизларга қараб турсам — ғирт
аҳмоқ экансизлар. Ўша талончилар билан нима ишла-
ринг бор ўзи? Улар азал-абаддан тайгада санғиб юри-
шади... Бундан кейин ҳам ивирсиб юраверишади.

— Шифо тилаб ётаверсанг-чи сен,— оқкўнгиллик
билан деди Федя.

— Сен аҳмоқ бир марта таъзирингни егандинг-ку,
нима, тагин елканг қичиб турибдими? Анави, Макарка,
бу гапларингни эшитиб қолса кўрасанлар кўрадиган-
ларингни! Жуда пачакилашадиган одамни топибсанлар-
да... ғирт каллакесар-ку.

Федя билан Кузьма индашмади. Кузьма билдирмай
Федяга кўз қисиб қўйди, икковлари ташқарига чиқиб
кетишди.

— Мен бир масала устида келгандим: Любавинлар
пичан ўримидан қайтишдими?

— Қайтишди.

— Ёнингга Яшани олиб, мени шу ерда кутиб турунглр. Физиллаб уйга кириб чиқаман. Кейин бориб Любавин чолни ҳибсга оламиз.

Федя ўйлаб қолди.

— Нимага керак бу?

— Менда, биласанми, шундай фикр туғилди: талончилар қаердадир яқин атрофда, шундайми? Хўш, Макар отасининг қамоққа олинганини эшитади-ю, уни қутқармоқчи ёки ўчини олмоқчи бўлади. У ўлгудек қасоскор. Биз бўлсак уни бу ерда кутиб оламиз. Хўш? Унга, чолга бало урармиди? Бир оз авахтада ўтиради, даммини олади, холос.

— Бўлади,— кўнди Федя.

— Тез бориб келаман мен...

Любавинлар мўрчадан эндигина келиб туришганди.

Емельян Спиридонич қари суягини буғда тоблаб, энди ич кийимида, қип-қизариб каравотда ётарди.

Кондрат ички хонада уёқдан-буёққа юрар, аста ихрарди: тиши оғриётган эди. Пичан ўримида энг жазирама пайтда муздек булоқ сувидан ичиб, тишини шамоллатиб олганди.

Михайловна бўлса кечки овқатга дастурхон ёзаётган эди.

Уй иссиқ, қайин супургининг бўйи келиб турарди. Қориндор самовар қопқоғи титраб-дириллаб, шўхчан қўшиқ куйларди. Ерда икки мушук бола қувалашиб юрибди. Биттаси қочиб бориб каравотга сакраб чиқди, шунда кўзи Емельян Спиридоничнинг узун иштонни тасмачасига тушиб қолиб, уни ўйнашга тушиб кетди. Спиридонич яланг оёғи билан итқитиб юборди уни.

— Қитиғим келяпти, жин ургур!..

— А?—сўради Михайловна.

— Сенга айтаётганим йўқ.

Даҳлизнинг эшиги тарақлади, кимнингдир вазмин одими зарбидан пол тахталари ғижирлади.

— Ефим бўлса керак,— деди Емельян Спиридонич. Хонага Кузьма, Федя ва Яшалар кириб келишди.

— Салом.

— Саломат бўлинглар.— Емельян Спиридонич туриб ўтирди, кеч йўқлаган меҳмонларга хавотирлик билан разм солди. «Макарка биронта қилғилик қилган кўринад»,— хаёлидан кечди унинг.

Ичкари хонадан Кондрат чиқиб келди-да, қўли билан чаккасини ушлаган кўйи останада тўхтади.

— Кийининг, ота, биз билан кетасиз,— деди Кузьма Емельян Спиридоничга.

Чол эса уларга тикилганича, қимирламай ўтираверди.

— Қаёққа боради у?— деб сўради Кондрат.

— Биз билан боради.

— Нимага?

— Уша ёқда тушунтираман...— Кузьма оғирлигини бир оёғидан иккинчисига солди: ҳозир айтилиши лозим бўлган гаплар учун, афтидан хона ҳаддан зиёд осойишта ва осуда кўринарди.

— Сен шу ерда тушунтир. — Кондрат қўлини чаккасидан олди.— Қаёқда тушутирмоқчисан?

— Кийининг!— деди Кузьма жиддий оҳангда Емельян Спиридоничга қараб.

— Ҳеч қаёққа бормайди у!— Кондрат ҳам овозини баландлатди.

Емельян Спиридонич каравот панжарасига қўл узатди.

— Лоақал иштонимни кийиб олай,— деди у ўғлига.

Ҳаммалари унинг иштонини кийишини жимгина кузатиб туришди. У бу ишни гўё жўрттага вақтни чўзаётгандай имиллаб бажарарди.

— Тезроқ қимирласангиз бўладими?— сабри чидамади Кузьманинг.

— Унақа овозингни кўтарма одамга,— деди Емельян Спиридонич хотиржамгина.— Шошадиган жойим йўқ.

— Сиз ҳибсга олиндингиз.

Емельян Спиридонич кўзларини қисганча тикилди Кузьмага.

— Хўш, нима учун энди?

— Иш юзасидан.

— Менга қара!..— Кондрат шашт билан жойидан кўзғалиб, Кузьманинг устига бостириб келаверди.— Қани, бир туёқларингни шиқирлатиб қолларинг-чи — бўлмаса нақ она-монангни...

Кузьманинг орқасида турган Федя ярим кифтча олға чиқди-ю, босиқлик билан, тиккасига тикилди Кондратга.

— Ҳақорат қилма.

Кондрат тўхтади... Кўзларин билан Федяни чамалаб кўрди.

— Хўш, сен нима қилиб юрибсан?

— Шундоқ... ҳар эҳтимолга қарши.

Кондрат тупуриб қўйиб, бурилди-ю, олд бурчакка чекилди. Харракка чўкди.

— Ердесир.

— Ҳақорат қилма, — яна бир бор такрорлади Федя.

— Нима, партизанликдамисан? — дея сўради Емельян Спиридонич. — Сен, балки, адаштираётгандирсан?

— Нимани? — тушунмади Федя.

— Нимага бу ерда буйруқ беряпсан?

— Ҳечам буйруқ бераётганим йўқ-да.

— Гапни бас қилинг, — деди Кузьма. — Бўлинг тезроқ.

Емельян Спиридонич кийина бошлади.

Этиklarини гурс-гурс босиб ташқари юришди, пиллапоядан пастга тушишди.

— Заҳартанг қияпти, ёзилиб олай, — деди Емельян.

— Бирга борамиз, — деди Кузьма.

Бир бурчакка ўтишди. Пичадан сўнг қайтиб келишди.

— Энди қаёққа?

— Қишлоқ советига.

...Кузьма кечаси Гринька билан суҳбатлашди.

— Ишлар чатоқ, Гринька, — деди Кузьма маъюс. —

Шундай қоғоз бор, унда ёзилишича, сенга нисбатан олий жазо қўлланилади.

— Ха-ха-ха! — Гринька чин юракдан қаҳ-қаҳ уриб кулди. — Вой елим-эй!

— Куладиган жойи йўқ, Гринька, — юз ифодасини ўзгартмай, сўзини давом эттирди Кузьма. — Мен сени қўрқитаётганим йўқ. Сен қонундан ташқари деб эълон қилингансан. Биринчи бўлиб ушлаган одам сени судсиз-терговсиз ўлдириши мумкин. Ҳатто мажбур бунга.

— Кўрсат.

— Нимани?

— Уша қоғозни.

— Менда йўқ у.

— Ха-ха-ха!.. Тўда тўғрисида суриштириб билиб олмоқчисан — ичингда борини кўриб турибман.

— Қоғоз районда. Лекин эртага қўлимда бўлади. Уни кўрсатаман сенга.

— Ишонмайман.

— Ихтиёринг. Сенга ишонгин деб унатиб ҳам ўтирмайман.

Жим қолишди.

Гринька менсинқирамагандай бир важоҳатда ўтирар, аммо кўзларига ғам-қайғу кўланка ташлаганди.

— Ҳар қалай ишонмайман бунга,— деди у тағин.

Кузьма елкасини қисиб қўйди.

Гринька тамаки тутатди.

— Қўлга тушганимни райондагилар билишадими?

— Ҳозирча йўқ.

— Унда кел, бамаъни одамлардай гаплашиб олайлик: мен сенга тўданинг қаердалигини айтиб бераман, сен бўлса мени қўйиб юборасан, хоҳлаган томонимга кетаман. Сени амалинг ошади ёки бирорта мукофот оласан, менга бўлса ҳаётим қимматлироқ. Бўптими?

Кузьманинг кўзлари чақнаб кетди.

— Қаерда тўда?

— Қўйворасанми ўзи?

— Қўйиб юбораман. Лекин олдин айт: тўда қаерда?

Гринька қулоқни батанг қилгудек хахолаб юборди.

— Тамом! Қўлга тушдинг, йигитча! Лаққа қўлга тушдинг! Сизларда ҳеч қандай ўшанақанги қоғоз-поғоз йўқ. Эҳ, акаси жонидан-а!..

Кузьма шошиб қолганини фаҳмлади. Бироқ тезда ўзини ўнглаб олди-ю, афти ғамгин тусга кирди.

— Мен сени чинданам ақлли одам экан деб ўйлагандим. Сен бўлсанг омиякансан.

— Ўртоқларимни ҳеч қачон сотмайман,— сиполик билан, ҳатто тантанавор оҳангда деди Гринька.— Уч ёки беш йил ўтириш бўлса — ўтириб чиқаман. Ҳечқиси йўқ. Жуфтакни ростлайман. Аммо-лекин қоғозни устомонлик билан ўйлаб топгандинг, жин ургур. Сал бўлмаса ростданам ишонаёзгандим-а...

— Майли, бориб охирги дақиқаларингни хурсандчилик билан ўтказа қол.

Гринька хурсанд чиқиб кетди. Эшик ортидан мақтанганнамо деди:

— Гринька Малюгинни лақиллатадиган онасидан туғилмаган ҳали. Ёдингда бўлсин бу.

— Ёдимда бўлади.

«Эҳ, жин урсин-а, шошиб қолдим-да...»

Кузьма уйга тонготарга яқин келди. Бир-икки соат-

гина мизғиб олмоқчийди, лекин бўлмади. Иссиқ партўшакда ағанар, инқилларди...

— Нима бўлди сенга?— уйқули овоз билан сўради Клавдя.

— Ҳеч нима. Бунақанги партўшакни ким чиқарган-а бу ерда ўзи? Бундан ҳам қалинроқ қилса бўлмасмиди?

— Ҳамиша бир нимадан норозисан-да ўзинг ҳам. Унга яхши бўлсин деса...

— Нимаси яхшиякан буни? Тоғдай уйилиб ётибди, қани энди бунда ухлаб бўлса! Бундан кўра гўлаҳ хона-ям салқинроқ.

Ниҳоят у Клавдянинг ёнидан бутунлай кўчди — ерга ётди. Аммо у ерда ҳам ухлолмади. Гап партўшакда эмасди.

Эрталаб кун оқарар-оқармас сакраб турди, Клавдяни ичкари хонадан чиқариб юбориб, ичидан беркитиб олди-да, резина пошнани қирқиб, нимадир ясашга тушди.

Клавдя эшикни бир неча марта тақиллатди, нонуштага чақирса ҳамки Кузьма чиқмади. У муҳр ясаётган эди.

У бунақанги ҳунар билан умри бино бўлиб шуғулланмаганди. Илло ҳозир бу муҳр жудаям зарур эди. Столда губерна муҳри босилган аллақандай справка ётибди — нусха учун.

Кузьманинг кўзлари майда-чуйда ҳарфлар, чизиқлар, нуқтачалар, бошоқча ва ҳоказолардан жимирашиб кетганди... Ахийри пешинга бориб муҳр тайёр бўлди.

Кузьма уни қоғозга тушириб, ҳақиқийси билан қиёслаб кўрди... Маъюс тортди. Негаки муҳрнинг қалбакилиги яққол билиниб турар, фақат Гриньканинг бағоят «саводхонлиги»гагина умид боғлаш мумкин эди, холос.

Кейин у қоғозга ёзди. Унда шундай дейилган эди: «Ғарбий Сибирь ўлкаси бўйича 1286 рақамли буйруқ.

Ушбу билан шу нарса таъкидланадими, Баклань қишлоғилик Малюгин Григорий...»

Кузьма Гриньканинг отасининг исмини билмасди. У ташқи хонага чиқиб, Агафьядан сўради.

— Оталарини Ермолай дейишарди,— деди Агафья. «...Григорий Ермолаевич, ўзининг номақбул қилмишлари сабабли қонундан ташқари деб эълон қилинади.

Малюгин Гринька қўлга тушган ердаги маҳаллий

маъмурлар унга нисбатан энг олий жазо чорасини, яъни отиб ўлдириш чорасини қўллашлари зарур.

ГПУ ўлка бошқармаси бошлиғи».

Кузьма бошлиқнинг фамилиясини нима деб қўйиш устида узоқ бош қотирди. Шунақанги бир фамилияни топиш керак эдики, эшитганда Гриньканинг тиззалари қалтираб кетсин. Ниҳоят: «Саблин», деб имзо чекди-да, муҳрни босди.

Ўз ижодини завқ-ла томоша қилди. Энди муҳр ҳатто салобатлироқ ва ишончлироқ кўринарди. «Хўш, тузуг-а! Яна нима керак унга?»

Қишлоқ советига йўл олди.

Гриньканинг димоғи чоғ эди.

— Хўш, бўталоғим?

— Мана, ўқи, — Кузьма тўрт қат қилиб букланган буйруқни узатди.

Гринька қошларини чимириб, қоғозни олиб, очди. Унга диққат билан кўз югурта бошлади.

— Ўқишни биласанми ўзинг?

— Ўқишни дейсанми?.. — Гринька қоғозни ёруққа тутиб қаради. — Ўқишни, йигит, билмайман.

— Кел, мен ўқиб берай.

— Бошқа биров ўқисин..

— Нимага?

— Сен бу ерда йўқ нарсани ўқийсан. Мен сени биламан-ку ахир.

— Нега энди бу ерда йўқ нарсани ўқирканман? — қизишди Кузьма. — Нимага йўқ нарсани ўқирканман?! Нега энди бемаъни гапларни айтгпсан?

— Э-э... — Гринька тишларини ғижирлатиб қўйди. — Бошқа биров ўқисин.

— Бировга ўқитиш мумкин эмас. — Кузьма довдираб қолди: у Гриньканинг мутлақо саводи йўқлигини билмас, ҳижжалаб бўлса ҳам амаллаб ўқир деган умид-да эди. — Бу махфий буйруқ.

Гринька қоғозни қайтариб берди.

— Унда бунингни «анави ёққа» олиб бор.

Кузьманинг аччиғи келди:

— Ўзингдан кўр, Гринька!.. Шафқат кутма энди. Сени одам деб... ёрдам бермоқчийдим. Истамасанг — кераги йўқ. Бугуноқ отиб ташлаймиз. Вассалом.

Гринька лапанглаганча кета бошлади. Қазноққа киришдан олдин ўгирилиб:

— Бунақанги ҳазилни йиғиштир,— деди.

— Тамом. Гап тугади...

Ойдин кечада Гринькани «отгани» олиб кетишди.

Аравада уни уч киши: Кузьма, Федя ва Яшалар кузатиб боришарди.

Қўллари боғлоғлиқ Гринька хашак устида ётарди. Ўзининг қовоғи солиқ кузатувчиларини гапга солмоқчи бўлиб бир неча марта уриниб кўрди — унга жавоб қайтаришмади.

Қишлоқдан чиқиб, ўрмонга киришди.

Гринькага аравадан тушишга ёрдамлашишди, дарахтга боғлашди уни. Ўзлари бир неча қадам нарига ўтишди.

Федя билан Яша милтиқларини ўқлашди.

Гринька диққат билан кузатарди.

Ўрмон қоп-қоронғи эди. Баланда эсаётган шамол дарахтларнинг учини вақти-вақти билан юлқилаб қочар, шунда шох-шаббалар ваҳимали гувилларди. Олисда бойўғли ҳазин сайрарди.

Кузьма чўнтагидан буйруқни чиқариб, гугурт чертди-да, баланд овоз билан ўқиди. Сўнг қоғозни бафуржа буклай бошлади. Гринькага эса қарамасди.

Федя билан Яша милтиқни Гринькага тўғрилашди.

— Тўхта!— қичқирди Гринька.— Тўда тўғрисида гапириб бераман.

Яша билан Федя милтиқни ўқталганча кутишарди.

— Гапир,— буюрди Кузьма.

— Мен-ку айтаман-а...— анавилар бўлса... отиб қолишади-да.

— Йўқ,— Кузьма пича ҳаяллади.— Айтсанг, афв этишади. Бутунлай эмас, албатта: бари бир ўтириб чиқасан.

— Айтганим бўлсин ўша жин чалгурларни...

Аравани қишлоққа томон орқа-олдиларига қарамай қувишди. Арава ўйдим-чуқурларда сакраб-ирғиб кетар, худди чок-чокидан чиқиб сочилиб кетгудек бўлиб тарақа-туруқлар, ғижирларди.

Дастлабки уйлар қаторига етганларида Кузьма билан Яша сакраб тушиб, одамларни тўплашга югурди.

Федя Гринькани қишлоқ советига олиб бориб, қазноққа қамади-ю, отини миниб чиққани уйига югурди.

У от миниб қайтганида қишлоқ совети олдида алла-

қачон ўн беш чоғли эркагу йигитлар тўпланишган, ҳам-малари отлиқ, қуроллари бор эди.

Кузьма қишлоқ советида эди: қишлоқнинг нариги чеккасидан келадиган саккиз чоғли ишончли йигитлар-ни кутаётганди.

Ниҳоят улар ҳам етиб келишди.

Мана, йўлга тушишди.

Кузьма Федя билан олдинда борарди. Федя Гринька айтган жойни биларди. Бакландан йигирма чақиримча нарида, тайгадаги тоғ этагида эди ўша жой...

Икки соатлардан бери йўл босишпти. Ой қалин булут чодраси ортига яширинганди.

Йўл олдиниға текис эди, бироқ кейин, икки биқиндан қалин ўрмон ва баҳайбат харсанглар билан қопланган ёнбағирлар исканжасига олинган жойларда торая бориб, одам аранг илғайдиган тор сўқмоққа айланди. Отряд ачкиқичакдек чўзилиб кетди, ҳатто икки от ёнмаён юролмасди бу ерда.

«Тоза қойил жойни танлашибди-да, аблаҳлар»,— ўйларди Кузьма.

Федя олдинда борарди.

— Ҳали узоқми, Фёдор?

— Етти-саккиз чақиримча бор.

Орадан яна ярим соат ўтди. Федя оти жиловини тортди.

— Яқинлашиб қолдик... Шовқин солмаслик керак.

Кузьма орқага қараб буюрди: шовқин солинмасин!

Шовқинламай, аста-секин олға кетишди. Кузьманинг юраги қаттиқ-қаттиқ ура бошлади. У кўзлари лўқиллар даражада зўр бериб тикиларди қоронғиликка. Бироқ зулматга чўмган осмон бағрида тоғларнинг чаплашиб кетган тарҳидан бўлак ҳеч вақони кўрмасди.

Отлар тошлоқ сўқмоқдан эҳтиёткорона одим ташлар, туёқлар остида майда шағал шиқирларди. Кутилмаганда сўқмоқ кенгайиб, ўнг томонга бурилди.

— Шу ер,— дея пичирлади Федя отни тўхтатаркан.

Кузьма оҳиस्ताгина олдинга ўтди. Зим-зиё тун қаърига тикилган кўйи узоқ қулоқ солиб турди. Бу ерда одамлар борлигидан далолат бергувчи бирон бир нишона ҳам сезилмасди. «Наҳотки Гринька алдаган бўлса?»— хаёлидан ўтказди Кузьма дарғазаб бўлиб.

Орқадан Федя яқинлашди.

— Бу ерда тақсимчага ўхшаган чоғроқ сойлик бор...

Сойликни тош босиб ётибди. Улар, эҳтимол, ўша тошлар орасига жойлашиб олишгандир.

— Ҳозир босиш керак. Тўғрими?

Кузьма отдан тушиб, отряд томон юрди. Қандай ҳаракат қилса яхшироқ бўлишини тушунтирди. Улар икки гуруҳга бўлинишди, гуруҳлардан бири сўл томондан айланиб ўтиш учун йўлга тушди, иккинчиси сойликни ўнг ёқдан айланиб ўтиш ниятида тошларга тармашиб юқорига кўтарила бошлади: ўнг биқиндан сойлик деярли тик ёнбағирли тоғ этагига бориб туташарди. Отларни икки йигит назоратида қолдиришди.

Кузьма ўқ узгандан кейингина ўт очишга келишиб олишди. У ўнг томонга қараб йўл олган гуруҳ билан бирга эди.

Йўл ниҳоятда машаққатли эди. Учи туртиб чиққан тошлар, чирик, чўзилувчан буталарни ушлай-ушлай, ёнбағирликнинг торгина рахидан кўтарилиб боришарди. Қўққисдан орқада кимнингдир оёғи остидаги каттакон тош кўчиб, тарақлаганча пастга, сойликка юмалай кетди. Кейин жимжит бўлиб қолди. Ҳаммалари донг қотиб қолишди.

— Ким у?— сўради пастдан биров уйқули товуш билан.

Изтиробли, одамни эзадиган жимлик ҳукм сурарди.

— Ким бу?— яна бир бор сўрашди пастдан безовталаниб.

Пастда одим шарпалари эшитилди. Гўнғир-гўнғир гаплаша бошлашди. Аллаким аста йўталиб қўйди.

Кузьма тўппончасини сиқимлаганча, ҳаяжон ичра, ҳозироқ бошласакмикин ёки бир оз кутсакмикин, дея бош қотирарди. Пастда машъала ёнди лоп этиб. Машъала этик кийган оёқлару пўпанак босган харсангларни ёритиб, тепага, улар сари яқинлайверди.

Кузьма ана шу оёқлардан сал юқорироқни нишонга олиб ўқ узди. Машъала бир чайқалди-ю, ажи-бужи из ҳосил қилганча ерга тушиб, юмалаб кетди. Шу ондаёқ тўрт тарафдан милтиқлар варанглай бошлади. Водий гувулларди.

Пастдан жавоб ўти очдилар. Гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда шитоб билан учган оловчалар ингичка из қолдириб қоронғилик чодрасини тилиб ўтарди. Майдаю йирик калибрли, буклама ва биротар милтиғу тўппончаларнинг ингичкаю йўғон, пасту баланд овозлари бўтқа

бўлиб қоришиб кетди. Ҳавода, бошлар узра ўқу питрлар визиллаб-чувиллаб учарди.

Кузьма харсанг ортидан ғижиниб сўкинганча ўқ узарди. «Бундай қилиш керакмасди, ҳа, бундай бошламаслик керагиди!... Тошлар панасида уларни иблиснинг ўзи ҳам нишонга ололмайди! Қуршаб ололмадик... Нариги томонлари очиклигини пайқашса, қочиб қолишади. Бунни пайқаш эса оппа-осон, чунки уёқдан ўқ узилмаяпти».

— Федя! Нарёқдан айланиб ўтамиз!— қичқирди Кузьма. Шу ондаёқ ўзининг хавотирланган нарсаси содир бўлаётганини кўрди: пастдаги чақнаётган ўтли нуқталар айнан ўша томонга қараб силжий бошлади.

— Қочиб кетишади!— бўкирди Кузьма.— Кетишяпти! Биродарлар!..

Қуроллар бетиним варангларди.

— Кетди-ик! Қочгани қўйманглар!— Кузьма отилиб чиқди-ю, қоқила-суртина пастга ташланди. Орқада Федянинг гурсиллатиб чопаётганини эшитиб борарди. Биргина Федя.

— Ҳа, нима бўлди?!— Кузьма жон-жаҳди билан тешида қолганларга қараб бўкирди.— Нима-а?!

Тағин икки йигит сакради. Қолганлар тошлар панасидан унча-мунча ўқ узиб тураверишди. Ўзларини ўққа тутиб бергилари йўқ эди.

Иккинчи гуруҳ буйруқни эшитолмас, олисда эди.

«Расво қилдик ишни»,— фаҳмлади Кузьма калта-калта чопганча олға интиларкан, яллиғ чақнаган жойга қарата ўқ узиб,

— Кетиб бўлишди!— дея қичқирди Федя унинг қулоғига.

Кузьма кейинги харсанг ёнига чопиб ўтиб, тўппончасини ўқлади-да, яна ота бошлади. «Таъқиб қилиш керак»,— аҳд қилди у.

Нариги гуруҳдан кимлардир — уч киши чоғи — чекинаётган талончилар изидан қувиб борарди. «Тўғри қилишяпти,— мақтади Кузьма ўзича.— Эрталабгача тинкаларини қуритамиз».

— Қутулиб кетишди,— деди Федя яна бир марта маъюс оҳангда.— Уёқда отлари бор...

Кузьма сал бўлмаса инграб юбораёзди: олдиндан отларини ҳайдаб кетиш мумкин эди-ку, ахир!

Дарҳақиқат, талончиларнинг отлари тоғнинг нариги

томонида ўтлаб юрарди. Отишмага кўникиб қолган отлар қочиб-тўзиб кетмаганди. Талончилар уларни тутиб, тўда-тўда бўлиб бўлиниб, тайгага таралиб кетишарди. Қолганлари эса ўқ узиб жавоб қайтариб туришарди. Улар тобора камайиб боришарди. Ниҳоят энг охиригиси ўқ уза-уза сакраб отга минди-ю, учуриб кетди уни. Тамом. Шундоқ осонгина ва бирпасда қочиб қутулишгани алам қиларди кишига.

Кузьма тошга чўкиб, лабини нақ қон чиққудек қаттиқ тишлади. Укириб йиғлагиси, кимгадир ўшқириб бергиси келарди. Лекин фақат ўзигагина ўшқирishi мумкин эди, холос.

Муваффақиятсизликдан хижил бўлиб, қош-қовоқлари уйилиб, даргазаб кайфиятда отлари турган жойга йиғилишди. Бурун қоқишар, йўталишарди. Ҳуркиб кетган отларни сўкишарди. Яраланган икки талончини олиб, уйга қараб йўлга тушишди...

Саҳар паллада қишлоққа етиб келишди.

Кузьма от эгарини олиб қўйиб, уйга кирди, ечиниб, девор томонга, Клавдянинг нариги ёнига ўтиб узанди, алламаҳалгача ухломмади.

33

Тунда Егорнинг деразасини бир неча марта астагина тикиллатишди.

— Ким?— сўради Егор.

— Оч.

— Макар?!— Егор эшикни очди.— Нима бало, эсингни едингми?

— Чироқни ёқма,— деди Макар. Пайпасланиб пойгак томондаги харрак олдига келиб, гурс этиб ўтирди. Уҳ тортди.— Марья уйдаими?

— Уйдаман,— каравотдан жавоб қилди Марья.

— Саломатмисан, Марья.

— Саломат бўл, Макар.

— Ойнага бир нима тут... сизларни бир кўрай,— илтимос қилди Макар.

Егор ойнага нарса тутди: биттасини адёл билан, иккинчисини столдаги дастурхон билан тўсди. Чироқни ёқди.

Макар столга ёнбошлаган кўйи ўтирарди. Оёғида қўнжи узун хром этик, эгнида мовут шим билан белига

тўқима тасма боғланган кўк шоҳи кўйлак — келишган ва ранги оқаринқираган.

— Соғиниб қолдим,— деди Макар, ҳорғин жилмайиб.— Аҳволларинг қалай?

— Сени ушлаб олишлари мумкин-ку!— дея Егор бехтиёр эшикка қараб қўйди.

— Ушлаб бўпти.— Макар ўрnidан турди, чўнтагидан қандайдир тилла буюм, қандайдир аёллар бўйнига тақадиган тақинчоқни чиқарди. Уни Марьяга узатаётиб гандираклаб кетди, у маст эди.— Ма... мендан совға сенга. Тўйингда ҳеч нима тортиқ қилмагандим.

— Вой худойим!.. Қандай чиройли-я!— Марья тилла тақинчоқни бўйнига тутиб кўрди.

— Буюрсин, тақавер. Егор, чектир бир. Ҳамма нарса бисёр-у, лекин тамаки ҳамиша бўлавермайди.— Тамаки тутатиб, тагин столга ёнбошлаб ўтирди.— Қараб турсам, яхши уй қуриб олибсизлар.

— Дадам тўғрисида эшитдингми?

— Нимани?

— Уни қамаб қўйишганини?

— Буни эшитгандим.

— Кимдан?

— Эшитгандим-да...— мужмал қилиб жавоб берди Макар.

Жим қолишди.

— Айтишларича, кеча парларингни тўзитишганмиши?

— Жиндаккина.

— Тиришқоқ йигит экан... Аблаҳ, қайсар экан. Қўлга туширади.

— Ҳечқиси йўқ,— хотиржамлик билан деди Макар чўзиб.— Қўрамиз, ким кимни қўлга тушираркин.

— Уйга кирмадингми?

— Йўқ. Аҳволларинг қалай ахир?

— Бир нави,— деди Егор, қовоғи солиниб, бошини ҳам қилди.— Тузук.

— Ўзимизникилар қалай?

— Улар ҳам тузук. Кондратни хотини ўлди.

— Жойи жаннатда бўлсин. Кондрат қийналиб кетди-да ўзиям.

— Қўмаётганда йиғлади...

— Ҳа... ўрганиб қолганди-да унга. Ачинади одам, албатта. Дон сочиб бўлишдими?

— Сочиб бўлишди... бундан нима фойда? Яна кўз олайтиришади бари бир.

Макар қўзғалди:

— Хўп... мен борай. Йўлга озроқ тамакингдан бер.

Егор халтачасидаги ҳамма тамакини унинг чўнтаги-га ағдарди.

— Бошқа йўқ. Эртага уқаламоқчийдим.

— Шуюм етади. Кетдим.— Макар чиқиб кетди.

Дераза ортида от оҳиस्ताгина кишнади... Тупроқ йўлдан туёқнинг босинқи дупури эшитилди. Кейин ҳаммаёқ жимиди-қолди.

— Макарга ачинаман,— деди Марья.— Бекор ўшаларга қўшилиб қолди...

Егор чироқ шишаси устидан пуфлаб, каравотнинг бир қирғоғига чўзилиб, шундан сўнггина деди:

— Балки мен ўзимни ҳам жоним ачир унга.

— Ке, қўлингга бошимни қўяй,— илтимос қилди Марья ва ёстиқдан бошини кўтарди.

— Ётавер,— деди Егор норози оҳангда.

Марья бошини ёстиққа ташлади.

— Бемехрсан, Егор.

Эри бу гапга ҳеч нима деб жавоб қайтармади. Акаси Макарни ўйларди шу топда. Марья бир дақиқача тек ётди чоғи, кейин тўсатдан сал қаддини кўтарди-да, чўчинқираб пичирлаб сўради:

— Егор!.. Бунга қаяқдан олганикин?

— Нимани?

— Совғани-да! Эҳтимол бировни ўлдириб, ечиб олгандир? А?

— Мен қаяқдан билай...

— Ирганиб кетяпман бундан!.. Энди нима қилдим? Гуноҳ-ку ахир!

— Жим ётсанг-чи!— бутунлай жаҳли чиқиб кетди Егорнинг.— Боя олмагиниди.

— Қаяқдан билай мен?.. Хаёлимга ҳам келмабди бу. Энди нима қилдим-а уни? Балки, эртага дарёга ташлаб юборсаммикин-а?.. Томоғимдан гиппа бўғади-ку бу. Бировни қони теккандир унга...

— Эртага менга берсанг, яшириб қўярман. Ҳозир бўлса ухла, мияни қоқиб алжирайверма...

Эрталаб Агафья Кузьма билан Клавдя ухлаб ётган ичкари хонага кириб келди. Кузьмани туртди. У дарҳол бошини кўтарди.

— Нима?

— Ҳозир ташқарига чиққандим, эшикка қандайдир қоғоз қистириғлиқ экан... Ма, ўқи.

Кузьма ифлос қоғоз парчасини очди. Унга сиёҳ қаламни туфлаб, қинғир-қийшиқ ва катта-катта қилиб шулар ёзилган эди:

«Отамни қўйиб юбор. Бўлмаса оёқларингни икки қайиннинг учига боғлаб, бутингни йириб ташлайман. Билиб қўй буни.

Макар Любавин».

— Нима ёзилган экан?

— Шунчаки... Қандайдир бемаъни гаплар.

— Мен бўлсам, муқаддас битикми деб ўйлабман. Бизда, черковни бузган пайтларида, худди шунга ўхшаб эшикдан муқаддас битикларни топишарди.

— Йўқ, бунда алланималар ёзилган ажи-бужи қилиб. Бирортаси безорилик қилганга ўхшайди.

— Ким билсин, бунақанги бекорчи бузуқилар тўлиб-тошиб ётибди. Бултур нималарни ўйлаб топишибди дегин, жин ургурлар. Рўпарамиздаги анави яшил дераза қопқоқли уй бор-ку...

— Ҳўш.

— Унда Фекла Черномирдина туради десанг, ўзи қари қиз. Латта-луттага ўлгидай кўзи оч уни. Бирон жойда биронта қийқимга кўзи тушиб қолса борми, аъзойи бадани қалтираб кетади. Анави отинг ўчгурлар бўлишса нимани ўйлаб топишибди де: гулдор бир парча латтага ахлат ўраб, чуғурчиқ уясига тиқиб қўйишибди. Латтанинг бир учини бўлса кўриниб турсин деб ташқарига чиқариб қўйишибди. Ҳалиги, Фекла эрталаб туриб қараса, чуғурчиқ уясидан латта кўриниб турганмиш. «Шундоқ чиройли латтани чуғурчиқлар инига кўтариб келибди-да, деб юраккинам эзилиб кетди», дебди у. Нарвон қўйиб, тепага чиқибди-да, чуғурчиқ уясига қўлини тиқибди-ю... Ҳалиги десанг, ахлатни чангаллаб олибди. Шунақанги қарғабдики, асти қўяверасан, оғзига боди кириб, шоди чиқибди.

— Ҳм... Бунақа ншларни ким қилади?

— Ким бўларди, бўйдоқ йигитлар-да. Туни билан дайдишади, ҳар хил нағмаларни ўйлаб чиқаришади, сассиқ такалар.— Агафья чиқиб кетди.

Кузьма каравотдан сакраб турди, кийинаётиб, ён-жинганича деди:

— Қармоққа илинадиган бўлибдилар-да, Макар Емельянович! Ҳа, илинадиган бўлдинг, азизим! Икки қайинга боғлаб ўзингни бутингни йираман ҳали!

— Нимага каллан саҳардан туриб олдинг?— сўради Клавдя.

— Иш бор.

У апил-тапил ювиниб, Федянинг темирчилик устахонасига равона бўлди. «Довюррак экан, разил,— ўйларди Макар ҳақида.— Бунчалик тез қорасини кўрсатади бу ерда деб ўйламагандим сира».

Кузьма мактабнинг чала қолган биноси ёнидан ўтиб бораётиб тўхтади. Хийла вақт тикилиб турди унга. «Ҳаво очиклигида битказиб олиш керак. Бу сизга қўйилган ёдгорлик бўлади, Вася тоға»...

Федя устахонада экан. Гришка билан болғалаб ётишган экан.

— Бир нафасга буёққа чиққин,— деб чақирди уни Кузьма.

Федя йўл-йўлакай қўлини фартуғига артганча ташқарига чиқди.

— Мана, кўр,— Кузьма Макар ёзган қоғозни узатди.— Оғайнинг ташрифномасини ташлаб кетибди.

Федя ночор бир ҳолда йўғон, қоп-қора бармоқ билан қоғоз парчасини айлантирарди.

— Қанақа оғайним?

— Макар. Қулоқ сол.— Кузьма унинг қўлидан қоғозни олиб, ўқиди.

Федя илжайди.

— Кутиб оламиз. Четан девор остида бир йил тухум босиб, писиб ўтирсам ҳам, бари бир кутаман...

Тун сукунатига рахна солиб қаердадир яқингинада варанглаган ўқ овозлари янгради.

Егорни нақ каравот итқитиб юборгандай бўлди. У дераза олдига отилди, лекин ташқари зимистон қоронғи эди. Тағин ўқ овозлари янгради, назарида худди дераза таккинасидан эшитилгандай бўлди. Ороми бузилган тун оҳ чекарди гўё: оҳ! оҳ! оҳ!

Егор курсини ағдариб юбориб, бир оёқлаб диканглаганча шимини кия бошлади.

— Чироқни ёқ! Макарга ўхшайди...

Марья столдаги гугуртни пайпаслаб топиб, қўллари қалтираб чироқни ёқди.

Яна отишма бошланди.

Егор кўчага отилди... Бир муддат йўқ бўлиб кетди у. Кейин даҳлиздан қадам товушлари, бирпасгина ғимирсиган шовқин ва Макарнинг овози эшитилди.

— Шошмасанг-чи! Ошиқма деяпман сенга, аҳмоқ!..— паст товуш билан, тез-тез гапирарди Макар.

Егор уни уйга итариб киргазди-да, ўзи даҳлизнинг эшигини бекитгани ташланди.

Макар оқсоқланиб каравот олдига етиб келиб, унга ўтирди. Унинг чап оёғидаги этигидан қон силқирди.

Егор қайтиб кирди хонага.

Ташқарида тагин ўқ уза бошладилар. Макарнинг афти буришиб, бошини силкиб қўйди.

— Одамлар нобуд бўлишяпти... Улар сени кўришмадимикин?

— Кўришгандир балки, оқ кўйлакдаман-ку.

Худди шу пайт ташқаридан эшикни тарақлатиб қўндоқ билан уриб қолишди.

— Чироқни ўчир!— буюрди Макар.— Милтиқни бер.

Марья дераза олдидан чопганча бориб, шиша тепасидан пуфлади.

— Уқдан борми, Егор? Мен тўппончамдагини бари ни отиб тугатдим. Егор индамай тахта сўри остига кириб кетди ва уёқдан шарақа-шуруқлатиб ўқларни улоқтирди. Макар томоғидан аллақандай ғалати товуш чиқариб, қуролни ўқлади.

Тагин эшикни тарақлатиб уришди.

Егор пайпаслаб девордаги яна битта милтиқни толиб, уни қўлига олди. У ҳам ўқлади.

— Деразанинг олдига бориб тур. Мен эшик олдида бўламан. Баравар отма,— буюрди Макар.

— Кўпчиликми улар?

— Тўрт киши бўлишса керак.

Эшикни уч киши қўндоқ билан устма-уст тарақлата бошлашди.

— Чиқ буёққа! Бари бир фойдаси йўқ!— дея қичқирди ташқарида кимдир.

Макар остонадан сакраб ўтиб, даҳлизнинг эшигига қарата қутуриб ўқ узди.

Ташқаридан тўппонча жавоб қайтарди.

— Кун ёришгунча ҳаммаларини ер тишлатсагиди...— деди Макар ғамгин,— унда қутулиб кетардим.

Егор дераза олдидан лип этиб ўтиб, эҳтиёткорлик билан писибгина даҳлизга чиқди.

— Дераза олдига бор,— шивирлади у Макарга.— Бу ерда тешик бор... уриниб кўраман...

Макар оқсоқланганча дераза ёндори ёнига етиб олди. Худди шу аснода дераза ортида пақиллаб ўқ узилди-ю, ўртадаги ойна синиб, хонага ёмғирдек дувва ёғилди. Деярли бир сонияда даҳлизда Егорнинг милтиғи гумбурлади. Ташқарида аллаким калтагина «воҳ» деди-ю, жим бўлди.

Макар қувончдан қийқириб юборди... Дераза олдига чўккалаб, шу заҳотиёқ ташқарида липиллаб кўринган қандайдир шарпага қараб ўқ узди.

Шу пайт эшикни жон-жаҳд билан тарақлатиб урганлари эшитилди. Битта тахтаси учиб кетиб, тирқишдан икки марта ўқ узишди ичкарига. Егор жонҳолатда хонага урди ўзини... Лекин у ҳам учиб кетган тахта ўрнидан ўқ узишга улгурган эди. У талвасада қўли билан полни пайпасларди.

Эшикни яна тарақлатиб туширишди.

— Макар, тезроқ буёққа!

Тагин эшикни тарақлатиб уришди. Яна битта тахтаси синди. Кейин жимжит бўлиб қолди.

— Менга қара,— шивирлаб чақирди Макар.

— Хўш?

— Эшикнинг олдида тур... мен деразадан ташлаб қочишга уриниб кўраман.

— Бефойда. Кераги йўқ,— деди Егор.

Макар укасининг гапига қулоқ солмай, милтиқ қўндоғи билан дераза ромини синдирди. Егор эшикка қараб, тешигидан ўқ узди. Ташқаридан эса бараварига ҳам эшикка, ҳам деразага қараб отишди. Макар энгашиб қолишга аранг улгурди.

— Йўқ, иш чиқмади. Тамом бўлдим, Егор.— Макар ўқ излаб полда эмаклашга тушди.— Атрофни ўраб олишди. Уқдан йўқми бошқа?

— Ма... менда... иккита,— сал дудуқланиб деди Егор.

— Чиқ буёққа, йўқса ёмон бўлади!— таклиф қилишди ташқаридан.

Макар тез милтиқни ростлади-ю, деразадан овоз келган томонга қарата ўқ узди.

— Бекорга исроф қилма,— деди Егор ғижиниб.

Макар дераза олдига эмаклаб борди-да, буклама милтигининг милини дераза рафига қўйиб, баланд овоз билан деди:

— Таслим бўламан!

— Қуролни ташла!

Макар овоз қаердан эшитилганини аниқ пайқаб ололмай, яна бир карра қичқирди:

— Таслим бўламан, яна нима керак сизларга?

— Қуролни ташла деяпмиз сенга!

Макар милни хиёл чапга буриб, ўқ узди. Ташқаридан жавоб ўти очдилар.

— Яна борми?— сўради Макар.

— Қолмади,— хириллади Егор.

— Шундай. Ҳаммаси тамом бўлди, укагинам... Қуролни бекит. Мен таслим бўламан.

— Нимага?

— Кейинроқ қочаман. Ҳозир эса ер тишлатишлари мумкин. Бекит, тагин сениям аралаштириб юришмасин бу ишга.

Егор милтиқни печка остига тиқиб қўйди.

— Ушла!— Макар қуролини деразадан итқитди. У тарақлаб ерга тушди.

Егор чироқни ёқди.

Даҳлиздан қадам товушлари эшитилди. Кузьма кириб келди. Зудлик билан хонага кўз югуртаркан, печка устидаги ранги мурдадай оқариб кетган Марьяга кўзи тушди... Нигоҳи лозим бўлганидан бир он ортиқроқ тўхталди қизда, зотан йигит унинг ҳаёт эканига ишонч ҳосил қилмоқчи эди.

Макар дераза олдида зўрма-зўраки иршайиб турар, кўзлари Кузьманинг елкаси оша аллақаяёқларга боқарди.

Егор қалтираётган қўлларни билан қўйлаги тугмаларини қадашга уринарди.

— Юр,— имо қилди Кузьма Макарга.

— Чекиб олсам бўладими?— сўради Макар қандайдир ўзига бегона овоз билан. Ҳатто Егор ҳам унга ажабланиб қараб қўйди.

— Уша ёқда чекасан. Юр.

— Хў-ўш...— Макар тушунарли дегандек кўзларини қисиб қўйди.— Ҳатто чекиш ҳам мумкинамасми?— Сенин, қандайдир ёнламасига эшикка қараб юра бошладин.— Йўлда гумдон қиларсан балки?

— Юр, юр.

Макар Кузьма билан бараварлашаркан, қадамини бутунлай секинлатди. Кузьма бир оз тисарилди. Макар айнан шуни кутганди — худди йиқилаётгандай олдинга мункинқираб туриб шашт билан, пастдан тепага қарата чакагига бир туширишда Кузьмани каравотга қулатди-ю, ўзини дераза томонга отди.

Кузьма тураётиб, ўша ондаёқ Егорнинг муштига рўпара келиб бир қоп юкдек полга шалоп этиб қулади ва қўлидан тўппончаси учиб кетди.

Макар деразадан сакради-ю... ҳаводалигидаёқ рўпарадан узилган икки ўқ жаз этиб қадалди баданига. Ҳатто оёқлари тегмади ерга, сакраган кўйи ўмбалоқ ошиб, қуруқ, илиққина ерга башараси билан тушди.

Уйга икки киши югуриб киришди.

Егор қўлини кўтарди.

34

Кечаси қишлоқ советида Гринька билан қўйидагича суҳбат борарди.

— Сени бўшатдим, Гринька. Боравер.

— Бутунлайми?

— Бутунлай. Уша тўданга қўшил бориб.

— Гумдон қилолмадинларми?

— Йўқ. Лекин у ерда энди бошлиқлари йўқ.

— Қаерда у?

— Тамом бўлди.

— Э, уёқда бошлиқлар ачиб-бижиб ётибди. Мени нимага қўйиб юборяпсан, хўш?

— Биласанми, мен нимани ўйлаяпман?.. Ушоққа боргин-да, уларга яхшилаб кўз-қулоқ бўлгин...

— Ахир мен улар билан бирга эмасдим-ку,— деди Гринька истамайгина.— Шунчаки уларнинг қаердаликларини билардим, холос...

— Бўлмаса энди борасан ўшаларнинг олдига.

— Лекин кейин улар тўғрисида... гап етказолмайман бари бир,

— Нима учун?

— Чунки ўзим ўшанақаларданман.

— Энди бошқача бўласан. Бунақанги ҳаёт аллақачон жонингга теккан. Кўриб турибман буни.

— Йўқ,— деди Гринька қатъий.— Сен ўзи яхши

йигитсан, лекин мен бундай қилолмайман... Унда, яхши-
си қўйиб юборма мени.

Кузьма узоқ тикилиб қолди Гринькага.

— Ахир сен бир марта сотдинг-ку уларни.

— Сиртмоқ бўйинга тушганда қилгандим буни.
Уларни деб нариги дунёга жўнагим йўқ.

Жим қолишди.

— Қоғоз масаласида бўлса мени ҳар қалай боплаб
лақиллатдинг-а! Қойилман!— мақтади Гринька.

— Қўрқдингми?

— Қўрқмай ҳам бўларканми...

Яна индамай қолишди. Гринька чекарди. Кузьма
қаттиқ оғриётган чакагини ушлаганча деразага қараб
ўтирарди.

— Сен ҳеч севганмисан, Григорий?— деб сўради
Кузьма дабдурустандан.

— Қимни?

— Хўш... ҳалиги қизни, аёлни-да...

Гринька маъюс илжайди.

— Мен-ку севганман-а...— У узоқ тамакисига тики-
либ қолди, гўё уёғини, асосийсини айтишга юраги бет-
ламаётганга ўхшарди. Сўнгра деди:— Лекин мени бўл-
са — унчалигамас. Мен, эҳтимол, ҳозир ҳам севарман.

— Нималар деясан! Кел, гапириб бер.

— Ҳм!— Гринька Кузьмага кулимсираб қараб қўй-
ди.— Сенга нимага керак бу?

— Қизиқ-да. Менда бўлса... Умуман, қизиқ-да.

— Буни гапириб берадиган жойи ҳам йўқ ўзи. Битта
қишлоқда бева хотин туради. Саккиз яшар қизчаси
бор... мендан бўлганамас, албатта. Эридан. Эри ташлаб
кетган уни.

— Хўш-хўш?

— Э, ҳалиги... мени яхши кўрмайди ўша хотин. Мен
бўлсам яхши кўраман. Бош-кўзимни айлантириб қўй-
гандир балки. Пулни олади-ю, гап тунашга келганда
десанг, киритмайди.

— Хўш, шунда сен нима қиласан?

— Мен нима қилардим? Аслида юбкаси этагини ях-
шилаб қайириб қўйиб, тасма билан боплаб савалаш ке-
рагиди-я. Лекин мени бўлса унга қўл теккизгим кел-
майди.

— Тегмагин. Ростки севмас эканми — қўлингдан ҳеч
иш келмайди. Тузуккина хотинми ўзи?

— Нимасини айтасан!..— Гриньканинг оғзи қулоғига етгудек бўлиб чехраси очилиб кетди.— Баъзида ўрмонни бирон жойида роса совқотасан — бамисоли бўри бўлиб увлаб юборай дейсан. Шунда уни эсласанг борми, балки бунга ишонмассан-у, ўша заҳотиёқ исиб-қизиб кетасан. Хотин эмас, нақ қўғирчоқ. Манжалақини ғажиб, еб қўя қолсанг...

— Хўп, бўпти, Гринька. Бор. Менмча, ҳали яна келасан олдимизга. Анави хотин ёқтирмай тўғри қилади. Саёқликни бас қилсанг — кўнгил қўяди. Тўппа-тўғриси-ни айтяпман сенга.

Гринька худди кетгиси келмаётгандек яна бирон дақиқача ўтирди. Ёниқ чироқнинг пилигига ўйчан тикилиб ўтирарди. Сўнгра ўрнидан туриб, пойгакка қараб юрди. Остонада тўхтади:

— Энди келмайман, болакай.

— Келасан. Гаров ўйнайман: қишгача келасан.

Гринька кулиб қўйди-да, ташқари чиқиб, эшикни астагина ёпди.

Кузьма кўрагини столга бериб, бошини қўллари устига қўйиб олди. Кўзини юмди. Чакаги оғрир (Егор тишларини қандай уриб чиқармаганига ҳайрон!), боши лўқилларди. Кейинги кунларда ўзиям анча чарчаганди. Жудаям кўпайиб кетди бу ишлар... Ҳаммасини яхшилаб ўйлаб олса бўларди, бироқ ҳеч нима устида бош қотиргиси йўқ шу топда.

Очиқ деразадан салқин ҳаво кириб турарди. Қаердадир қишлоқ чеккасида дастлабки хўроз қичқирди. Ортидан бир йўла бир қанчаси қичқирди қишлоқнинг ҳар томонида, ҳаш-паш дегунча бўлмай, ҳаммаёқни чўзиқ, ҳирқироқ, зўриққан «қу-қу-қув!»лар тутиб кетди.

«Ҳозир бизники кекирдагини чўзиб қолади»,— хаёлидан кечирди Кузьма. (Ҳар куни кечаси қўшни қўрадан чиқиб келиб, четан деворга қўниб олиб, шундоқ қишлоқ советининг деразаси тагида қичқирадиган битта хўроз бор эди. Худди атайлаб шундай қиладиганга ўхшарди, муттаҳам!)

Ростдан ҳам дераза ортида қанотнинг қарсиллаб силкингани эшитилди-ю, тун сукунатини жарангдор қичқирдиқ тилишлай кетди.

«Қойил! Яна бир марта!»

Бироқ хўроз четандан учиб тушиб, товуқлари ёнига жўнаб қолди.

Тағин сукунат чўмди.

Тун ўзининг ҳайбатли, мулойим қанотларини ёйганча шарпасиз сузиб борарди.

Кузьманинг шундоқ боши ёнгинасида еттинчи лампа суйиб аллалаётгандек оҳистагина шиғилларди. Бу ҳол кўнглига хотиржамлик бахш этарди. «Ҳеч нимани ўйламайман»,— аҳд қилди Кузьма, бироқ шу заҳотиёқ миясида турли фикрлар: Гринька, Марья, ака-ука Любавинлар тўғрисидаги фикрлар ғимирлаб қолди. «Гринькани қўйиб юбориб тўғри қилдимми, йўқми? Назаримда, у қайтиб келадигандек. Любавинни, Марьянинг эрини нима қилсамикин? Марья-чи?.. Йўқ, Марья тўғрисида ўйламайман. Истамайман. Уйламайман ҳам...» Бошида фикрлар чалкашиб кета бошлади. Ҳаммаси хиралашиб, қаёққадир узоқлашиб, фарқсизу аҳамиятсиз тус олди.

Эшикнинг тарақлашидан уйғониб кетди. Бошини кўтарди — остонада Марья турарди. Эшик кесакисини ушлаганича, унга тикилиб турибди. Тушимда кўряпман деб ўйлаб, жилмайди. Марья стол олдига келиб, ўтирди. Ўзи бўлса ҳануз диққат ва ғам-алам билан унга тикилгандан-тикилади. «Нимага бунақа қарайди?.. Худди мен оламдан ўтгандай».

— Сенинг олдингга келувдим... Клавдя сени шу ерда деди.

«Туш эмас экан бу,— фаҳмлади Кузьма ва саросима ичра ўйлади:— Нимага келди у?»

— Егорни қўйиб юбор.

— Э-ҳа...— оғзидан чиқиб кетди Кузьманинг. У ўрнидан турди, яна ўтирди.— Қўйиб юборолмайман.— Тек қолиб, тағин бир марта таъкидлади:— Иложим йўқ. Улар Фёдорни яралашди.

Марья унга диққат-ла тикиларди.

«Егорни севади у»,— хаёлидан ўтди Кузьманинг, шунда тўсатдан унинг эрини қўйиб юборолмаслигини нима сабабдан бунчалик шафқатсизона терслик билан айтганини тушуниб қолди: чунки Марья уни севади.

Йигит ўрнидан турди, қўлларини орқасида чалмаштириб, хонада нари-бери юра бошлади.

— Қандай қилиб қўйиб юбораман уни,— Кузьма унинг қаршисида тўхтади.

— Гуноҳи йўқ уни.

— Бе? Унда отган ким? Бўлмаса ким... Иложим

йўқ! Гап тамом.— Кузьма пошнасида айланиб, тагин стол олдидан пойгакка ва у ердан орқага юра бошлади.

— У акасини ҳимоя қилди-да.

— Бу билан мени нима ишим бор?

— У отгани йўқ...

— Отди. Ҳам эшикдан, ҳам деразадан ўқ узишди.

— Қўйиб юбора қол уни, Кузьма,— деярли пичирлаб деди Марья.

Кузьма бирров боши айланиб кетганини ҳис этди... Дераза, эшик, Марья жойидан силжигандек бўлди наздида... Хусусан нима бўлаётганини англолмай қолди. Тун, ҳеч ким йўқ, стол ёнида — шундоқ ёнгинасида чиннидай оппоқ кофта кийган Марья ўтирибди... икки кўзи унда. Эҳтимол, тушдир бу ҳар қалай? У хотирини жамлаб, қиз билан нима ҳақда — эри ҳақида гаплашаётганини эслади. Йўқ, туш эмас бу.

— Қўйиб юбормайсанми?

— Йўқ.

Марья пиқиллаб йиғлаб юборди ва кўзёши аралаш оҳиста қола қилди:

— Энди аҳволим нима кечади... Ўзинг яхшисан-ку, жоним, қўйиб юбора қол уни. Раҳминг келсин менга... Сўққа бошим нима қилади, қай гўрга бораман? Яқинда биз ахир... Уни сираям айби йўқ...

Кузьма нима қилишини билмай қолди. Энг яхшиси — бу ердан жўнаш. Лекин қандай, қаёққа боради?!

— Қўй, йиғлама. Кераги йўқ... Намунча куясан?

— Йиғламай нима қилай, Кузьма? Оёқларингга йиқилай.— У ростдан ҳам ўзини Кузьманинг оёқларига ташлади. Йигит уни қўлтиғидан олиб турғазди.

— Йиғлама... Бас қил. Йиғлашни ҳожати йўқ.

Ҳеч қачон қизнинг юзи бунчалик яқин, бунчалик ақл бовар қилмайдиган, бунчалик ноҳос ва ваҳмга соладиган даражада яқин келмаганди унга. Кўз ёшлари ювган, ҳавотирда изтиробга тушган бу чеҳра қанчалар сулув, қанчалар азиз эди-я.

Кузьма кўзларини юмди-да, шартта тескари ўгирилди. Худди маст одамдай каловлаб дераза олдига борди... Дераза тоқчасига ўтирди.

— Кетавер, Марья. Қийнаб юбординг одамни. Кета қол. Егорни қўйиб юбораман...

Тонг палласида ёмғир шивалай бошлади. Шамол

турди. Дераза ойналарига сийрак, йирик ёмғир томчилари оҳиста уриларди. Сўнг бир маромда, шитоб билан ту누ка томни тарақлатиб савай кетди. Чанг ва эски тахта ҳиди таралди...

Ёмғир шовуллар, тарақлатар, чўлпиллаб томарди... Узининг беҳисоб узуну чиллашир оёқлари билан пиллапояда рақс тушарди... Қозиққа илиб қўйилган жойида эсдан чиқиб қолган челакни қамчиларди тарақлатиб. Деразалар остида шилдиллар, ҳалқобга тушиб гўё «пиқилларди». Афтидан, узоқ ёғишга чоғланганди. Бироқ қандай тўсатдан бошланган бўлса, ўшандай қўққисдан тинди. Ивиган барглари шамол шўхчан силкилаб ўтди-ю, олам тинчиди-қолди. Фақат бўғотлардан силқиётган томчилар ҳалқобчаларга чўлпиллаб томчиларди, холос...

Тиниқ, сокин тонг отди. Тоғлар ортидан сузиб чиққан каттакон қуёш ювилган шишадай мовий кўк тоқига ина бошлади. Бўккан ер илиққина буғ таратиб, нафас олар, нафас олганда ҳам, бутун ўпкасини тўлатиб, вужуди билан нафас оларди...

Хуфтон маҳалида Ефим Любавин Егорнинг ҳовлисига кириб келди. Синдирилган эшикни қизиқсиниб, узоқ кўздан кечирди, сўнг уни очди-да, ичкарига кирмай туриб чақирди:

— Егор! Уйдамансан?

— Уйдаман,— жавоб берди Егор.

— Буёққа чиқ, чекишамиз.

Егор қора кўйлагига илакишган майда жингалажингала қириндиларни терганича чиқиб келди.

Отхона олдидаги хомага ўтиришди.

— Кўмдинларми?— сўради Егор.

— Кўмдик. Нега бормадинг?

— Унга... бундай аҳволда қаролмасдим.

— Роса азавозлик бўлди-да уёқда,— дея хўрсинди Ефим.— Онамни сув сепи-сепи аранг ҳушига келтирдик.

Егор тишларини ғижирлатиб, бошини қуйи солди.

— Оппоқ... чиройли бўлиб ётибди,— ҳикоя қиларди

Ефим.— Фаришта дасан. Бирданига каттайиб қолганга ўхшайди.

— Ўқ қаерига тегибди?

— Биқинига, манави ерига,— Ефим қўли билан юрагидан сал пастроқни кўрсатди,— яна чаккасига... сочма ўқ.

— Буни ҳеч қачон унутмайман,— секин, аммо қатъий сўз берди Егор.

— Ўзим ҳам худди шунинг учун келгандим.— Ефим укасига хўмрайиб қаради.— Биринчи галда: ҳозир қизиқ устида бир ишкал чиқариб ўтирма. Яхшики ўзингни қўйиб юборишди. Акангга қўшиб бир ёқли қилишлари ҳеч гап эмасди.— Ефим пича тек қолиб, кейин сўради:— Федяга қайси бирларингни ўқинг тегди?

— Қаерига тегибди?

— Кўкрагига. Сал тепароққа тегибди, чоғимда худди ўша пайтда бурилиб қолган. Шаҳардан доктор олиб келишди. Лайлакоёқ бориб келди. Ўқни чиқариб олишибди.

— Сочма билан отиш керак экан-да.

— Макарнинг қилмиши ҳам маъқул эмас менга,— дея Ефим жиддий ва мулоҳаза билан гап бошлади.— Раҳматлини калласида пичоқвозлигу муштлашишдан бошқа нарса йўғийди. «Кўзингга қара, Макар, бир кун келиб бошинг деворга тегди», деб неча-неча марта айтганман-а. Йўқ! Қулоқ солармиди булар!

Егор похол чўпчасини тишлаган кўйи индамасди.

— Егор, бизни замонимиз ўтди... Буёғига мум тишлаб юравер, гижинглай кўрма. Ҳеч нимани ўзгартолмайсан — уларнинг қўли баланд келди. Ростки эпломатикми...

— Жудаям...— Егор оғзидаги похол чўпчасини туфлаб ташлади, акасига ўқрайиб қаради,— жудаям доносан-да ўзи, Ефим! Бизга қараб отаверишсин-у, биз бўлсак, сенингча, мум тишлаб тураверайликми?

— Буларни отишганмиш-а!.. Хўш, сенлар қараб туравердиларингми? Шаҳарлик чолни отган ким? Сенлар эмасми, ахир?

Егор жавоб бермади.

— Сени Марья бориб қутқариб чиққандир?

— Ҳа, ўша.

— Нимага қўйиб юборишгани қоронғи менга. Бир балоси бўлмаса ҳали...

— Нимаси бўларди?— Егор бошини шундай шашт билан бурдики, бўйин умуртқаси қисирлаб кетди. Ранги бўзарди.

— Хўш, ҳалиги, сени анави тўда билан алоқаси бор деб ўйлашаётгандир балки... Балки орқангдан кузатишар.

Егор тескари қараб, тушкун товуш билан, ҳорғин деди:

— Кузатишса кузатишаверишсин.

Индамай қолишди.

— Дадам билан сира келишолмаяпман,— шикоят қилди Ефим.— Кексайганида бутунлай мияси айниб қолди: аллақанақанги отларни сотиб олиб ётибди, исрофгар... Топган вақтини қара-я! Макарни ўлдиришларидан сал олдин Мангурдан аллақанақанги, икки дайдини бошлаб келибди. Улар уч кун ёғоч ташиб беришди, кейин дадам уларга роса ичириб, ҳайдаб юборди — ҳеч вақо бермади. Улар бўлса қишлоқ советига боришибди. Яхшиямки худди ўша пайтда Елизар ўтирган экан. Ўшалар билан бошлашиб отамни олдига келди. У бўлса Елизарга ўшқира кетди. Хулласи калом, бир мири ҳам бермади.

— Ҳозир, қамалиб чиққанидан кейин қандай ўзи?— суриштирди Егор, қизиқсиниб кўзларини қисинқираб тикилганича.

— Икки кундан бери ичиб ётибди. Макаarning бошига фалоқат тушганини эшитганидан берига...

— Эҳ, Макар, Макар...— Егор бошини солинтириб олди.— Эсладим дегунча, юрагим эзилиб кетади. Бирнаса адо қилишди-я уни!.. Уйингда самогон борми?

— Озроқ бор.

— Юр, жиндаккина бўлса ҳам отай. Балки сал енгил тортарман.

Улар ўринларидан туриб, девдай-девдай бўлиб, кулфат юки остида эзилганча кўчадан кета бошлашди. Ефим йўл марзасига бурнини қоқиб, тинмай нималарнидир сўзлар, Егор эса оёқлари остига тикилган кўйи кетаркан, Ефимнинг гапларига қулоқ соляптими ёки бошқа, ўз ўйи билан бандми, тушуниб бўлмасди.

35

Федя бўйнидан то белигача дока билан боғланган ҳолда ётарди. Жуда занфлашиб қолганди. Мудрар ёки узоқ-узоқ ўйчан бир ҳолда шифтга тикилиб ётарди.

Хавронья ҳам ҳали дардидан қутулганича йўқ эди. Печканинг тепасида ётарди у.

Яша Тажанг билан Кузьма уларникига тез-тез келиб туришарди.

Яша қишлоқ янгиларидан, шунингдек, бугун хотини икковлари орасида нимадан «жанг» чиққанини гапириб берарди.

Яша Тажангнинг оилавий ҳаётига аллақачонлар битмас рахна тушган, рахнагина эмас, эр-хотин ўртасида тубсиз жар пайдо бўлганди. Ҳаммасига тангри таоло сабабчи эди.

Яша негадир (нима сабабданлигини ҳеч кимга айтмасди у) болалигиданоқ худони ўлардай ёмон кўриб қолганди. Қисқаси, райондан қишлоқдаги эски черковча масаласини ҳал қилгани одамлар келишганда у тепага чиқиб, хочни олиб ташлашга биринчи бўлиб истак билдирган эди. Гумбаз тепасига чиқиб, бутун қишлоқ аҳлининг кўзи олдида қулатганди уни. Ушанда эшиттириб ва эшиттирмай, қанчадан-қанча лаънату қарғишлар сғдиришганди Яшага. Унинг черковда босган ҳар бир қадамини ўнлаб кўзлар диққат билан кузатган, ҳозир тойиб кетадию пастга қулайди, деб кутишганди. Яша тойиб кетмаган. Гумбаз тепасигача етиб бориб, қўйнидан болта чиқарган-да, кафтига туфлаб, болта муҳраси билан муқаддас туғни уришга тушган. Жойидан қўзғатиб, қулаб тушишини кўзи билан кузатиб турган-да, кейин қаддини ростлаб, овозини баралла қўйиб ҳаммадан сўраган:

— Нимага менга тигини отмади, а?!

Ҳеч ким унга жавоб қилмаган.

Эртасига жамики художўйлар қулоқ эшитмаган янги шаккокликдан ҳайратда ёқа ушлаганлар: Яша бир кечада черковдаги энг катта маъбуд тимсолидан оғилхонасига дарвоза ясаб олибди. Қариялар йиғилишиб, Яшани тутиб олиб урмоқчи бўлишган, бироқ у ташқарига милтиқ кўтариб чиққан, шу бондан ҳеч зоғ унга яқинлашолмаганди. Яшанинг устидан ҳатто уездгача шикоят ёзишганди. Уёқдан қандайдир бошлиқ келиб, маъбуд тимсолини олиб ташлашни буюрган эди.

Яшанинг қоп-қора, хунуккина хотини уни ташлаб кетган, яна қайтган, уришиб-юмматалаган, йиғлаб-сиқтаган, ялиниб-ёлборган... Ҳеч нима кор қилмаган. Яша қилт этмай туриб олган. «Интернационал»ни ёдлаб олиб, ҳар куни эрталаб тўрдаги бурчакда (тимсол осиладиган ерда) ғоз туриб, ўшани айтаверган. «Бизга ҳеч ким озодлик бермас — на шоҳ, на оллоҳ...» сатрига етганда Яша бор овозини тўплаб, шундай бўкириб айтган:

кй, ҳатто қўшнилар эшитишган. Яқин орадаги уйлардагилар шундай пайтда чўқиниб олишган. Хотини бундай пайтда қаёққадир чиқиб кетган. Кулбада Яшанинг қайногаси, Степан Метрофанич Злобин, қоқсуяк, қилтиллаган, қандайдир тушуниб бўлмайдиган дард оёқдан қолдирган чолгина ночор ётаверган.

Яша қўшиқни айтиб бўлиб, илгари тимсоллар осифлик турган бурчакка қараб уч марта тупурган-да:

— Мана сенинг оппоқ соқолингга, мана сенга, сассиқ така,— деб қўйган. Художўй Степан йиғламоқдан бери бўлиб:

— Илоё жаҳаннамга тушгин, бадбахт! Жазонгни тортарсан ҳали, шошмай тур, сен диндан қайтган кофирни жаҳаннам ўтида куйдиришади ҳали...— деган.

— Бас қил,— хотиржамлик билан деган шунда Яша.— Мени уч юз йил қоронғи зиндонда тутишди. Жаҳаннам олови билан қўрқитмай қўя қол. Мен унақанги қўрқоқлардан эмасман.

— Худобехабар! Қофир! Аҳмоқ! Бир биқинингни эзиб қўярдим-ку, афсуски туролмаймам-да.

— Шундоқ бўлгандан кейин унингни ўчириб ётавер. Агар ўша худойинг шунақанги яхши бўлса, нега энди сени оёққа турғизмаяпти?..

...Бу гапларни эшитиб қизиқиб қолган Кузьма бир куни худони нима сабабдан жонидан ёмон кўриб қолганининг тагига етмоқчи бўлиб Яшани узоқ сўроққа тутди. Яша мутлақо сир тутиб гапириб берди:

— Онамдан битта болайдим, уни жуда аярдим. Отам йўғийди... Ҳалиги, бўлган, албатта, лекин мен уни танимасдим.

— Қанақасига?

— Хўш, бўлади-ку шунақаси ҳам... Дилихушига ортириб олган мени онам. Шундай қилиб десанг... сал каттароқ бўлдим, унча-мунча нарсага ақлим ета бошлади. Шунда кулбамизга бир попнинг қатнашини пайқаб қолдим. Қош қорайди дегунча онам мени бирон баҳона билан бир ёққа жўнатарди. Мен уйдан чиқишим билан, поп липпа ичкарига кирарди. Жуда жонимга тегди. Узимни қўярга жой тополмаймам. Бир гал милтиқни олдим-да, туз билан ўқлаб, поппи пойлай бошладим. Кулбамиздан чиқиб, пиллапоядан тушиши билан қуйруғига қададим-қўйдим милтиқдаги тузни. Бир қулоч тепага сакраб юборди десанг! Кейин тирақайлаб

қочиб берди-ку!.. Кулидан ичагим узилиб ўлаёздим. Бу кимнинг ишилигини билиб олишди улар, албатта. Поп печка устида ёта-ёта тузалиб олди, бир кун и оқшомда мени алдаб черковга эргаштириб бориб, мис бут билан шунақанги савадики, бир ойгача ўрнимдан туrolмадим. Ушанда бутун черковни бошимга кўтариб додладим, у бўлса, разил, оғзимни жуббаси бари билан бекитиб, бут билан нуқул биқинимга туширади. Иккита қовурғамни синдирибди. Э-э, нимасини айтасан... Бу орада онамни тоби қочиб, оламдан ўтди. Ҳали ёшгина эди. Жон бераётганида мени чақириб, айтди, демак, ўша поп отам экан. Шундан кейин попи олдингидан бешбаттар ёмон кўриб қолдим. Уша илонни деб онам ажалидан бурун, ёшгина гўрга кирди. У келишгангина эди... тўғри, камбағал эди, лекин ҳар қалай бирорта йигитни топса бўларди. Йўқ жойдан мен пайдо бўлганман. Боласи билан ким ҳам оларди? Азоб чека-чека ўлиб кетди. Жигар-бағри эзилиб кетган-да.

Шундай қилиб ёлғиз бошим қолди. Бу бошга не маломатлар тушмади. Биронта қариндош-уруғ йўқ, ҳали ёш болайдим... Ҳатто эслагинг келмайди. Умуман мардикорчилик қилиб юрдим: бир жойда кундузи, бошқа ерда кечаси — кечаю кундуз тиним билмайман. Поп бўлса ўша ерда, қишлоғимизда яшарди, бирон марта бирор бурда нон бериб, ма, е, дедими, дегин. Ахир, ҳар қалай боласи эдим-ку! Умрида айтмади! Гоҳида кўчада кўриб қолганида — тескари қараб кетарди. Ҳе тақсир бўлмай ўл... захарли илон! Ана ўшанда худодан айниган, ундан жаҳлим чиққанди. Лекин мен бари бир додини бердим уни. Каттакон, данғиллама уйи бўларди. Уша уйни ёқиб юбордим. Уй ёниб кул бўлди. Ушанда менга попинг қанақанги олайганини бир кўрсанг эди! Қўйиб берса суяк-пуягим билан қўшиб ғажиб ташлаган бўларди. Мен ўт қўйганимни биларди, балчиқхўр ўрдак, лекин бун қандай исбот қила оларди? Иккинчи уйни қуриб битказди, тўғри, олдингисидан сал кичикроқ эди. Бунисига ҳам ўт қўйдим. Ана шундан кейин у тоқат қилолмади — бошқа қишлоққа, Юқори Малицага кўчиб кетди. Уёққа ҳам бориб, яна бир марта ўт қўймоқчи бўлдим-у, лекин болаларини кўзим қиймади. Ҳўш, кейинчалик уйландим. Танлаб ўтирмай, жўнгина уйланиб қўя қолдим... На осгани хурмаси, на қоққани қозиғи бор бир мардикор

эдим. Рўпара келганини олиб қўя қолдим. Ана шунақанги гаплар, дўстим. Кўрдингми, бу ҳаёт қанақалигини!..

Яша Федя Байкалов билан кўпдан буён ораларидан қил ўтмас дўст эди. Гапнинг очиги, бутун қишлоқда ёлғиз Федягина Яша билан ош-қатиқ бўлиб, Яша ҳам бунинг эвазига беқиёс садоқату меҳр-оқибат кўрсатарди унга.

Яша уникига келарди-да, бош томонига ўтириб олиб, соатлаб ҳар хил бўлар-бўлмас гаплардан валақларди — ишқилиб, дўсти зеркиб қолмаса бўлгани эди унга.

Кузьма ҳам Федяникига ҳар куни кирарди.

Кунлардан бир куни Хавронья Кузьмани ёнига чақириб, Федя эшитмасин учун унинг қулоғига пичирлади:

— Сен, йигит, энди келмагин бизникига.

— Нима учун?— деди Кузьма ҳам пичирлаб.

— Эримни хароб қиласан. Аҳволини қара, ўзинг кўриб турибсан... Бирон жойда бутунлай ўласи қилишади. Энди уни йўлдан уриб, ҳеч қаёққа эргаштириб бора кўрма. Иннайкейин, келма бу ерга. Вақтим йўқ, деб қўя қол... Секин-аста кўникиб кетади бунга.

— Нима гап бўляпти уёқда?— сўради Федя хотинига шубҳали шиграйиб.

Кузьма соддадиллик билан қилган ўтинчидан ранжиб, ҳайрон бўлиб Хавроньядан узоқлашди.

— У битта дорини топиб бер деб илтимос қилди,— дея Федяни тинчлантирди у. «Муғамбирлигини қара-я! Шунгача келганман, бундан кейин ҳам келавераман. Сени кўргани келаётганим йўқ»...

Байкаловларникига яна бир одам — Марья ҳар куни кириб турарди.

Эрини ишга жўнатарди-ю, қўшни уйга, Байкаловларникига югурди. Сигирни соғар, нон пиширар, беморларга овқат берарди...

Федя эрталабданоқ Марьяни интиқ бўлиб кутар, тиқ этса бир чўчиб туриб, эшикка жавдирарди.

Марья келгач, эса меҳрли, хиёлгина порлаб турган кўзларини узмасди ундан. Деярли гаплашмасди у билан. Фақат тикиларди, холос.

Марья уларникида худди ўз уйидадек дадил ва ғайрат билан қарарди рўзғор ишларига. Гоҳо Федянинг

ўзига тикилиб ётганини пайқаб, унга ўгирилиб, кулиб қўярди. Федя қизариб кетар ва у ҳам хижолатомуз илжайиб қўярди. Кейин кўзларини олиб қочарди.

Хавронья бўлса, Федянинг наздида дам-бадам бекорчи маслаҳатлар берар, дегча ё хурма қаердалигини, сузган қаймоғини қаёққа қўйишини айтиб турарди...

— Марьюшка,— дерди у аянчли овоз билан,— она қизим, сутни сузгин-да... анави ерда, курсини тагида сирли челагим турибди, ўша челакка солиб, ертўлага олиб чиқиб қўйгин.

Рўзғор юмушларидан қутулгач, Марья касалларга овқат егизарди.

Федянинг каравоти чеккасига ўтириб оларди-да (Федя яна қизарарди), товоқдаги шўрвани ўзининг тиззасига қўярди, шундан кейин Федя бўш қўли билан (иккинчиси танасига қўшиб дока билан боғлаб ташланган эди) қошиқда, Марьянинг кийимига тўкилмасин учун авайлабгина товоқдан ича бошларди. Марья унга қараб туриб, баъзан:

— Жуда йириксан-да, Федя! Қандай қилиб шунча ўсгансан-а...— деб қўярди.

Федя қошлари қимирлаб, биронта яхшироқ сўз топишга уринар, лекин тополмасди. Унгайсизланиб илжа-яр ва:

— Йўғ-э... қўйсангчи...— дея оларди, холос.

Бир гал у қизга узоқ тикилиб туриб:

— Ушанда Кузьмага бекор тегмадинг-да,— деб қолди тўсатдан.

Энди Марья лоладай қизарди. Қўли билан сочини тузатиб, кафтчаси билан лахча чўғ ёноғини сийпади.

— Бу тўғрида гапирма, Фёдор.

— Нимага?

— Ҳалиги... кераги йўқ...

Бир сафар Егор ишдан одатдагидан барвақтроқ қайтди. Отни аравадан чиқараётиб, четан девор орасидан Байкаловлар ҳовлисида уймалашаётган Марьяга кўзи тушиб қолди. У хотинини чақирди. Уйга кириб, пойлаб турди.

Марья тезда кириб келди.

— Қаерда эдинг?— сўради Егор.

— Анави Байкаловларга ёрдамлашаётгандим...

— Иккинчи қадам боссанг — абжағнингни чиқарман.

— Ахир иккалалариям касал ётишибди-ку!
— Менга деса бугун ё эртагаёқ ҳаром қотишмайди-ми. Намакхўр камайиб, туз арзонроқ бўлади.

36

Қурилишда янгитдан иш бошланди.

Томни ёпиб бўлиб, энди пол ётқизиш, дераза, эшикларни ўрнатиш билан машғул эдилар...

Бир гал, эрталаб, у ерга Ефим Любавин келди.

— Сизларга ёрдамлашсам дегандим,— деди у Кузьмага тиржайиб.

— Яхши гап,— деди Кузьма, лекин бу Любавиннинг ҳам кўзлари, бошқа ҳаммалариники сингари, масхараомуз ҳамда заҳаролуд боқишини пайқади.

Клавдя худди олдингидек пешинда мактабга саватда ширин сомса ва бошқа егуликлар келтирарди. Фақат эндиликда у ўзи билан бирга қувонч олиб келмасди негадир.

Кузьма индамай бирорта ёғочга ўрнашиб ўтирардида, жимгина тамадди қилаверарди.

Клавдя ундаги ўзгаришни пайқамай қолмади, лекин буни сездирмасди. Юзаки қараганда ҳаммаси жойида эди.

Аммо бир марта Кузьма унга боқиб, ҳайратга тушди: қувноқ, хотири жам Клавдянинг кўзларида шунчалар чуқур ғам-андух акс этиб турардики, буни кўриб довдираб қолди у.

— Сенга нима бўлди, Клавдя?

— Нима бўпти?

— Ғалатисан... Нега бунчалик ғамгинсан?

— Ҳеч нимага,— Клавдя кулимсиради,— сенга шундай кўрингандир.

Кузьма у билан кечаси гаплашишга аҳд қилди.

Бироқ у кечаси ҳам ўзининг нимадан изтироб чекаётгани тўғрисида гапиришни истамади. Кузьма уни бағрига босиб, суйиб-эркалай бошлаганда бирдан йиғлаб юборди-да:

— Манькани деб куйиб кул бўляпсан... Кўриб, билиб турибман. Ҳаммасини билардим, куйиб-ўртанишингни олдиндан билардим-у, лекин ўзимни қайтаролмагандим...— деди.

— Қўй бу гапни, менга қара...— Кузьма нима дейи-

шини билмади буёғига. Мабодо ёруғ бўлганида борми, кўзларини қаёққа қадашини ҳам билмасмиди.

— Кўникиб кетарсан... уни унутарсан... деб ўйлагандим.

— Қўй, Қлавдя.— Кузьма унинг шамолда пўрсиллаган лабидан ўпаркан, беихтиёр хаёлидан кечди: «Йўқ, нимагадир кўнгилдагидек эмас».

— Анавинда уни қишлоқ советига — сенинг олдинга юбордим-у, ўзини бўлса юрагимни ит-мушук таталади... Билардим...

— Бўлди, бас! Битта ашулани бошладингми, тамом, тўхтатиб бўлсан кейин. Бунга қишлоқ советини тикиб қўйибдими!— Кузьма тескари ўгирилиб, деразага тикилишга тушди. Қоп-қоронғи осмоннинг олис-олисларида шуъла ўйнади. Қайин барглари қарсак чалар... шамолда қудуқ лайлаги ғижирлар, ёғоч пақирни эса қудуқ су-пачаси четига гул-гул урилди.

Қлавдя эрининг қўлига бош қўйганча тинчиб қолди: эҳтимол уйқуга кетгандир, балки ҳеч қачон ҳеч ким ўйлаб охирига етолмаган аччиқ ўйларни ўйлаб ётгандир.

37

Егор тўнка кавлаб, ерини кенгайтирди. Жуда чарчарди. Хуфтонда қайтар, апил-тапил овқатланар, ечинарди-ю, ўзини таппа каравотга ташларди. Марья бўлса чироқни ёқиб, ўзининг ука-сингилларига қўйлак-иштон тикишга тушарди. Қўли игнадаю боши интиҳосиз ўйлар билан банд бўларди.

Уларникига меҳмон камдан-кам келарди.

Бир куни эрталаб Емельян Спиридонич кириб келди.

Ҳовлини бошдан-оёқ айланиб, қўра, отхонага кириб чиқди, четан девору устунларини қимирлатиб кўрди. Ана шундан кейин уйга кирди. Саломлашиб бўлмаёқ:

— Қўрани битта устунини алмаштириш керак — чириб кетибди,— деди.

— Биламан. Қўлим тегмаяпти,— жавоб берди Егор.

Марья шоша-пиша дастурхон тузай бошлади. Индамасди у.

Емельян уйни ҳам бир айланди, деразаларни кўздан кечирди, деворларни тўқиллатиб уриб кўрди-да, шундан кейин пойгакдаги курсига ўтириб чека бошлади.

— Тузиккина уй бўган-а.

— Нолийдиган жойимиз йўқ,— жавоб қилди Егор.
— Ҳалиям тўнка кавлаб ётибсанми?— деб сўради Емельян.

— Қавлаб ётибман.

— Бир кишига оғирлик қилади. Эртага икки мардикорни юбораман. Урганлик улар.

Егор дарров розилик бера қолмади.

— Ҳозирча уларга берадиган ҳеч вақом йўқ.

— Мен ҳисоб-китоб қиларман,— деди Емельян Спиридонич.— Кейин берарсан. Анави Ефим ҳадеб қандай яшаш кераклигини ўқитиб ётибди менга, ўзи бўлса нимадандир ўтакаси ёрилиб юради... Мактаб қурилишига кетди зингиллаганча, туллак. Тфу!— Емельян Спиридонич алам билан тамаки ўрамига туфлаб, жаҳл билан ювинди идишга ташлади.— Мен бир иш билан келгандим: Кондрат икковимиз пичанни ташиб олишга жазм қилдик...

— Элбурундан нима қиласизлар?

— Кўнгил тўқроқ бўлади. Сени аравангни сўрамоқчийдик... Эҳтимол ўзинг ҳам қарашиб юборарсан.

— Бугунми?

— Бўлмаса қачон?

Егор ўйлаб қолди.

— Бўпти, бораман.

— Дада, биз билан нонушта қилинг,— таклиф қилди қайнотасининг қадамранжида қилганидан бир оз ҳаяжонланган Марья.— Тўғри, дастурхонимиз унчалик тўкин эмас...

— Бизлар аллақачон тамадди қилиб бўлганмиз,— рад этди Емельян Спиридонич.— Онаси ғоз гўшти солиб угра қилган экан. Олаверинглар. Мен борай. Ишқилиб, ёғиб қолмаса гўргайди, бел қургур сирқираб турибдида.— Ихраб ўрнидан турди у, эшик тутқичини тутган жойида, ҳеч қайсиларига қарамай сўради:— Марьяни қорни қаппайиб қолибдими?

— Тўрт ойлик,— деди Марья ва қизариб кетди.

Егор қовоғи осилганча пишиллаб, қошиқнинг банди билан стол устидаги суваракни ҳайдарди.

Емельян Спиридонич ҳам худди ўшандай бадқовоқлик билан бош чайқаб қўйиб, чиқиб кетди.

Бир муддат жим ўтиришди.

— Егор, ҳамманглар жудаям одамовнсизлар-а!— чидаб туролмади Марья.— Ҳайрон қолади одам. Бир-

пасгина ўтириб, лоақал кўнгил учун: аҳволларинг қалай, деб сўраса нима қипти?.. Ахир отанг-ку!

— Нима, қандай яшаётганимизни ўзи кўрмайди дейсанми,— лоқайд жавоб берди Егор.

— Гап шундагинами ахир?

— Нимада бўлмаса?

— Яна-тагин билмадим. Агар шунақа... бир-биримизга олабўжидек хўмрайиб қарайдиган бўлсак, яшашни нима кераги бор унда? На суйиб-эркалаш, на меҳроқибат бор.

— Бас қил!— оғзидан гапини юлиб олди Егор.— Қулфи диллари очилиб кетди-ку жуда...

Аҳён-аҳёнда уларникига Сергей Фёдорич бирровгина кириб ўтарди. Ўтириб, қиём билан чой хўплаб, бирон нимани ҳикоя қиларди. Ушанда Марья қулоқ солиб ўтирарди. Баъзида у негадир кўзёши қилар, Сергей Фёдорич эса:

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ, қизим, ўтиб кетади ҳаммаси,— деб овутган бўларди.

Бир гал устларига Егор келиб қолди. Қаердандир қовоғи уйилиб келди. Остонаданоқ «салом» дея гудраниб, елкасидаги камзулни улоқтирди-ю, печка тагидаги чала йўнилган болта дастасини олиб, харракка ўтирди-да, индамай йўнаверди. Меҳмонга, гўё уйда ҳеч ким йўқдай, заррача парво ҳам қилмади.

Сергей Фёдорич типирчилаб қолди. Туриб, шоша-пиша кийинаверди. Нимадир дейиш учун ўзича гудранди:

— Шунчаки йўлакай киргандим... Ҳол-аҳволлари қалай, бир кўрай дегандим...

Егор пинагини бузмади. Йўнишда давом этаверди.

Марья таажжуб ва алам билан мўлтиради эрига.

— Ўтирсангиз-чи, дада! Нимага туриб олдингиз? Ўтиринг,— деди у отасига.

— Ўзиям ўтириб қолдим... Мана кўрдим, энди бора қолай. Уёқда болалар пойлаб қолишгандир-ов... Соғ бўлинглар.

Егор ҳатто бошини кўтармади, ҳатто бош ирғаб ҳам қўймади. Сергей Фёдорич уйдан чиқиб, ҳовлида қизини кутиб турди.

— Эҳ, қизим, зап одамларга тушдинг-да! Эҳ онажоним-э, қанақанги одамлар-а булар!..

Марья ҳасратга тушди:

— Нима қилишимни билмай қолдим. Ҳамиша шуна-

қа, ортиқ кучим қолмади. У ҳатто отимни атамайди. То-
пиб олгани — «Ҳой!»

Сергей Фёдорич ихраб, бурнини қоқди-да, қўлларни
ёйди.

— Нимаям қилардинг?.. Бунга мени ўзимниям ақ-
лим етмай қолди. Балки эси кириб, тузалиб қолар. Зап
одамлар-да! Таги-зотига тортади деб тўғри айтишаркан-
да ўзи. Уйлашимча, бу зиқналикларининг касофатидан.
Зиқналик ҳам тузалмас бир касал!

— Шошманг, укаларимга озроққина бирон нима
ола кетинг.

— Қўй, кераги йўқ... уларни ҳеч вақосига тега кўрма.

— Қуриб кетсин ҳаммалариям!

Марья даҳлизга кириб, рўмолга талайгина ун билан
бир бўлак хом гўшт тугиб чиқди.

— Манг, чучвара қиларсизлар.

Сергей Фёдорич тугунни олиб, мункайганича йўлга
тушди.

Марья анчагача унинг орқасидан қараб турди, кейин
уйга кирди.

Егор стол олдида бир бурчакка тикилганча ўй суриб
ўтирарди.

— Егор, бир очикчасига гаплашиб олайлик,— дея гап
бошлади Марья остонаданоқ.— Сен отамни доим шундай
кутиб олаверасанми?

Жимлик.

— Егор!

— Нима дейсан?— Егор аста бошини бурди ва кўзла-
ридаги наштадек ғазаб учқунларини сўндира олма-
ди, очиги, истамади бунди.

— Сен доим шундай...

— Уларнинг ҳаммасини, битлиқи ялангоёқларни ба-
рини кўрарга кўзим йўқ. Ўз ҳоқимиятларини қуриб
олишганмиш бу заҳарли илонлар... Оғзилари қулоқла-
рида. Хурсандчиликлари бурниларидан булоқ бўлиб
чиқади ҳали!

Марья ҳаяжонини босиб, оҳистагина деди:

— Худо хоҳласа, бўшаниб олай — кетаман уйинг-
дан, Егор. Билиб қўй.

Егор бу гапга бамайлихотир қулоқ солди, алла-
пайтгача қимир этмай ўтирди. Сўнгра бошини қўллари
устига қўйиб, секингина, пўписасиз деди:

— Узоққа боролмайсан.

Федя тез кунда тузалиб кетди. Ишига қатнай бошлади ва ундан ўтиниб сўраганларидай кўйлаги этагини кўтариб, чандиқ, майда-муйда чуқурча жойлари — ўқ ўрнини кўрсатарди.

— Иккитаси ичида қолди. Олишолмади,— ғурур билан дерди у.

Тузалишга-ку тузалди-я, бироқ... Федяга бир гап бўлганди. У маъюс тортиб қолди. Ҳаммани ҳайрон қолдириб ҳамиша хотиржам, босиқ, яхши кайфиятда юрарди, энди бўлса... Сира тушуниб бўлмайди. Ишдан кейин Федя Бақлань бўйига борар, қирғоқда қоққан қозиқдай қаққайиб турганча шафаққа йўғрилган сувга, докадай оппоқ туман чодрасига бурканган олисдаги оролчаларга, зангори, оқшомги сўлғин осмонга тикиларди. Шу тахлит анча туриб қоларди.

Қутурган дарё пишқириб оқарди. Шу ерда у тошлоқ соҳиллар исканжасидан юлқиниб чиқиб, сўлга бурилар ва саркашлик билан қудратли кумушранг елкаларини букиб, ўйноқлаганча олға интиларди...

Хавронья аёлларга хос сезгиси билан Федяга нима бўлаётганини пайқаб олганди.

Оқшомлардан бирида Федя дераза ёнида хаёлга фарқ бўлиб ўтирарди. Ташқарида ёғингарчилик бўлаётганди. Шаррос қуяётган ёмғир томчилари ҳовучлаб ойнага уриларди.

Хавронья қўшиникидан қайтаркан, остона олдида сувга бўккан товукдай узоқ силкинганича Федяга тикилди.

Эрининг бўлса унинг келганини пайқагиси келмасди.

Хавронья ечиниб, стол ёнига, эрининг рўпарасига ўтирди. Хийла вақтгача индамади. Кейин тўсатдан:

— Нима бало, яхши кўриб қолдингми дейман?— деб сўради.

— Сени нима ишинг бор?— жавоб берди Федя ҳамон деразага тикилганча. Хавронья икки биқинини ушлаган кўйи қотиб-қотиб кулди. Шунчалик ясама кулдиги, Федя ҳатто ажабланиб қараб қўйди унга.

— Вой, онахоним Биби Марьям-а! Кулдириб ичагимни узадиган бўлди-ку бу мени! Хумкалла бошинг билан нималарни ўйлаяпсан ўзи?

Федя огиз очиб гапиришни лозим топмади.

— Муҳаббат нималигини қай гўрдан тушуна қолдинг сен пандивоқи?— тинчимасди Хавронья.

— Лекин сен жудаям ақллисан, шуни ўзи етади. Сен билан валақлашгим йўқ,— гапни чўрт кесди Федя бардоши тугаб.

Хавронья яна ясама кулди.

— Ахир сен, ҳалиги... нима десамикин сенга?.. Сен йўнилмаган қўлантаёқсан! Шунинчун муҳаббатниям тўнкачасига ўйлайсан. Ахир мендай одам ҳам кўрсам кулгим қистайди сени-ю, ўзлари бўлса севиб қолганмишлар. Хўш, аҳмоқ бўлмай нимасан?!

Федя бепарво ойнага қараб ўтирарди.

— Унда нима қилиб лалайиб ўтирибсан? Боргин-да: шундай-шундай гап, Марья, сени яхши кўриб қолдим, де-қўй. Балки Егорка оёғингни синдириб, қўлингга тутқизиб юборар.

— Юм оғзингни!— деди Федя.

— Эртагаёқ айтаман Марьяга. Биргалашиб бир кулайлик.

Федя аста хотинига ўгирилди:

— Ҳозир шунақанги қилиб айтиб қўяйки, нақ белинггача ерга кириб кетмагин тагин.

Хавронья жирканганнамо қўл силкиди:

— Сенга ҳам гап борақанми, овсар ҳўкиз...

Икки кун ўтгач эса Хавронья эрининг (у эрини пойламасди-ю, лекин ҳар ҳолда кўз-қулоқ бўлиб юрганди) ғайриодатий бир қилмиши устидан чиқиб қолди: Федя баланд ўсган қичитқи ўтлар орасига кириб, четан деворга қараб чўнқайиб ўтириб олганча, четан орқали қўшни ҳовлига — Марьяга тикилиб ўтирарди.

Марья ҳозиргина дарё бўйидан қайтган ва ҳўл кийимларни дорга ёяётганди.

Июль қуёши унчалик қиздирмаётганди. Сўлиган паллак ҳамда шувоқ бўйи уриларди димоққа.

Марья оёқяланг бўлиб олиб, бақувват қўллари билан кўйлақларни мижғилаб сиқар, кейин силкитиб, оёқ учиде турганича дорга ёярди. Эғнида оқ кофта, юбкаси тирсиллаган сонларига ёпишиб турибди. Қўли ва оёқларидаги сув томчилари илашқоқ балиқ тангачаларидай йилларди. У кирни силкитганида тор кофтаси остидаги бўлиқ кўкраклари диркиллаб кетарди.

Федя унга тикиларкан, бармоқлари четандан олинган нозик хивични майда-майда қилиб уқаларди.

Хавронья шарпа чиқармай орқа томондан писибгина келди-да, қўққисдан Федянинг нақ қулоғи тепасида туриб, овози борича чақириб қолди:

— Мань!

Федяни худди гарданига туширгандек бўлди. У олдинга, четан деворга қараб мункиб кетиб, кейин жонхолатда хотинига қаради. Хотини бўлса, уни ўзини ўнглаб олишига қўймай, қичқирди:

— Қани, тезроқ буёққа кел-чи!

Марья кўйлакни тоғорага қўйиб, девор томон кела бошлади.

Федя бошини елкасига қисганча, қотиб қолганди. Нима қилишини билмасди у.

— Тезроқ, тезроқ юра қолсангчи!— шоширарди Хавронья.

Марьянинг четан девор ёнига етишига бир неча одим қолганида, Федя сапчиб турди-ю, шuvoқни шатира-шутур синдирганича орқага қараб қочишга тушди. Қочаётиб Хавроньяни йиқитиб юборди, четан орқасидан Марья кўрмасин деб энкайганча уйга қараб югурди.

— Ана у! Ана — қочиб қолди! Хой, қаёққа қочяпсан?.. Вой сени қара-ю, беҳаё нусха!— дея шанғилларди Хавронья ерда ётган жойида Федянинг кетидан.

Марья Федянинг бир сакрашда пиллапояга чиқиб, эшикдан уриб кетганнигина кўриб қолди, холос.

— Нима бўлди, Хавронья?

Хавроньянинг афтидаги қаҳр ва интиқом учқунлари ночорона ҳамда аянчли ифода билан алмашинди. У йиқилган жойидан турмай, ёшгина ҳамсоясининг сулув чеҳрасига пича тикилиб турди-да, бирдан ночору нота-вонликда аччиқ-аччиқ кўзёши тўкиб йнглаб юборди.

— «Нима, нима бўлди-и» эмиш-а!— масхара қилди у Марьяни.— Золимлар! Дардим устига чиққан чипқонлар!

У ердан турди-да, юбкаси орқасини қоққанича четан девор ёнидан нари кетди.

39

Ўрим палласи. Илиқ ҳавода олтинранг енгил чанг сузади. Осмон майин тортиб, хиёл бўзаринқираган, қа-

ердадир баланд-баландларда, мовий бўшлиқ қўйнида кўзга кўринмас сайроқи жонли коптокчалар — тўрғайлар хониш қилади. Улар уззукун чаҳ-чаҳ уриб, қайноқ ер бағрига жаранглатиб бамисли кумуш танга сочқи қилади, жарангос навозишлари бетиним янграйди.

Йўл четларидаги буталарда чирқиллашиб митти қушчалар чаққон учиб-қўнади. Кечалари беданалар эсдан оққудай вавақлайди. Борлиқ беғаму беташвиш ҳаёт кечирмоқда, ҳали-ҳозирча изғиринли шамоллар ва охири-кети кўринмайдиган, безори жон қиладиган куз ёмғиридан дарак бергувчи бирон асорат кўринмайди...

Ғалла яхши бўлди. Одамлар очиқ-ёриқ кунларни ғанимат билиб, тезроқ йиғиштириб олишга ошиқардилар.

Уроқ, чалғи, илгак хаскашлар билан мослаштирилган қўлбола ўроқмашиналар билан ўришарди ғаллани. Бойларнинг ерларида қанотларини силкиб чинакам ўроқмашиналар ишларди.

Николай Колокольниковнинг ўз ўроқмашинаси бор эди.

Эрталабдан ҳафсала билан ишга тушиб кетишди. Аввалига Клавдя қўлбола ўроқмашина ўриндиғига ўтириб, хаскашини қандай ишлатиш ва кўтармасини қачон кўтариб, қачон туширишни кўрсатди Кузьмага. Кейин Кузьма ўтирди унинг ўрнига.

Ғаллапояни бир айланиб чиқди, энди Кузьма машина хаскашини дадил ишлатар, оғзи қулоғига етиб илжаярди.

Николай ўроқмашинага қўшиб ўргатилмаган қўш отни бошқарарди. Машина шовқинини босиб, Кузьмага қичқирди у:

— Ана, кўрдингми!

Кузьмага бу иш ёқди. Саф тортган жавдар поялари бир текисда қулар, уларнинг остида эса шарақ-шуруқлаётган аррасимон ўткир тишлар бетиним ишлар, шигга-шигга кесиб-ўриб борарди. Жавдал титраб-қалтираб ёнбошларди...

Кўтармада етарлича, бир богга ярашиқли тўпланди. Энди оёқ билан қия ҳолатда маҳкам ушлаб турган педални босиб, хаскаш ёрдамда суриб юборилса — жавдар пастга тушиб кетади. Изма-из келаётган хотинлар уни боғлаб, икки-учтадан қилиб тиккатик қилиб келишяпти.

Иш Кузьмани беҳаловат, ташвишли, шилқим ўйлардан чалғитганди. Кечқурун шундай чарчагандики, таппа ташлади-ю, ухлади-қолди. Тушида эса қаршисидан ҳадеб жавдар сузиб келаверди, сузиб келаверди, у нуқул титраб-қилпирар, ёнбошлар, ўзи бўлса олтиндай, бўлиқмиш...

Эрталаб тун билан дам олган отларни яна қўшишди — яна далада доира ясагандан-доира ясаб айланаверилди...

Уч кун деганда ҳамма ғаллани ўриб бўлишди. Боғларни хирмонжойга таший бошлашди. Ғалла янчиш бошланди. Шу ерда, ғарам остида тунашарди...

Хиёл нарироқда Любавинлар ғалла янчишмоқда эди.

Кузьма Марьяни олисдан таниди. Ғарамнинг орқасига ўтиб, унга суяниб ўтирди, хаёлга толди. «Нима қилсамикин? Наҳотки умр бўйи шундай қийналсам?» У ёнида Марьянинг бўлишини, ғарам устида Клавдя эмас, унинг туришини, жавдар боғларини, чўмичда сувни ўшанга узатишни истарди... Қани энди, пастдан туриб унинг кўзларига тикилса.

Кузьма уни ўша қишлоқ советига келганидан бери кўргани йўқ. Жуда-жуда кўргиси келарди. Ишга уларнинг уйлари ёнидан қатнаркан, уни йўлда ёки қудуқ бошида учратишни хаёл қиларди. Бир сафар уни ҳовлисида кўриб, узоқдан саломлашмоқчи бўлиб қадамини секинлатди. Бироқ Марья унга кўзи тушди-ю, уйга кириб кетди.

«Унутишим керак, унутаман уни, бари бир фойдаси йўқ бунини», — ўйлади ўшанда Кузьма. Аммо унута олмади. Муттасил, изтироб-ла ва бефойда ўй суравериб ҳатто юзлари киртайиб қолди. Унинг юришини, лабларини, кўзларини эслагани-эслаганди...

Эрини икки марта йўлда учратди. Худди йиртқич ҳайвонга ўхшаб бошини солинтириб, қовоғини уйиб келаверди. Кузьмага эринибгина боқди, нигоҳи бир сония қадалди унга — масхаралаётганга ўхшарди... Яна ўша ондаёқ бошини қуйи солди. Саломлашмади ҳам.

«Жуда келишган-да ўзиям», — хаёлидан кечди Кузьманинг...

Тезда янчиб бўлишди ғаллани. Донни ташиб, омборхоналарга уюшди. Шундан кейин бошланди томоша. Мўрқонлардан буралиб-буралиб чиққан аччиқ тутун тиниқ осмон сари ўрлай бошлади — янги жавдардан

самогон тайёрлашга тушиб кетгандилар. Тўйлар, чўқинтиришлар, туғилган кунларни нишонлашга тайёргарликлар бошланганди...

Икки кундан кейин даракчи «қалдирғоч»лар пайдо бўлиб қолди: хуфтон палласида аллаким кўчада гурс-гурс чопганча кимнидир қувиб:

— Чопиб ташлайман сендақанги илонни!— дея бўкириб борарди.

— Пайқаяпсанми, котиб? Бошланяпти.

— Уриш-жанжал кўп бўладими?

— Ўзинг кўрарсан...

Учинчи кун, кечга яқин қишлоқ торс иккига бўлиниб кетгудек бўлди. Деярли ҳар бир кулда кайфу сафо авжга чиққанди. Столлар она ер неъматидан синиб кетгудек эди. Самогонни пақирлаб ичардилар. Ичишар, куйлашар, ўйин тушишар, дўпир-дўпирдан қарағай поллар эгилиб-букилиб лопилларди...

Бир хонадондан иккинчисига, у ердан учинчисига ўтишарди. Ҳар қайсисида ҳаммаси қайта бошдан бошланарди. Аста-секин йиртқиचлашиб боришарди. Таёғу қозиқлар қарсиллаб, синган идишлар жаранг-журунглай бошлади... Шайтон васвасида телба кучлар таналарга сиғмай сиртга тошиб чиқди.

Қишлоқнинг бир чеккасида ўғиллар оталарга, иккинчи этагида оталар ўғилларга қўл кўтардилар. Бултурги ранж-аламлар ёдга тушганди.

Шу кунларда Кузьма гармончи сифатида арзанда бўлиб қолди. Чопганча уни истаб келишар ва елиб-ютоқиб:

— Тезроқ!— деб чақирришарди.

Кечаси сайру сайил ўчириб бўлмас улкан гулхан каби шиддат-ла авжга минар, ваҳшиёна ва ғамнок кайфиятлар кулгили ҳамда бемаъни қилиғу ҳаракатларга қоришиб кетарди...

Эртасига бош оғриғи қилишарди. Эрталабданоқ. Кейин муштлашувга ўйнашарди.

Қишлоқда Федя Байкаловдан бошқа яна битта мушт туширар ўйнайдиган бор эди — Семён Соснин. «Мушт синар» ўйинини ташкил қилишга ҳамиша ўша бош-қош эди. Бунақанги кунларда Семённинг ҳовлиси олдида одамлар тўпланишарди. Семённинг ўзи бўлса давра ўртасига чиқарди-да, мулойимгина илжайганча, гурзидай қўли билан малла курак соқолини сийпалаб,

талабгорни кута бошларди. Семённинг мушти йўгон арқон тугунидай — унчалик катта эмасди-ю, лекин ниҳоятда қаттиқ эди. У билан мушт синашиб кўрадиган одам камдан-кам топиларди (Федя икковлари куч синашишмасди: Семён хоҳламасди буни). Ниҳоят битта-яримтаси Семён билан «беллашиш» истагини билдирса, у индамай-синдамай оёқларини кериб туриб (шунда у гўё ерга туташиб кетгандек кўринарди), иккала кафтини чап қулоғига қўярди-да, ҳиммат кўрсатиб:

— Бошла,— дерди.

Уртага тушган мард узоқ чамалар, Семённинг атрофида айланар, кафтига туфлаб, кифтларини қимирлатиб-қимирлатиб қўярди... Ахийри мушт туширарди. Кейин Семён урарди. Урганда ҳам пастдан юқорига қарата, яшин тевлигида, устамасига «ҳап» дея туширарди... Баъзи бир хилларни мушт туширганида «осмон»га учириб юборарди. Унинг мушти тушганда деярли ҳеч ким оёқда туриб қололмасди.

Мана, Емельян Спиридонич Кондрат билан кўчадан кетиб борапти. Икковлари ҳам ширакайф. Меҳмонга кетишяпти. Қарашса — Соснинларнинг уйи олдида одамлар тўпланишган.

— Сёмка,— деди Кондрат.

— Борамизми?— деди Емельян Спиридонич.

Яқинроқ боришди.

Даврада Семён эмас, Федя Байкалов турарди. Федянинг қопдай кенг куйлагининг энглари шимариғлиқ, кўзлари хиралашган — Федя ўқлоғлиқ милтиқдай «жангга шай». Бакланликлардан ҳеч бири у билан баҳслашмасди бу бобда. Гоҳо олис қишлоқлардан тасодифан келиб қолган довюраклар тараф бўлардилар, бироқ бир галдаёқ тавбасига таянарди улар — Федянинг мушти ҳаддан зиёд залварли эди-да.

Емельян Спиридонич Федяга кўзи тушаркан, худди қадрдон дўстидай унга илжайиб қўйди.

— Э-ҳа, Фёдор!.. Уртага тушгани юраги бетламаяптими авомни?

— Балки сен тушарсан?— таклиф қилди Федя.

— Сендақалар билан беллашиш мендай қари одамга йўл бўлсин! Балки Кондрат уриниб кўрар?— Емельян Спиридонич ўғлига маънодор боқиб, аста кўз қисиб қўйди.

Ўғли эса йўқ дегандай бўшашибгина бош чайқади.

Емельян Спиридонич тагин Федяга юзланди. Ясама эҳтиром билан деди:

— Чўчишяпти, Фёдор!— Ўзининг кўзлари эса ёвузона чақнаб, дили Федяни бир бошлаб тушир деб турибди: унинг маст эканини кўриб турганди-да, ахир.— Бурунги одамлар қолмади, Фёдор, бурунгидайамас ҳозир...

Федя нафрат-ла тескари қараб олди унга. Туфлаб қўйди.

Емельян Спиридоничнинг кўзларида ғазаб учқунлади.

— Нимадан қўрқишяпти ўзи?— давом эттирди сўзини у ясама эҳтиром билан.— Мана шу шоти дарозданми?

Федянинг таажжубдан оғзи очилиб қолди.

— Ҳазиллашдим, албатта,— тушунтирди Емельян Спиридонич, ғалати қилиб иршайишда давом этиб.— Илло, сирасини айтганда, қаршиларингда бир қоп эт турибди, сенларни бўлса бурниларингдан мишиқларинг оқиб боряпти. Суф сенларга-ей! Одамлар ҳам ўлардай майдалашиб кетди-да!

— Олдин ўзинг чиқиб кўр ўртага,— деди кимдир оломон орасидан.— Ургилдим сендақанги йириклардан-у! Ё — гап ўзларидан-у, иш бошқаларданми?

— Уртага тушишга тиззаларида дармон йўқ...

— Тушганим бўлсин!— деди Емельян Спиридонич ҳеч ким кутмаганда. Камзулини ечиб, давра ўртасига ўтди.— Кел.

Орага сув қуйгандай жимлик чўкди.

— Ким биринчи?— сўради Федя.

— Манавини бекитамиз,— дея Емельян Спиридонич ердан битта тошчани олди-да, қўлларини орқасига қилиб, тошчани анча маҳалгача кафтидан-кафтига ташлаб туриб, биттасига беркитди.— Топсанг, биринчи бўлиб урасан.

— Унг қўлингда.

Тошча чап қўлда эди.

Федя иккала кафтини жуфтлаб, қулоғига тутди.

Емельян Спиридонич секин, асло шошилмай Федяга яқинлашди, қулочкашлаб туриб шунақанги зарб билан туширдик, Федянинг хумдай калласи ёнбошга бурилиб, афти тескари бўлиб қолаёзди. Чайқалиб кетди у. Лекин йиқилмади.

— Қани тур.

Энди Емельян Спиридонич турди.

Федя тишларини ғижирлатиб, ўзининг гурзидай муш-

ти билан рақибининг чаккасига туширди. Спиридониц ён томонга учиб кетиб, четан деворга бориб урилди. У устунчага ёпишди-ю, девор-певорга қўшилиб ағдарилди. Шу заҳотиёқ сакраб туриб, қулоғини сийпалаганча:

— Зарари йўқ,— деб қўйди нописандлик билан.

Кондрат икковлари дарғазаб, гердайиб нари кетишди.

Дастлабки муюлишдан бурилишлари биланоқ Емельян Спиридониц ёғоч деворга суяниб қолди ва кўзларини юмди.

— Юролмайман. Ҳаҳ, мараз-а!.. Мен бу ҳароми кўппакни қаттиқ маст деб ўйлагандим... Кондрат, уйга олиб бор суяб.

Уйга келгач, Емельян Спиридониц бошини сочнқ билан ўраб олиб, кунбўйи печканинг устида, қулоғини қайноқ ғиштга бериб ётди. Федянинг муштини эслаб, онасини болохонадор қилиб сўкиб қўярди оҳистагина...

Хулласи калом, яна икки кунгача кайфу сафо қилишди. Кейин аста-секин тинчишиб, ишга киришиб кетишди. Қиличнини қайраб қиш келмоқда эди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Ниҳоят қиш ҳам келди.

Пастак, тунд осмондан ҳануз майда, муздек ёмғир севаларди... Тумтайган уйлар, букри ғарамлар, ғалласи ўриб олинган ҳурпайма далалар — бари бўкиб, қорайиб кетган, оғир, чиринди бўйи тараларди. Борлиқ кўримсиз, хунук. Одамлар деразалардан мўралашиб, дилхиралик билан хўрсинадилар:

— Мана... бошланди.

Бир куни эрталаб эса уйғониб, ҳали ташқарига чиқмай, деразадан қарамай турибоқ фаҳмладилар: қиш етиб келибди — қор иси келар, уй ичи сутдай ёришиб кетганди.

Кекса куз қўллари яратган ижод узра бир кечада қор қалин кўрпасини ёпиб улгурганди. Бу биринчи қор энди то қиш чиққунга қадар эримайди.

1

Кузьма қорга илк бор тушган изда районга жўнади.

Бақувват, сағриндор ахта гижинглаб боряпти. Соябонли чана ичига палахса-палахса қор увадалари учиб тушарди унинг туёқлари остидан.

Иўл ўрмондан ўтиб борарди.

Кузьма калта пўстинининг иссиққина ёқасига бурканиб мудрарди. Кўнгли хотиржам эди.

Кузьма уч кундан кейин қайтди. Соябон чанада китоблар билан шаҳарча бичимда тикилган пўстинча кий-

ган шаҳлокўз қизни олиб келди. Қизнинг кўзлари йирик-йирик, тиниқ, хиёл ҳайратланиб боқарди.

Қиз тинмай бидилларди. Сибирь тўғрисида, бахт тўғрисида, Жек Лондон ҳақида ва ҳоказолар... Кузьма кўп ўтмай унинг вайсашидан чарчади, у соябон чана суянчиғига суянганича, оқ қалпоқ кийган дарахт учларига тикилиб ўтирарди.

Қизнинг исми-шарифи Галина Петровна Кравченко эди.

Бу Галина Петровнани Кузьма уезд марказида учратиб қолиб, Бакланга муаллималикка боришга кўндирган эди. Мактаб ҳали битмаган, ичкаридаги ишлари қолганди. Лекин Кузьманинг сабри чидамай, тезроқ ўқишни бошласак деб шошарди. Ҳозирча катталарни ўқитишдан бошлаймиз деган қарорга келганди: «Битсин саводсизлик» жамиятидан ўзи ва Вася тоғага берилган гувоҳнома ёдига тушганди.

Галина Петровна Украинадан шу ёқларга юборилган отаси билан бирга келганди. Отаси уезд комитетининг котиби эди.

Қиз йигирма бешда эди, Кузьма буни эшитиб ҳайрон қолди: сиртдан қараганда ўн саккиз-ўн тўққиздан ошмаган кўринарди. Қизнинг биринчи сўраган нарсаси шу бўлди:

— Сизлар томонда ҳалиям отишишадими?

Кузьма уни сўзидан илинтирмоқчи бўлди:

— Қўрқяпсизми? Қўрқсангиз тўғрисини айтаверинг.

— Мен-а?

— Сиз бўлмай, мен бўлармидим.

— Сиз шундай деб ўйлайсизми?

— Шундай деб ўйлайман.

— Ҳм...— Галина Петровнанинг йирик кўзлари: «Билиб қўйинг, мен ҳеч қачон ҳеч нимадан қўрқмайман!» деяётгандай чақчайди.— Қани, кетдик.

Олдинига Кузьма қизга унинг иши қандай мушкул, мураккаб эканини тушунтиришга ҳаракат қилди. Катта ёшли одамлар, умрларида қўлларига китоб олмаган кишилар... Буниси ҳали ҳолва. Китоб билан шуғуллинишни хаёл қилганлардан кулишади. Умуман, хат-саводни деҳқонлар учун яралмаган, деб ҳисоблашади.

Галина Петровна бу гапларни паришонҳол тингларди.

— Менга янги Америка очиб бермай кўя қолинг.

«Обба сен-эй!»— ҳайратланди Кузьма ичида.

Йўлнинг буёғига қиз унга гап бермади.

— Одамлар учун яшаш керак — бу энг юксак бахт, кези келганида айтиб қўяй, Жек Лондон буни тушунмаган, негаки, унинг қаҳрамонлари фақат ўзлари учун яшайдилар. Одамлар учун яшаш — қандай бахт-а!

«Тентак... кошки бу осон бўлса»,— ўйлади Кузьма...

Осмон мовийлашган, овозлар эса босинқи ва англаб бўлмас бир ҳолга келган кечки пайтда етиб келишди.

Кузьма Галина Петровнани уйига олиб келди.

Кузьманинг ёнида бегона қизни кўрган Клавдия негадир кўрқиб кетиб, унга саволомуз бақрайиб қолди.

— Саломатмисизлар,— овози қўнғироқдай жаранглаб саломлашди Галина Петровна ва жилмайиб қўйди.

Кузьма унинг ким эканини анча маҳалгача айтмай, атрофида ўралашиб, уст кийимини ечишига ёрдамлашди, буюмларини жойлаштирди... У кўз қири билан уйдагиларни кузатарди. Айниқса Агафья кулгили кўринарди: бутун вужуди сергакланиб, лабларини тишлаганча, нстаган дақиқада уйдан қувиб солишга тайёр бир кайфиятда шаҳарлик қизни диққат билан кузатарди.

«Ҳа-а... бу хотинлар мабодо бирон гап бўлса, заҳар бериш ёки болта билан чопиб ташлашдан ҳам тоймайдилар»,— хаёлидан ўтказди Кузьма.

— Янги муаллимамиз бўладилар,— ниҳоят, Галина Петровна ечиниб, тўрға ўтганидан кейингина тушунтирди у (уйдагиларни доводиратиб қўйганини у кўзлари шундай катта бўлишига қарамай пайқамаганди).

— Шундай де,— деди Николай каравотда ўтирган жойида сал қаддини кўтариб, қўнжидан тамаки тўрвасини чиқараркан.— Ўқитаман дегин?

— Ҳа,— деди Галина Петровна.— Ҳозирча — сиз катталарни.

— Унда бизнинг ўрнимизга ким ишлайди?

— Нима дедингиз?..— Галина Петровна бир он ўзини йўқотиб қўйди, бироқ шу заҳотиёқ чеҳрасига ҳайратда қолдирарли табассум ёйилди.— Ҳеч ким. Ўзинглар.

— Бунақада ҳаммамиз олим бўлиб кетарканмиз-ку.

— Олим бўлишларингга-ку анча қовун пишиғи керак-а. Олим бўлмайсизлар, лекин китоб ўқий оладиган бўласизлар. Нима, китоб ўқиш ёмонми?

— Хўш, нимага керак бу?

— Шунчаки қизиқ. Умуман олганда зарур.

Бу орада Кузьма китобларни уйга ташиб кириб, харракка жойлаётган эди.

Николай энгашиб, улардан бирини олди-да, варақлай бошлади.

— Бунни нима қизиғи боракан, шуни сира тушунолмайман?— дея тағин мурожаат қилди у муаллимага.— Баъзан тепа сочим тикка бўлиб кетади. «Қизиқ!— деб кекирдак йиртишади.— Қизиқ!...» Мени бўлса, масалан, бутун умрим шуларсиз ўтди — бало ургани йўқ менга:

Галина Петровна харракдан дик этиб туриб, унинг қўлидан китобни олди-да, сарлавҳасига қаради.

— Ўқиб берайми, хоҳлайсизми?

— Қани, кўрайлик-чи!— Николай бош ирғаб, кўзларини сузганча тикилди.— Ҳозир...— Қиз зарур жойини излаб китобни тез варақлай кетди.— Мана... «Ғилоф бандаси» деб аталади бу.

— Қанақанги ғилоф?

— Ҳалиги... ғилоф нималигини билмайсизми?

— Йўқ.

— Бу қобик, жилд, либос... Ғилоф билан бирон нима ни ёпиб қўйса ҳам бўлади... Бирон нарса йўқмикин...— Галина Петровна уйни кўздан кечириб, атрофга аланглай бошлади.

— Пўстиндай гап экан-да, а?— фаҳмлади Николай.

— Унчаликмас...

— Бўпти, жин урсин ўша ғилофни,— деди Николай муруват кўрсатгандай.— Ўқи.

— Э-йўқ, ҳикоянинг бутун маъно-мазмуни шунда-да. Нима қилдиг-а?

— Биронта бошқасини ўқий қол,— луқма ташлади Кузьма.

Галина Петровна китоблар ёнига ўтириб, танлай бошлади.

Агафья такаббуруна кулганича тикиларди унга. Клавдя ўрнидан туриб, қаппайган қорни унчалик сезилмасин учун тўқима рўмолини ташлади устига, кейин яна ўтирди.

— Мана!— Галина Петровна чап қўлида китоб билан хона ўртасига чиқди-да, оёқларини сал кериброқ қўйиб, бошини хиёл кўтариб, ўнг қўлини олға чўзди.— «Ҳалок бўлди шоир!». «Шоирнинг ўлими» деб аталади,— сўзини бўлиб деди у.

Ҳалок бўлди шоир! — номус тутқини —
Кўксида оловли қасос, кўрғошин,
Ифлос фикси-фужур чулғади уни,
Йиқилди ҳам қилиб у мағрур бошини!..¹

У жуда яхши — дона-дона қилиб, баланд, тиниқ, қўнғироқдай овоз билан ўқирди. Нимани ўқиётганини тушуниб турар, кўзлари ҳаяжон-ла порларди. У асло тортинмасди, шу боисдан унга боққанда дил яйрарди.

Қизнинг овози қайғули ва кучли жарангларди. Жамики майда-чуйда, арзимас, номақбул нарсалар ушбу ғамнок покизалик қаршисида чиркин бошчаларини ҳам қилиши лозим эди.

Николай қизга бақа бўлиб ағрайиб қолганди. Унинг ушбу сўзларнинг қувватию оҳангдорлигидан лол қолгани, кучлилар олами билан шундай сўзлашаётган инсоннинг бу қадар улуғворлигию мағрурлигини тушуниб етганлиги даргумон эди... Аммо нимадир ақлига урилгандай эди.

Оддий сўзлар мубҳам бир мўъжизакорлик билан касб этган ғазабкор мусиқа унинг табиатан сезгир эшитув торларини чертиб ўтмаслигининг иложи йўқ эди. Интиқом иштиёқининг ожизона азобу жафоларидан ларзага келган бир рус қалбининг ўзга — сахий ҳамда меҳрибон кўнгилни ғафлат уйқусидан уйғотмаслиги мумкин эмасди.

Аммо, ишрат бандалари, тангри ҳукми бор,
Даҳшатли ҳакам бор: у кутар сизни;
Олтин жарангига учмас ҳуқумдор,
Олддан билар фикру ишларингизни!

Ҳаяжондан қиз ёноқларининг ранги ўчинқиради. Овози бир-икки бор узилиб қолди. У ўқишни бўлмайд, бежирим қўли билан оппоқ, силлиқ бўйнини силаб қўйдиди-да, қўлини яна ён томонга чўзиб, урғу бериладиган ерларида уни оҳиста силкишда давом этаверди.

Клавдя шаҳарлик қизга тағин ҳадиксираб тикилиб қолганди — у қизнинг қувватини ҳис этиб турар ва бу қудратдан чўчирди. Кузьмани эса шеър аста ўтли нафаси-ла чулғаб борарди...

У маҳал жамики ифлос қонингиз
Юволмас шоирнинг қутлуғ қонини!

Галина Петровна ҳорғин уфлаб қўйди.

¹ Асқад Мухтор таржимаси.

— Қалай?— деб сўради у Николайдан.— Қизири йўқ эканми?

Николай ўчиб қолган тамакисини бошқатдан тутатиб, қизга қараб қўйди-ю, ҳеч нима демай, бошини қуйи солди.

— Ҳа бўпти, қўшиқ ўз йўлига... Утиринглар, овқатланамиз,— деди Агафья чийилдоқ овоз билан.— Самовар қайнади.

Кузьма Галина Петровна тўғрисида ўйлади: «Ҳали шунақайкансан-да!»

Овқат устида Николай қизга эҳтиром билан боқиб, тан олди:

— Жуда яхши биларкансиз... зўр... Лекин мен бир нарсани тушунмадим: ким кимни ўлдирган ўзи?

— Шоиримиз Пушкинни ўлдиришган.

— Э-ҳа!— Николай бош ирғаб қўйди.— Ушани денг...

— Бошқа шоир — Лермонтов — бўлса унинг қотилларини айбляпти. Уни бўлса подшо ўлдирган.

— Йўғ-э?!

— Подшони ўзи эмас, албатта, лекин унинг одамлари.

Николай тушундим дегандек тез бош силкиб қўйди.

«Агар бу қиз одамларни бундан буёрига ҳам ана шундай ағдар-тўнтар қиладиган бўлса, унда талайгина яхши ишларни қойиллатадиганга ўхшайди»,— хаёлидан кечди Кузьманинг...

Шаҳарлик қизга Клавдя билан ичкари хонага жой солиб беришди.

Кузьма олд хонада ерда ётди. Алламаҳалгача ухлолмади: бояги шеър тўғрисида ўй сурди. Кейин адеълини устидан олиб ташлаб, астагина турди-да, чироқни ёқиб, ҳалиги китобни топди... Шоирнинг хйёл совуқ боқувчи кўзлари, ёш, ақлли юзига узоқ тикилди. Михаил Юрьевич Лермонтов.

Орқада, Кузьманинг орқасида Николай секингина йўталиб қўйди. Кузьма ўгирилиб қаради — Николай бошини ёстиқдан кўтариб, унга қараб турарди.

— Мана кўр, қанақайкан у.— Кузьма бир қўли билан тушиб кетаётган иштонини ушлаганча, китобни кўтариб каравотга қараб юрди.— Лермонтов. Мана...

Николай китобни олди, у ҳам шоирга узоқ тикилиб қолди.

— Чиройли экан,— деди Николай шивирлаб.— Офи-

пер. Кўрјасанми,— у тамакидан сарғайиб кетган бармоғи билан гусарча куртканинг қатор тизилган тугмалари ҳамда шокилаларини кўрсатди.

— Лекин ҳалигиндақанги офицерлардан... бўй бермайдиганлардан.

— Турган гап бу,— қўшилди унга Николай.— Уларни болаганини қара!.. Сизлар, дейди, ифлос қонларинг билан унинг покиза қонини юволмайсизлар. Бу китобни яшириб қўй, Кузьма. Кейин ўқиймиз уни.

Кузьма стол олдига қайтиб, бошидан ўқимоқчи бўлганди, лекин Агафья норози оҳангда деди:

— Чироқда лампамой кам қолган. Эрталаб нимани ёқамиз...

— Бас қил!— уришиб берди Николай.— Лампамойни қизғаняпти-я... Ўқийвер, Кузьма.

— Қизғанаётганим йўқ, ўзи бир томчиям қолмабди бошқа. Узинг қоронғида нонушта қиласан бўлмаса.

— Қилсам қилавераман. Ҳар қалай, оғзим деб қулоғимга олиб бориб юрмасман овқатни.

Кузьма ўкинч билан китобни ёпди-да, чироқни ўчириб, ётди.

— Эртага ўқирмиз, Николай.

— Тўнка,— деди Николай секингина хотинига.

Агафья индамади...

Эртасига эрталабданоқ Галина Петровнаи жойлаштириш устида бош қотиришга киришдилар.

Николай Фекла Черномирдинаникига бориб кўришни маслаҳат берди: уйи катта, ёлғиз ўзи туради, оғирчилик жойи йўқ унга. Одам қўяди. Бунинг устига хурсанд ҳам бўлади — шунда турмуш кўнгиллироқ ўтади.

Кузьма Фекланикига йўл олди.

...Эшикни очиши билан Фекланинг унга томон ўқдай отилганини кўрди. Аммо фурсат ўтганди, Кузьма остона ҳатлаб бўлганди.

— Салом, бекач!— деди у хушмуомалалик билан.

Фекла чақирилмаган меҳмон қаршисида апил-тапил эгнига илинган жўнгина кўйлақда, уйқудан кўпчиган юзларида жаҳл чатнаб турарди.

— Нима керак сенга?— У гавдаси билан каравотни тўсмоқчи эди. Кузьма эса каравотда Қондарт Любавин ўтирганини кўрди.

«Жой масаласида бу ерда иш чиқмайди»,— фаҳмлади Кузьма. Бироқ ҳар эҳтимолга қарши айтиб ўтди:

— Мен бундай иш билан киргандим: бизга янги муаллима келган... ўшани ижарага қўймайсанми? Ижара ҳақини тўлаймиз, албатта.

— Йўқ,— деди Фекла чўрт кесиб.— Бир камим ўша муаллимани ташвишини тортиш қолувмиди!

— Нима ташвишини тортаркансан уни?

— Қўймайман.

— Хўп, яхши. Саломат бўл.— Кузьма эшикни очаркан, ўзини тийиб қололмай орқасига ўгирилиб, тушунарли дегандай кўз қисиб қўйди Феклага.

Фекланинг кепчикдай юзига хол-хол қизил доғлар тепчиди. У қовоғини солди.

«Ҳо, сени қара-ю... қари қиз эмишлар-а!»— завқ-ла хаёлидан кечирди Кузьма тонгги кимсасиз кўчада одимларкан. Бемаврид Марья ёдига тушди. Шунда хаёлан шуларни ўйлади: «Мана, ҳаммаларини, жамики хотинларни оёғи, қўли бор... мундоқ ўйлаб қараганда бир-бировидан нима фарқлари бор? Йўқ, жин урсин, биттаси жигар-бағрингдан уради-ю, тамом-вассалом. Ёруғ жаҳонда ўшандан бошқаси кўринмайди кўзингга».

Галина Петровнани Кузьманинг уйдан хиёл нарироқдаги Завьялиха деган сўққабош кампирниқига жойлаштиришди.

Завьялиха дам солиш, фол очиш билан шуғулланар, бекитиқчасига самогон қайнатарди. Унинг уйи топ-тоза, иссиқ ва қуруққина эди. У Галина Петровнага ёқди.

— Мана, энди тани соғлиққа яшайверинг,— деди Кузьма мамнун.

Галина Петровна унга табассум ҳадя этиб, чамадонлари билан уймалаша кетди

2

Макарнинг ўлими Егорнинг хаёлидан сира нари кетмасди. Қасос олишдек қора ният унинг қалбига уя қуриб, захарли илон янглиғ етилиб борар, жонини оғритар, айни чоғда авайлабгина юрагини кемирарди. Макар учун ҳеч ким — на отаси, на Кондрат, на Ефим ўч олмаслигини биларди. Бу бобда отаси ҳаддан ташқари тошбағир одам, Кондрат бўлса кези келиб қолганида Макарни ёдлаши мумкин эди-ю, аммо ўз ақли билан шу фикрга келиш, энг муҳими, бу ишни оқилона бажа-

ришни уддасидан чиқмайди. Кондрат фақат кўтара савдо қилади-қўяди, бу эса жўнгина ва аҳмоқона иш. Ефим-чи, буни ҳатто хаёлига ҳам келтириб ўтирмайди.

Макарни ким отганини тушуниш учун узоқ бош қотириб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Уша кеча улар тўртовлон эдилар: анави котиб — Кузьма, Федя Байкалов, Яша Тажанг ва яна бир йигитча — Пронька Воронцов. Кузьма отган эмас, чунки у бу пайтда уй ичида эди, Макарни Федя ҳам отмаган — у аллақачон яраланиб бўлганди. Макарга Яша билан Пронька ўқ узишган. Яна-тагин чаккасини пойлашган, афтидан Яша теккизган, негаки у ўткир овчи, уста мерган.

«Заҳарли илон, бошини мўлжаллабди,— изтироб чекарди Егор.— Бунинг учун қора қон қусасан ҳали, ифлос. Ҳа, қон қусасан».

Егор Макарнинг ҳам худди шундай — каллани мўлжалга олиш одати бор эканини бирон марта бўлсин ўйига келтирмади. У бошқа нарса, қандай қилса ҳам Макарнинг қасдини олади, ҳам биронта из қолдирмади — ана шуни ғамини ерди.

У Яша билан саломлашарди. Бир гал ҳатто гаплашишди ҳам. Егор қудуққа сувга (Марьяга эндиликда челақ кўтариш оғирлик қиларди), Яша эса суворгани отини етаклаб келиб қолишди.

— Саломатмисан, қўшни,— биринчи бўлиб Егор саломлашди.

— Саломат бўл,— жавоб қилди Яша.

Музлаб ётган қудуқ охурчаси четига ўтиришди. Тамаки тутатишди.

— Бу йил эрта тушди-да,— деди Яша қамчи дастаси учи билан пиймасидаги қорни қоқиб тушираркан.— Нам ерни босиб қолди.

— Ҳа,— гапига қўшилди Егор.— Кузги экинга яхши бўлди.

— Ҳм...

— Отинг нимагадир...— деди Егор Яшанинг ёлдор бошини қуйи солиб турган биячасини назардан кечираркан.— Озиб кетибди.

— Тузук, анча дадилди, кузакка келиб нимагадир, бўкибдими, қорни дўмбира бўлиб кетди. Мен аҳмоқ уни дарров юрғизиш ўрнига анави маймоққа, мол дўхтиримизга югурибман ўпкални қўлтиқлаб. У бўлса, ишонсанг, ҳе йўқ, бе йўқ, қорнига ғарчча бигиз санчса бўла-

димин. «Ҳозир қорнидан ҳаво чиқади», дейди. Қорнидан бўлса ҳаво ўрнига тизиллаб қон отила бошлади. Қонни бир амаллаб тўхтатдик-да, биргалашиб ҳовлида уёқдан-буёққа ҳайдайвердик. Бирпас ҳайдаганимиздан кейин шиши қайтди. «Ҳой газанда илон, қорнига нимага бигиз санчдинг?»— десам, «Демак, керак жойига санчолмабман. Ҳамиша ҳам мўлжалга уролмайсан-да», дейди менга қараб. Ушандан бери мазаси кетиб қолди. Уйлашимча, у отнинг ичидаги бирон аъзосини тешиб юборган. Ахир бу жониворни ҳам ўзига яраша аъзолари борда. Жониворга раҳмим келади десанг. Кечалари кишнаб қолади — шунда, энди тамом бўлди, деб ўйлайман. Чиқиб силаб-сийпайман, хоҳ ишон, хоҳ йўқ — кўзларида ёш милтиллайди. Гоҳо ўзим ҳам қўшилиб ҳўнграб юбораман. Ахир, оз эмас, кўп эмас, етти йилдан бери қўлимда, ўрганиб қолганман унга.

— Нега бундай қилади? Уша бигизни шартта ўзига санчмайсанми-я... Қизик, қорнидан нима отиларди шунда?

— Жуда хонасийди-да ўзиям хонасаллотни боплаш-ни. Қўлингдан келмаса — қўй.

Егорнинг пақирисидаги сувнинг бети юпқагина қаймоқ боғлаб, қилдай-қилдай антиқа муз иплардан тўр ташлай бошлаганди. Егор тамаки қолдигини топтаб, ўрнидан қўзғалди.

— Хўп, омон бўл. Бирров-бирров кириб тур.

— Саломат бўл. Ўзинг ҳам кириб тур.

Егор пақирни кўтариб, уйига жўнади. «Балки Пронькадан бошласаммикин?— ўйлади у ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, бироқ шу заҳотиёқ зарда билан қорга туфлади.— Бор-э, катта ачангникига даф бўлгур ҳароми мараз! Раҳмимни келтириб, кўнглимни юмшатиб бўлсан. Макарканинг баданидан ҳаво эмас, тирқираб қон отилган. Вой шум етимча-ей...»

3

Қишлоқ советида йиғилишга қарор беришди.

Биринчи оқшомда ўн чоғли одам тўпланди: Федя Байкалов, Яша, Пронька Воронцов, Николай Колокольников ва бошқалар. Ёшлардан Пронькадан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Улар тунги сайилда эдилар. Елизар ҳам келганди — бошлиқ сифатида.

Жиддий ва тўлқинланган Галина Петровна оппоқ қўлларини олдинга, столга қўйиб ўтирарди. Кузьма зимдан кузатарди уни. У ҳам ҳаяжонланаётганди. Бўлаётган бу гапларни бари гўё байрамдай ва ҳаммаси яхши ўтиши лозимдай туюларди.

Елизар Колокольников эркакларни жой-жойига ўтқизар, чекишларига рухсат қилмас, дастрўмолига бурнини артаркан, уларнинг ўзидан мамнун ёки мамнун эмасликларини билгиси келиб Кузьмага, муаллимага қараб-қараб қўярди.

Деҳқонлар бир-бировлари билан суҳбатлашишар, ғадир-будур кафтлари билан сочларини силашар, йўталиб-йўталиб қўйишарди... Дарҳақиқат бу тараддуд дарс тадоригидан кўра кўпроқ зиёфат тайёргарлигига ўхшаб кетарди; эркаклар ажойиб кайфиятда эдилар шу топда. Чекиш хумор қилаётганди фақат, лекин Елизар бирортасининг қўлида тамаки халта кўриб қолса, хўмрайиб, бошини сарак-сарак қиларди.

— Уртоқлар!— деди Галина Петровна, шунда ҳаммалари гапни тўхтатиб, ғимир-ғимирни бас қилишди.— Мен сизларга олдин хат-савод инсон учун нимага керак эканини сўзлаб бермоқчиман. Бу ерда ўқишни биладиган бирор кимса борми? Бўлса, қўл кўтарсин.

Ёлғиз бир одам — Яша Тажанг қўл кўтарди. Ҳамма Яшага ўгирилиб қаради... Шунда у ҳатто ўнғайсизланди.

— Лекигин... мен ҳам унчалик ўткир қироатхонлардан эмасман,— деб қўйишни лозим топди Яша.— То битта сўзни қовуштириб ўқигунимча қаро терга ботиб кетаман.

— Яхши. Демак, ҳаммамиз биргаликда энг бошидан бошларканмиз. Уқишни ўрганамиз. Ҳозир эса мен... Кузьма Николаевич икковимиз савод одамга нима учун зарур эканини гапириб берамиз.

Кузьма мамнунликдан сал-пал қизариб, тамаки халтасига қўл узатди-ю, бироқ чекишга рухсат бермасликни Елизарга ўзи тайинлаб қўйгани ёдига тушиб, кафтини тутиб йўталиб олди-да, муаллимага қулоқ берди.

— Мана мен,— дея ҳикоясини бошлади қиз,— бир одамман. Мен қишлоқда тураман. Лекин мени, масалан, одамларнинг шаҳарда қандай яшашларини билгим келади. Буни қандоқ билишим мумкин?

— Ушоққа бориш керак,— деди кимдир.

— Ундай эмас... Хўп, борасиз ҳам дейлик, бундан нима чиқади? Мабодо уёққа боришининг имкони бўлмасачи? Умуман гап шундагинами? Хўш, қандай билса бўлади?

— ??

— Мен манавинақанги китобни оламан-да,— Галина Петровна столдаги китобни олиб, ҳаммага кўрсатди,— уни ўқий бошлайман. Ана шунда аста-секин шаҳарда одамларнинг қандай яшашларини: нималарни ейишларини, қандай кийим кийишларини, нималарни ўйнашларини, нималарга қизиқишларини... ва шунга ўхшашларни билиб бораман. Тушуняпсизларми?— Галина Петровна жилмайди.

Эркаклар ҳам одоб юзасидан илжайишди, ғимирлаб қўйишди. Бироқ афтларига қараганда бунақанги ажойиб имконият унчалик қувонтиролмаган ва ҳайратга сололмаганди. Бу ишларнинг бари шунчалик осон ва жўнгина эканига ишонишмади— шундоқ китобчани олармишу шундоқ ўқиса бирдан ҳамма нарсани билармиш-қўярмиш-а. У ҳалигиндай... далда бериш учун айт-япти, албатта. Шунга қарамай қиз уларга ёққанди. Асосийси — қизнинг ўзлари учун тиришаётганини кўриб туришарди.

— Шунингдек, бошқа мамлакатлардаги кишилар ҳаётини, ҳайвонот оламини билиб олиш мумкин,— ҳикоясини давом эттирди Галина Петровна.

— Бизга шеър ҳам ўқиб берасизми?— қувноқ овозда деди Николай Колокольников ва «Ҳозир бошланади!»— деган бир қиёфада атрофга аланглади.

Аммо Галина Петровна негадир хафа бўлибгина қолмай, ҳатто бундай илтимосдан норози бўлганини англади.

— Шеърни нима алоқаси бор бунга? Мен сизларга бутунлай бошқа нарса ҳақида гапиряпман-ку. Ундан кейин... мен сўзлаётганимда гапимни бўлмаслик керак.

Николай изза бўлиб, тушундим дегандай маънода бош ирғади.

— Савод нимага керак эканини тушундингларми энди?— сўради Галина Петровна, энди эркакларга табассумсиз боқиб.

Эркаклар бараварига жавоб қилишди:

— Тушундик.

— Ҳозир... Эҳтимол сиз бир нима дерсиз?— Галина

Петровна Кузьмага қаради.— Ахир ўзингиз ҳам «Битсин саводсизлик» жамиятининг вакилисиз-ку.

— Э-йўқ... ҳаммаси ойдин,— жавоб берди Кузьма.

— Унда энг асосийсига ўтамиз: ҳарфларни ўргана-миз.

Ҳаммага алифбе улашилди, Галина Петровна эса столдан қарта дастасига ўхшаган бир даста картончаларни олди-да, ҳамма кўрадиган жойга ўтиб турди.

— Манави — «А»,— деб у ҳарф ёзилган битта картончани кўрсатди.— Энди ўзларингикидан шунақасини топинглар.

Деҳқонлар алифбелари устига мук тушиб, бармоқларини алфавит бўйлаб юргиза бошладилар.

— Мана-ку ахир!— кимгадир айтиб берди Яша.

— Қани?

— Мана, нўхотзорга қўйилган тасқара! Нима бало, сўқир бўп қолдингми?

— Айтиб, кўрсатиб бериш мумкин эмас!— деди Галина Петровна қаттиққўллик билан.

Яша итоаткорлик ила ўзининг алифбоси узра мук тушди.

— Ҳамма топдими?

— Федя ҳеч тополмаяпти... Мана-ку ахир! Манаман деб кўзларингга қараб жавдираб турибди-ку,— яна сабри чидамади Яшани.

— Халақит бермаганлар. Шундай. Шу «А» эканини эслаб қолинглар. Энди манавинақангисини топинглар,— Галина Петровна тагин битта ҳарфни кўрсатди.

Яна бармоқлар алифболар бўйлаб ўрмалай кетди. Яша беҳаловатлик билан тўрт томонига қараб бурилиб-ўгирилларди.

— Мана-ку ахир... мана... шивирлаб кўрсатиб берарди у.

— Тек ўтирсанг-чи!— баланд овозда уришиб берди Николай Колокольников.— Худди қозиққа ўтқазиб қўйилган ҳаккага ўхшаб чириллаб айланасан-а. Сенсиз ҳам топамиз.

— Ҳамма топдими?

— Мен ҳеч тополмаяпман,— деди Федя ва Яшага қаради. Униси бўлса индамай, бармоғи билан Федянинг алифбосини нуқиб кўрсатди.

— Эслаб қолинглар — бу «Х». Ана энди мен уларни ёнма-ён, мана бундай қилиб қўяман: нима ҳосил

бўлди? Сиз ҳозирча айтмай туринг,— Галина Петровна Яшани назарда тутаётганди.

Ҳамма ҳасад билан тикилди Яшага. Умуман Яша бугун эркаклар наздида беқиёс ўсиб кетганди.

— Қаерда улгургансан бунга, Яша? Жин ургур-эй...

— У онадан саводхон бўлиб туғилган,— деб қўйди Николай.— Буни сабабини ҳам биламан...

— Хўш, нима ҳосил бўлди, қани?— чидаб туролмади Кузьма.— Тушундингларми ўзи?

Нима ҳосил бўлганини ҳеч ким билмасди.

— Бу нима ҳарф?— сўради Галина Петровна тоқати тугаб.— Мана сиз айтинг,— дея Федяни кўрсатди.

Федя муаллимага қараб безрайиб қолди:

— Қайси?

— Мана, мана турибди-ку... сизга кўрсатяпман-ку ахир!— хитоб этди Галина Петровна. Кузьмага кўз ташлаб қўяркан, қизариб кетди у.— Манави нима ҳарф?— такоран сўради у секингина.

— Билмайман,— Федя муштира йўталиб қўйди.— Мумкинми, бир чиқиб келсам? Жуда хумор қилиб кетди.

— Яхши,— Галина Петровна қўлидаги картончани столга қўйди.— Ҳамманглар чиқа қолинглар, дам олинглар.

Эркаклар енгил тортиб йўталишиб, гапга тушиб кетишди... Шу ернинг ўзидаёқ тутатишди — даҳлиз совуқ эди.

— Саводи бошига етган экан попни,— деди Николай Қолокольников қовоғидан қор ёриб.— Бунга чоғим келмасакан, йигитлар. Мен баҳридан ўтдим буни.

— Нимага баҳридан ўтяпсиз?— сўради Кузьма қайнотасидан.

— Қўлимдан келмайди, Кузьма. Бундан кўра бир ботмон ерни ҳайдаганим маъқул — негаки бу осонроқ кўчади. Кечирасизлар-у, албатта, лекигин буни ҳожати ҳам йўқ менга.

— Мен ҳам шундай,— Николайнинг гапига қўшилди пўстинли эркак.— Бизга бу ерда китоб ўқиб беришди, деб ўйловдим... Қиш бекорчилигида ҳар хил воқеаларни эшитсак бўлади, дегандим, бу ерда эса... Йўқ, менга ҳам тўғри келмайди.

Галина Петровна гангиб Кузьмага қаради. У эса ўрнидан турди-да, қўлини кўксига қўйганча жўшиб сўзлай кетди:

— Шошилманглар бунақа! Нимага дарров бута остига уриб кетяпсизлар? Нимадан қўрқиб кетдинглар ўзи?! Хўш, ўрганмаган одамга қийин, албатта... Хўш, бир-икки ҳафта қийналасизлар, оҳ-воҳ қиласизлар, кейин осонлашиб қолади. Мана кўрасизлар. Ўзларинг ўқишни ўрганиб олганинглардан кейин китобдан бош кўтармай қоласизлар. Ҳамиша бошда шунақа бўлади ўзи. Озроқ чиданглар. Ҳеч қаерларинг камайиб қолмайди.

— Тўғри, бир жойимиз камайиб қолмайди,— қўшилди Николай,— лекин мен шунчаки уддасидан чиқолмайман. Ўзимни биламан-ку, ахир.

— Э уддалайсиз! Ҳамманглар уддалайсизлар!

— Йўқ,— таслим бўлмасди Николай,— ёш-ялангларни йиғинглар, ана ўшанда тўғри бўлади. Бизларга эса шеър ўқиб берганларинг маъқул.

Кузьма яна нима дейишни билмас, деҳқонларга тикиларкан, шу топда уларни ҳеч қанақанги сўз билан кўндириб бўлмасигини англаб турарди. У ўтирди. Ўша заҳотиёқ Яша Тажанг сакраб турди жойидан.

— Майнавозчиликни йиғиштиринглар!— ўртоқларига ёпиша кетди у.— «Уддалаёлмайми-измиш-а!» Мана сен, Николай, жиддий одамсан-у, шунақанги аҳмоқ гапни гапиряпсанки, эшитгиси ҳам келмайди кишини. Нима, бу сендан яхшироқми?— деб у Николайнинг укаси Елизарни кўрсатди.— Мана, уддалади-ку у! Бизни фойдамизни кўзлаб шундай қилишса, бизни ғамимизни чекишса-ю, биз бўлсак қилиқ кўрсатиб ўтирсак бу ерда... Одамни хит қилиб юборасизлар-а.

— Сенга, бужур, осон, сен биласан буларни, менга бўлса, ҳаммаси чаплашиб кетяпти бу ҳарфларинг! Буларга тикилсам кўзим тиниб, ёш чиқиб кетяпти,— Николай бармоғи билан алифбони нуқиб қўйди.— Худди битга ўхшаб бижиллаб ётибди буларинг...

Галина Петровнанинг афти буришди.

— Нима бижғиб ётаркан? Ҳеч нима бижғиб ётгани йўқ!— шанғиллади Яша қўлини пахса қилиб.— Сен мундоқ тузукроқ қарагин-да!

Федя унинг калта пўстини этагидан тортди.

— Утир.

Яша итоаткорлик билан ўтира қолди.

— Демак, хоҳламайсизлар-а?— сўради Галина Петровна.

— Йўқ,— бараварига жавоб қилишди эркаклар.

— Ҳаммангларми?

— Ҳаммамиз.

Фақат Яша индамади.

— Афсус...

— Жудаям унақанги ташвишланаверманг,— деди Николай қувноқ товуш билан.— Ёшларни тўпланг, уларнинг мияси пўпанак боғламаган ҳали. Агар тузукроқ ўйлаб қаралса, нимага керак бизга бу савод? Биялар билан қандай муомала қилишни бўлса шундоқ ҳам биламиз.

Галина Петровнанинг яна афти бужмайди:

— Илтимос, қўполлик қилмасангиз. Хоҳламасангиз — керагамас, сизни биров мажбур қилаётгани йўқ.

Кузьма ўрнидан туриб, эълон қилди:

— Бугунга етар. Кетдик уйга.

4

Егор ҳаммасидан ҳам қуён овини ёқтирарди. Ҳар гал югуриб бораётган қуённи нишонга оларкан, вужудини қайноқ, ширин бир туйғу чулғаб оларди. Қуён жон-жаҳди билан қочиб боради... Прицель чуқурчасидан у жуда олисдадек, кулгили ва телбанамо кўринади. Қўли тошдай қотиб қолади, милтиқ мили қуёндан пича олдинроқни нишонга олиб сурила боради... Оҳиста тепки босилади, милтиқ варанглайди... Қуёнвой баландга сапчиб, дўмбалоқ ошиб қорга тушади.

— Тайёр,— дейди Егор астагина.

Уша куни Егор ҳолдан тойгунича ов қилиб, Михеюшканинг кулбасига барвақт кириб келди.

Кулбага аллақачон кимдир келибди — пиллапоя ёнида бир жуфт чанғи деворга суёғлиқ турибди.

Егор қўшалоқлаб боғланган отилган қуёнларни елкасидан силкиб тушириб, чанғисини ечди-да, кулбага кирди.

Сўкчакда Яша Тажанг Михеюшкага ниманидир берилиб ҳикоя қилаётганди.

— ...Ундоқ ҳам қилиб кўрдим, бундоқ ҳам — бари бир ҳеч иш чиқмади. Бу, итдан тарқаганими, деб ўйландим...— Егорга кўзи тушиб қолди.— Салом, Егор.

— Салом.— Егор печка ёнига чўнқайиб, қўлини ўтга тутди.

— Ов қалай?— сўради Яша.

— Бир нави... унчалик кўпмас. Қорни мазаси йўқ.

— Кечаси янгиси ёғиб қолар. Мен ҳам қуруқ қайтдим. Анчадан бери шу ердამисан?

— Икки кундан бери.— Егор пастдан Яшага қараб қўйди.— Уёқда, қишлоқда ҳеч гап бўлгани йўқми?

— Тинчлик.

Егор тупугини ютиниб қўйиб, тамаки тутатди. Яқиндан бери у Яшани кўрганида худди қуённи мўлжалга олган пайтдагидақанги туйғуни ҳис этадиган бўлиб қолганди.

— Эҳтимол, ҳар қалай отгандирсан?— тағин сўради Яша.

— Ҳе-е... мазаси йўқ...

— Қуролинг қанақанги ўзи?— Яша сўкчакдан туриб, девордан Егорнинг милтигини олди-да, узоқ кўздан кечирди.— Уқ отилмай қолади ҳамми?

— Йўқ.

Яша милтиқни осиб қўйди яна.

— Эҳ, қандай қуролим борийди-я!.. Йигирманчи йили тайгада олиб қўйишган. Қуролмас, тиллойиди. Ҳали-ҳали ачинаман.

Михеюшка ҳам хотиротларини ўртоқлашгиси келди:

— Эҳ, мени бўлса эсимда... Кечки пайт биз...

Бироқ Егор унинг гапини бўлиб қўйди:

— Хўш, кечликка овқат-повқат қиламизми?

— Ана, бу ўғилбола гап,— рози бўлди Михеюшка...

Егор чарчаганига қарамай, ёмон ухлади. Туриб, илиқ сувдан ичар, чекарди ҳадеб. Уйқуни уриб ётган Яшага узоқ-узоқ тикилиб қоларди. Печкачага ўтин ташлаб, яна ётар ва қисқагина, сергак уйқуга кетарди. Ҳатто уйқусида ҳам Яшанинг қандай ағдарилганию лабини чўлпиллатганини эшитиб ётарди. Егор тонгга борибгина ухлаб қолди. Уйқуга кетди-ю, ўша заҳотиёқ фалати туш кўрди... Гўё у ҳалиям отасиникида турармиш... Қаёқдандир папаха, чийдухоба чолвор кийиб олган Макар кириб келганмиш. Хурсандмиш. Пул бериб: «Ғизиллаб бориб, битта шиша олиб кел», дермиш. Егор самогончи хотинни кига борса, ғиж-ғиж одаммиш. Егор ҳамманинг кетишини пойлаганмиш. Одамлар бўлса кетишмасмиш. Егор шунда: «Макар ғиғони ошиб ўтиргандир»,— деб ўйлармиш. Кейин самогон-

чиниқига Марья бир болани қўлидан етаклаб келганмиш. Унинг одамларни олдига бола етаклаб келганидан Егор ўнғайсизланганмиш. У хотини ёнига бориб: «Қимни боласи?»— деб сўрганмиш. Кейин болани бошини силамоқчи бўлса, бола бирдан кучукчасига криллаб, Егорнинг қўлини тишлаб олганмиш.

Егор уйғониб кетиб, туриб ўтирди: «Бу қанақа туш бўлди?..» Уша ондаёқ биров нақ биқинига ниқтагандек бўлиб: «Марьяни тўлғоқ тутаётган»,— деган ўй кечди хаёлидан. Сакраб туриб кийинди, чанғисини оёғига илиб, уйга шошилди.

Ҳали қоронғи ва ҳаво совуқ эди. Тез юриш ҳам унчалик иситолмасди. Чанғиси остида қор ғарчилларди. Юзи теграсини қиров — буғ маржони қуршаб олган, қовоқлари қисилиб-юмилиб кетарди. Егор дам-бадам қўлқопи билан кўзини артарди.

«Ўғил бўладиганга ўхшайди»,— ўйларди у...

Уйга шарқ уфқига эндигина қирмизи ёғду жило бера бошлаган пайтда етиб келди.

Уйда чироқ ўчиқ эди. Егор тақиллатди. Бир оздан кейин ичкарида музлаб қолган эшик ғийқиллаб очилди.

— Ким?— деб сўради Марья.

— Мен.

— Сенмисан, Егор?

— Бошқа ким бўларди?

Марья ғалақани суриб, хонага қайтиб кирди-да, чироқни ёқди.

Уй иссиққина, нон ҳиди гуркираб турибди.

Егор совуқда увушиб қолган бармоқлари билан белбоғини ечгунича анча уринди. Сўнг хонага кўз югуртаркан, печка устидаги кимнингдир оёғини кўриб қолди — у ерда кимдир ухларди.

— Ким у?

— Муаллима. Кечқурун бизга китоб ўқиб берди... У уйма-уй юриб, китоб ўқиб беради. Кеча жуда кеч бўлиб кетганди, олиб қола қолдим уни.

Муаллима қимирлаб, бошини кўтарди.

— Эрингиз келдимиз?— Галина Петровна катта катта уйқули кўзлари билан Егорга тикилди.— Салом.

— Саломат бўл,— жавоб қилди Егор ва хотинига ўгирилди:— Самогондан жиндакқина бўлсаям қолмаганми? Жуда совқотиб кетдим.

— Озроққина бор.— Марья шкафни титкилай бошлади.

Егор белбоғини охири чуватиб бўлди, калта пўстинини ечиб, қунушиб елкаларини қимирлатиб қўйди.

— Майли десангиз, буёққа, печка тепасига чиқа қолинг,— таклиф қилди Галина Петровна. У яланг оёқларини печка устидан осилтириб, уй эгасига қизиқсиниб тикиларди.

— Ҳозир исниб оламиз.— Егор Марьянинг қўлидан шишани олди-да, стаканга тўлатиб қуйиб, бир қўтаришда бўшатди. Нон сиртини ҳидлади, ана шундан кейингина:— Уф-ф!— деб қўйди.

— Бунақада томоғингизни куйдириб оласиз-ку,— гап қўшди Галина Петровна. У ҳануз Егорга тикиларди.

Егор чекишга тушди.

— Ҳечқиси йўқ.

— Сиз... биласизми кимга ўхшайсиз? Андрийга.

— Қайси Андрей экан ўша?

— Андрийга. «Тарас Бульба»даги. Лекин феъл-атворингиз ундақа бўлмаса кераг-ов. Нимага сиз бундай маъюссиз?

«Жуда маҳмадона кўринади-ку», — дея хаёлидан ўтказди-ю, лекин индамади Егор.

— Ерга жой солиб бер, бирпасгина мизғиб олай,— деди у хотинига.

Кўрган туши эсига тушиб, зимдан унинг қорнига қараб қўйди.

— Қаравотга ёта қол, мен унинг ёнига чиқаман.

— Қаёққа чиқасан!.. Чиқаманмиш-а...— Егор деворда осифлиқ турган каттакон қўй пўстагини ўзи олиб, ерга тўшади, каравотдан битта ёстиқни ҳам олиб, унга ташлади, кейин пиймасини силкиб тушириб, кўйлагини ечди-да, узаниб, суякларини қирсиллатиб керишди ҳузурланиб. Қўлларини боши узра узатди.— Устимга пўстинни ташлаб қўй.

Галина Петровна норғул, чиройли уй эгасига тикилган кўйи оёғи бармоқларини қимирлатиб ўтирарди ҳамон.

Марья эрнини калта пўстин билан ўраб қўйди, эри ҳомуза тортиб, муаллимага тескари қараб ёнбошлаб олди.

Марья чироқни пуфлади, алламаҳалгача қўйлаги

ҳилпиллагани эшитилиб турди, сўнгра ғажирлатиб каравотга ётиб, жимиб қолди...

Егорнинг ҳали ўзининг мўнчаси йўқ эди, шу боис шанба кунлари Емельян Спиридоничникига боришарди.

Оқшом Егор отасиникига отланди.

— Мени олиб бормаيسانми ҳали?— ранжиди Марья.

— Қаёққа олиб бораман сени... Шундоқ ҳам аранг юрибсан-ку.

— Бирпас буғда ўтираман. Жудаям боргим келяпти, Егор.

Егор бир дам ўйлаб тургач, чиқиб кетди. Озроқдан кейин қайтиб кирди:

— Бўла қол, чанада борамиз.

Марья пўстини устидан иккита тўқима шолрўмолга ўралиб олди, яна-тагин адёлни ёпинди. Эшикдан ба-зўр ўтди. Егор ўзини тутолмай, кулиб юборди.

— Ҳозир кимларга ўхшаб кетдинг-а!

— Зарари йўқ. Уёқдан қайтаётганимизда шамоллаб қолмайман.

Отни ҳайдашди.

— Ярим йўлга етганларида Марья эрига деди.

— Егор!

— Ҳа.

— Ғалати бўляпман... эй худойим!.. Отни бур орқага!

Егор ўгирилиб қаради. Марьянинг ранги кўкариб кетган... Кўзлари косасидан чиқиб кетаёзганди. Егор отга қамчи босди — отасиникига ўзлариникига қараганда яқинроқ қолганди.

— Айтмабмидим, ахир, рус тилида гапирдим-а тагин! Йўқ! Ўз билганингдан қолмадинг...

Чана ўнқир-чўнқирларда силкинарди.

Марьянинг аҳволи оғирлашди.

— Вой ўламан! Ойижон, ажалим етди!— ув тортди у.

— Хўх-хўп, секинроқ ҳайдайман.

— Вой, бари бир. Тўхтат, худо ҳаққи!..

Егор отни тўхтатди, атрофга аланглади — йўлда ҳеч зоғ кўринмасди.

— Нима қилдик бўлмаса?!— бўкирди у. Чанадан сакраб тушиб, Марьянинг устига энгашди.— Мань!

Марья қовжироқ лабларини тишларди ҳадеб.

— Вой ойижоним... ҳозир ўламан,— пичирларди у; йирик кўзларидан шашқатор ёш юмаларди.

Егор уни даст кўтарди-ю, энг яқиндаги ҳовлига қараб чопди. Вазмин дарвозани тепиб очди-да, баланд пиллапояга чопиб чиқди... Қаерга югуриб келганини — Николай Колокольниковникига келганини шундагина пайқади.

Эшикни Агафья очди.

— Вой худойим!.. Нима қилди унга?!

— Жон беряпти,— калтагина тушунтирди Егор, унинг ранги бўздек оқариб кетганди.

— Тўлғоқ тутяпти шекилли?

— Ҳа...

— Ичкари хонага олиб кир... тентак.

Егор Марьяни ичкари хонага олиб кирди, ерга қўйди... Унинг атрофида зир югуриб, ечинтира бошлади. Қўлларни қалтирарди унинг.

— Намунча ўтаканг ёрилмаса, тентаквой! Шунчаки тўлғоқ тутяпти. Дунёни ишларини қаранг-а. Тезроқ дояни олиб кел.

— Қаерда у?

— Куксихани олиб кел, ҳаммасидан яқини ўша.

Егор уйдан отилиб чиқаётиб, даҳлизда эшик пешбурнига бошини уриб олиб, оғриқдан йиқилиб қолаёзди... Чанагача амаллаб етиб бориб, ўзини унга ташлади-ю, отга қамчи босди...

Ўн дақиқалардан кейин у чанани учуриб, доя кампирни олиб келарди...

Марья нақ қулоқ пардасини йиртгудек қичқирарди.

Егор бошини чангаллаганича печка супачасида ўтирарди... Сабри чидамай ичкари хонага кирмоқчи бўлганди, хотинлар бобиллаб беришди. Унга кўзи тушиб қолган Марья эса қандайдир бегона овоз билан даҳшатли қичқирди.

— Йўқол, лаънати! Кўришга кўзим йўқ!..

Егор яна печка супачасига келиб ўтирди.

Кузьма уйда эди. У бир бурчакка суқилиб олиб, бу ишларга ҳуркак кўзлари жавдираганча термиларди. Егор билан шу пайтгача бир огиз гаплашмади. Марья Егорга қараб қичқириб бергач, кейин у бошини чангаллаганча ўтириб қолганда, Кузьма юрагида ачинишга ўхшаган қандайдир бир ҳисси туйди.

— Кўп ташвишланаверма. Ҳамиша шунақа бўлади ўзи,— деди у.

Егор бошини кўтариб, Кузьмага еб қўйгундай тикилди.

— Ҳа, бўлади,— деди у секингина. Яна бошини қўйи солди.

— Ма, чек,— Кузьма тамаки халтасини кўтариб. унинг ёнига келди.— Олдинроқ касалхонага олиб бориш керагиди.

— Ҳа,— унинг гапига қўшилди Егор.

— Азобланаяпти, шунинг учун додлаяпти.

Егор индамади.

— Ким туғилади деб ўйлайсан?

— Ўғил бўлади-ёв...

Кузьма устма-уст тамакисини тортди.

— Отини нима қўясан?

— Ванька.

— Мен бўлсам Василий қўяман. Мен ҳам ўғил кўраман.

Шу пайт Марья фарёд чекди.

— Асосийси — ҳеч қандай ёрдам беролмайсан. Қанақасига ҳам ёрдам берардинг?— Кузьма тамакисини қолдигини пиймаси остида эзиб ўчирди-да, тагин, бошқатдан тутатди.

— Ҳамма бало шунда-да,— қўшилди Егор.— Худди кўл-оёғи бойлоқ одамдай ўтирибман... Бер, мен ҳам тутатай. Боя эшикларингга бошимни уриб олгандим... ҳозир худди мастга ўхшаб ўтирибман.— Егор лат еган жойини силади.

— Эшик пастроқ. Ўрганмаганимдан мен ҳам анчагача пешонамни уриб юрдим.

Марьянинг дод-фарёди тинди.

Ичкари хонадан Агафья чиқиб келди. Егор уни кўриши билан ўрнидан турди.

— Ўғил,— деди Агафья.— Шайтонвачча паҳлавондай... зўрга тушди-да ўзиям.

— Шундай денг,— деди Егор ва пешонасидаги терни артди.— Ҳаммаси тўғри.

— Қойил!— деди Кузьма ҳавас билан.— Худди ўйлаганинг бўлди-да. Қани энди меники ҳам шундай бўлса.

— Ванька...— Егор ҳорғин илжайди.— Ташвиш қилма, сеники ҳам шундай бўлади.

— Кўрармиз буёғини...

Чақалоқни чўқинтириш маросими дабдабали ўтди. Любавин чолнигида базми жамшид бўлди. Икки кун кайфу сафо қилишди...

5

Чўқинтириш маросими совчиликка уланиб кетди: Кондрат билан отаси келишиб олгани Фекланикига жўнашди.

Енгил соябон чанага йўрғани қўшиб, бир нафасда Фекланинг дарвозаси рўпарасида кўришди ўзларини.

Кондрат чанадан сакраб тушиб, худди уй эгасидай лангиллатиб очди дарвозани. Емельян Спиридонич чанани ҳовлига ҳайдаб кираркан, Фекланинг ўртамиёна хўжалигига танқидий кўз югуртди.

Фекла пиллапояга чиқиб келди-да, семиз қўлларини улкан сийналари устида чалиштирганча, Любавинларга хотиржамгина қараб тураверди.

— Ҳой тўқол сигир, балки ичкарига таклиф қиларсан?— деди Емельян Спиридонич.

— Келишга келибсизлар, кира қолинглар. Лекин менга сигир деб лақаб қўйишга бало борми.

— Буни қаранг-а... Хўп, ана, ғунажин бўла қол унда. — Емельян Спиридонич чанадан ёшлардай сакраб тушди — ҳар қайси қўлида битгадан шиша, чўнтақларидан ҳам иккитаси кўриниб турибди. — Бодрингдан тўғра, — буюрди у. — Бошингга бахт қуши қўниб турибди-ю, сен бўлсанг қоққан қоқиқдай қаққаясан. Юракчанг ёрилиб кетганиданми бу?

Фекла ҳам ғурури тоғдай одамлар тоифасидан эди; ўз вақтида ана шу ғурури туфайли ҳамма куёвлардан қуруқ қолганди.

— Бу ерда унақанги бабоқхўрозлик қилаверманг кўпам, — оғзига урди Емельян Спиридоничнинг. — Шартлари кетиб, партлари қопти-ю...

— Тилингни калтароқ қил, эси паст. Йўқса жўнаб қолишимиз ҳам ҳеч гап эмас-а.

— Қўйинглар энди, — орага тушди Кондрат. — Нимага гап талашиб қолдинглар ўзи? Фекла, карамдан келтирасанми озроқ...

Фекла қазноққа йўл олди, ота-бола бўлишса ичкарига киришди.

— Бунинг ёқмайди-да менга,— Емельян Спиридонични мастона ҳиқичоқ тутди.— Ҳозир бизни олдимизда у оёқ учида пилдираб йўрғалаши керак...— Уни яна ҳиқичоқ тутиб, топ-тоза палосга туфлади.— Нима, ўн етти яшар қизчамиди?

— Мен ҳам ёш йигитча эмасман.— Кондрат калта пўстинини ечиб, одатланганидек эшик ёнидаги қоziққа илди.— Шунчадан бери ёлғиз юравериш ҳам жонга тегди. Мен поп бўлмасам, ахир.

Емельян Спиридонич унинг охирги таънасини қулоғининг бир чеккасидан ўтказиб юборди.

— Сен эркаксан-ку, эркак эса қирққа кирганда қирчиллама бўлади.— У ҳам уст кийимини ечди.— Қўзингга қараб иш қил, лалайсанг осонгина шохингни қайириб олади-я. Уларга мана бундай туриш керак,— дея у ўғлига чайир, забардаст муштини кўрсатди.— Биринчи галда албатта боплаб савала. Тизгин билан.

Карам ва бодринг кўтариб Фекла кириб келди.

Стол ёнига ўтирди.

— Гап бундоқ, келишиб олайлик...— Емельян Спиридонич қорамтир панжасини чиннидай қилиб ювилган ипак дастурхонга қўйди.— Сен унақа тароқ тишлари орасига суқилиб қолган битга ўхшаб қилпанглама бизнинг олдимизда. Биз сени энди кўраётганимиз йўқ. Кондрат сени олмоқчи... Уйланмоқчи деса бўлади. Сеникида туради. Тамом. Қуй, Кондрат. Сенга маслаҳатим шуки, бизлар билан сал мулойимроқ гаплаш. Шанғиларни ёқтирмаймиз бизлар.

— Битталаринг шанғиллаб бўлди, — гап қистирди Фекла.

— Учир! — Емельян кафти билан столга шундай туширдик, шишалар ўйнаб кетди.— Бу гапни иккинчи оғзингга ола кўрма, бўрдоқи!

— Ростданам, нимага бунақа қиласан?— Кондрат бўлажак хотинига хўмрайиб қаради.

— Узи-чи! Оғзига келганини қайтармай гапиряпти. Худди мен унга аллақанақанги фоҳишадай.— Фекла тескари ўгирилиб, унсизгина йиғлаб юборди.

— Хўп, бўпти,— Кондрат унга стаканни тўлатиб ароқ қуйди, елкасидан ушлаб дастурхонга қаратиб бурди.— ич.

— Фекла ёшларини артиб, стаканни олди.

— Узларинг-чи?

Емельян Спиридонич стаканни қўлига олиб, чўқиштиргани Фекла томон узатди.

— Жаҳлинг чиқмасин. Кел, ичдик. Энди қариндош-миз-а.

— Келинглар.

Ичишди. Кетидан газак қилишди.

— Карам тузлашни билмас экансан. Сўлиб-бўшашиб қолибди, — деб қўйди Емельян Спиридонич.

— Кеч йиғиштиргандим, совуққа қолганди.

— Молинг неча бош?

— Икки сигир, от, қўйларим, товуқларим бор...
Етарли.

— Энди кўпроқ бўлади. Сизларга бир жуфт от, бир жуфт мола, қўш... яп-янги қўш, ўз-ўзидан маълумки: пўстин, пийма, чолвор ва ҳоказолар бераман. Умуман, хафа қилмайман.— Емельян Спиридонич ўйга толиб, узоқ жим қолди.— Энди ёлғиз қоладиган бўлдим. Ёшим бўлса ҳадемай етмишга етади... Қани қўй, Кондрат.

Яна ичишди.

Кейин яна. Кетидан тағин. Вужудлари оғирлашиб қолди.

Фекланикида тунаб қолишди...

Емельян Спиридонич каллаи саҳарлаб уйғонди. Ихраб-сиҳраб хонада хийла вақт кезди... Чироқни ёқди.

Кенг каравотда Кондрат билан Фекла ухлаб ётишибди.

Емельян Спиридонич тепаларига келиб тўхтади, ўғлига узоқ тикилиб турди... Секингина чақирди:

— Кондрат! Ҳой Кондрат! Тур, эҳ жин урсин сени, алчайиб ётиб олганларини қаранг.— Негадир юраги жуда сиқилиб кетди, ўғлидан дили ранжиди.

Кондрат бошини кўтариб, деразага қаради.

— Ҳали эрта-ку, нимага туриб олдингиз?

— Тур, бу эси паст билан ётганингни кўргим йўқ. Қетяпман — кейин ухлайверарсанлар. Ке, бош оғриғи қилайлик.

Фекла ҳам уйғонди. Шунақанги керишдики, ҳатто суяклари қарсиллагани эшитилди.

— Нима бўлди, дада?

— Роса ухларкансан ўзиям! — зарда билан деди

Емельян.— Бошқа аёл бўлганида аллақачон туриб, қуймоқ тайёрлаб қўярди.

Фекла бамайлихотир илжайди.

— Ҳалиям тўнғиллаяпсизми?

Емельян Спиридонич кўзларини қисиб тикилди унга, бир нима демоқчи бўлгани кўриниб турарди-ю, лекин айтмади. Узоқ уймалашиб турди. Хафагарчилигию жаҳли тарқамаётганди сира.

— Кечагидан қолганмиди озроқ?— сўради у.

— Тамом бўлганди,— жавоб берди Кондрат.

— Ҳозир ғизиллаб Завьялиханикига бориб келаман,— деди Фекла.

Емельян Спиридонич стол ёнига ўтириб, муштини бошига тиргак қилди.

— Тушимда Макаркани кўрибман.

Кондрат индамади.

— Қаёқдандир келганмиш. «Дада, мени кечиринг,— дермиш,— сизнинг олдингизда жудаям гуноҳ-корман».— Емельян Спиридоничнинг кўзлари пириллаб, тескари қараб олди. Унга нимадир бўлаётган эди. Тўсатдан Макарга, ўтган умрига ачина бошлади, алами зиёда бўлди. Бунинг устига Кондратнинг бировнинг уйида ўзини ўз уйидагидек бемалол тутаётганидан кўнгли озор топди. — Улдиришди-я. Хўш, нима учун? Пашшагаям озор бермаганди-я умрида. Эҳ-ҳ...

...Бош оғриғи қилишди. Емельян Спиридонич сал энгил тортгандай бўлди, ким биландир турмуш ҳақида суҳбатлашгиси келди. Лекин бу ерда гапиролмасди — Феклани кўрса аччиғи чиқиб кетаверарди.

— Егорканикига кетдим. Отни ўзинг олиб борарсан. Озроқ отиб қолсам керак чоғи,— деди у...

Егор беланчак тепасида, чақалоқнинг юзига тикилиб турган экан. У тез-тез шундай қиларди: Марья уйдан чиқди дегунча у ўғли олдига келиб, чақалоқнинг қип-қизил, ажиндор афтига узоқ тикиларди. Бундай дақиқаларда унинг нималар ҳақда ўйлашини тушуниб бўлмасди.

Даҳлиздан отасининг одим шарпаси эшитилганда Егор шошилишча беланчак олдидан узоқлашиб, стол ёнига бориб ўтирди.

— Саломатмисан,— Емельян Спиридонич хонага аланглади.— Манька йўқми?

— Уйига кетганди.

Емельян ечиниби, беланчак ёнидан ўтаркан, ичига кўз қирини ташлаб қўйди.

— Тоби қалай?

— Ҳозирча тузук.

— Жуда сиқилиб кетдим, Егорка.— Емельян Спиридонич харракка чўкиб, оғирлигини столга ташлади.— Жудаям хит бўлиб кетдим.

— Нимага?

— Падарига лаънат, ким билади дейсан... Кондрат-никидан келяпман. Кондрат уйланди. Хотини — ғирт аҳмоқ.

— Нимага ёқмай қолди бундай?— деди Егор кўзлари қувлик билан жилмайиб — отаси келинлардан ёлчимаётганди-да.

— Байтални ўзгинаси у. Уни қўшга қўшиб ер ҳайдаш керак, Кондрат бўлса кўнглини овлаб ётибди.

— Кондрат жуда кўнглини овлайди-да... оласиз.

— Макарка тушимга кирибди. — Емельян Спиридонич қип-қизил, ғамгин кўзларини ўғлига қадади.— Унга ачинаман. Ўлдиришди-я, аблаҳлар. Шундай йигитни-я!..

Егор тескари ўғирилди. Миқ этмади.

— Ичадиган бирон ниманг борми?

— Билмадим. Қараб кўраман,— Егорнинг овози хирқираб чиқди.

— Қараб кўр. Лоақал Макарниг руҳи хотири учун... ичайлик.

Егор пол тагига тушиб, самогонли каттакон кўкимтир шишани олиб чиқди.

Дудланган чўчқа сонидан, нон тўғраб қўйишди.

Бир стакандан отишди. Тирсақларини столга тираган қўйи, рўпарама-рўпара, қовоқлари солиқ ўтиришарди. Улар бир-бировларига ўхшашар, айни чоқда бошқа-бошқача эдилар. Любавин чолнинг чеҳрасида доимо бир хилда тошбағирлик ниқоби муҳрлангандай эди. Бу соч-соқоли пахмоқ йирик одамни қандай ҳис-туйғулар ич-этини тирнаётганини кўзларининг ич-ичка-рисидаги хирагина аксидан базўр пайқаш мумкин эди, холос. Ёш Любавинни эса ҳамма туйғуси: ғами ҳам, қувончи ҳам, ғазаби ҳам юзида ойнадай акс этиб турарди. Бу юз бўлса ниҳоятда гўзал-назокатли ва йиртқичона эди. Бироқ жамики даҳшатли жиҳатларга қарамай ота ўғли билан беллашолмасди, ўғли кучли-

роқ эди. Шубҳасиз, уларни бир нарса бирлаштириб турарди: бундай тоифадаги одамлар букилмайдилар, балки бошқа куч голиб келганда бирдан синадилар.

— Суртайкалик бир деҳқоннинг гапириб беришича, бизга ўхшаганларга, ўзига тўқроқларга бу йил янаям кўпроқ солиқ солишармиш.— Емельян кўкимтир шишадан яна қўйди.— Хўп замонлар бўлди-да! Қўлинг ишга бормай қолди.— Ичди.— Буёғига буям ҳолва. Ҳозир ярмини тортиб олишади, кейинроқ бор-йўғингни супуриб кетишади.— Емельян Спиридонич баҳоли қудрат ўз жаҳли гулханига ўт қаларди.

Егор бошини чангаллаганича тингларди. Кейинги пайтларда мазаси қочиб бораётганди. Ўз стаканига қўйиб, ичди.

— Макарни ким ўлдирганини биласизми?— деб сўради.

— Яшками?

— Ҳа, Яшка.

Яна индамай кўтаришди. Эринибгина нон билан мойдан кавшашарди. Кейин чекишга тушишди.

— Яшка — илонни ёғини ялаган мараз. Бунақаси бўлмаган илгари. Тўнтаришдан бурунроқ, пичан ўримида хизматимни қилиб юрган кезларда арава шотиси билан нега тамом қилиб қўя қолмагансиз де.— Емельян Спиридонич сезиларли даражада кайф қилиб қолганди.— Қўлимдан келарди... Ҳаққим борийди бунга: у ўроқмашина билан тойимни жароҳатлаганди, тасқара. Мен бўлсам ҳеч нима қилмадим... раҳмим келди. Етимча дедим. Мана, энди бўлса босар-тусарини билмай, семириб юрибди...

— Семириши кўпга бормайди.— Егор кафти билан юзини сийпаб қўйди.— Семириши бурнидан булоқ бўлади ҳали.— Отасининг ғазаби унга ҳам юққан, қалбини бетизгин тоқатсизлик ва ваҳима чулғаб олганди. Наздида Яша билан ҳисоб-китоб қиладиган қулай фурсатни бутунлай қўлдан чиқариб юборгандай бўлиб туюлди. Энди Яша хурсанд, керилиб юраверади. Учи олинмаган акаси бўлса она тупроқ қаърида чириб ётаверади.— Ҳозир қаёққа бормоқчисиз?— деб сўради у ўрнидан қўзғаларкан.

— Ҳеч қаёққа. Ичишни бошлаб юбордим.

— Мен бир ёққа боришим керак...

— Боравер... Мен Манькани кутаман.

Егор кийиниб, ташқарига чиқди, оёғига чанғини илиб, тез қишлоқдан нари кетаверди. Қишлоқ чекка-сига етганда ўгирилиб қаради — кўча бўм-бўш эди. У милтиғини тўғрилаб қўйди-да, ўрмонга кириб ғойиб бўлди.

6

Таниш кулбага яқинлашгач, Егор диққат билан атрофни кўздан кечирди. Пиллапоя олдидан яйдоқ майдонча бўйлаб янгигина чанғи изи кетганди. Бошқа из йўқ эди. Егор чанғисини чуқур ботиқ издан юргизишга тиришарди.

У бир соат чамаси худди шундай юрди. Олдинга қараб-қараб қўяр, тиқ этган товушга қулоқ солиб борарди... Бир гал тўхтаркан, шох қирсиллаб сингандек товушни, узоқда узилган ўқ овозини эшитди. Шунда юришни тезлатди.

...Қиём пайти Яшани қувиб етди.

Ҳаво очиқ, аёзли кун эди. Қор кўзни қамаштирарди.

— Салом, Егор!— олисданоқ қичқирди Яша.

— Салом.— Егор томоғи қуруқшаб ютинди.— Саломатмисан, Яша. — У секин Яшага яқинлашаверди.

Яша оёқларини керганча турарди. Қорда, ёнгина-сида отган тулкиси ётарди. Яша оғзининг таноби қочиб илжайарди.

— Отиб олдингми?— сўради Егор.

— Ҳа. Ҳув анави тепа кифтидан тушиб келаётувдим, қарасам, жонивор оқсоқланиб кетяпти.— Яша пиймаси тумшуғи билан тулкининг олдинги чап панжасини кўрсатди: оёғидан калтагина чўлтоқ қолибди, холос.— Қопқондан қутулиб, ўққа дучор бўлди, каллаварам.

Егор Яшадан уч қадамча берида тўхтади. Қўлқопини ечди... Ғалати қилиб иршайди. Яша бир қошини билинар-билинемас кўтариб қўйди. Милтиғини елка ошириб орқасига ташлаб олганди. Егорники бўлса елкасида. Таёқларини, чап томонига — қорга қадаб қўйди...

— Хўш, Яшажон?..— Егор тағин ё иршайди, ё афтини буриштирди— Нокас, ҳароми...

Яшанинг ранги паға бўлиб кетди.

Бир лаҳза бир-бирларига тикилишиб қолишди...
Бир вақтда қўл чўзишди қуролларига...

Ёлғиз ўқ овози янгради. Гўё кўринмас қўл шартта юлқиб олиб, узоққа улоқтириб юборгандек, Яшанинг бошидаги қалпоғи учиб кетди; Егор жазава устида юқорироқни мўлжаллаган экан. Яша милтиғини олишга улгуролмаганди. Ҳозир у қўллари шалвиллаганча, сеҳрлангандай Егорга бақрайиб турарди — Егорнинг милтиғи қўшоғиз, бармоғи эса иккинчи тепки устида.

— Кераги йўқ, Егор,— секингина деди у, талвасада маҳкам қимтилган лабларини аранг йириб-йиртиб.

— Макарни сен ўлдиргансан-а!..

— Егор... кечир...— Яша Егорнинг кўзларига тикиларди.

— Макарни гўрга тиқдинг сен... мараз!— Егор тобора қаттиқроқ қалтирарди. Яшага раҳми кела бошлаганди.— Макарни чаккасидан отдинг-а. Жулдурвоқи...— Егор онадан сўкди.

— Егор, ҳароб қилма... Егор... Эҳ, мурдор! Қан...

Милтиқ варанглади. Яша афтини чангаллаганча қулади-ю, бошини қорга суқаркан, оёқларини типирчилатди. Егор дарҳол иккала милга ўқ жойлади-ю, Яшани курагидан отди. Жасадни қорга кўмиб, яна чанғисини чуқур издан юргизишга ҳаракат қилиб, орқасига қайтди. Томоғига алланима тиқилиб, кўнгли беҳузур бўлаётгани ҳануз ўтиб кетмаётганди. Икки марта тўхтаб, ҳовучлаб қор капалади. Шунда тўсатдан ҳолдан тойди. Бор кучини тўплаб, чанғисини аранг судрай бошлади.

...Шундоқ қишлоққа етганида қайт қилди. Қизиб кетди; йўл бетига иссиқ уфурарди; кўзларига қайноқ туман пардаси уриларди. Четдан қараган одам Егорни бир ҳафта тўхтовсиз ичган деб ўйлаши мумкин эди. У гандираклаб, чайқалиб борарди.

Оёғида туролмай қолди. «Мана, тамом...»— ўйлади у. Шундан кейин йўлга ётиб олди. Оёқларини узатди. Эркаловчи ва енгиб бўлмас бир куч билан қаёққадир чорловчи илиққина, сас-садосиз, беқиёс олам оғушига чўмди.

Яна бир, бир ярим соат шу тариқа ётганидами — Егор бу мубҳам, пурлаззат олам қучоғидан қайтмасди.

Ҳатто битмас-туганмас навқиронлик қуввати ҳам уни ҳаётга қайтаролмасди: музлаб қоларди у.

Қишлоққа пичан элтаётган бир деҳқон олиб кетди уни.

7

Егор бир ҳафта иссиқ партўшакда қимирламай беҳуш ётди. Марья унга қошиқда овқат ичирди. Егор оҳиста инграр, оғзини очишни истамасди; Марья қаттиқ қисилган тишлари орасини пичоқ билан очиб, сут ёки шўрва қуярди.

Егор ғалати-ғалати тушлар кўрарди, кўзига алланималар кўринарди... Осмонда улкан қизил чодрани йиртишганмиш, орасидан тоғдай-тоғдай, хунукдан-хунук одамлар тушишаётганмиш, уларнинг кети кўринмасмиш. Улар ҳурпайишиб, қўлларини паншаха қилиб силкишармиш. Башаралари йўқмиш уларни, кейин уларнинг кулганлари ҳам эшитилмасмиш-у, лекин Егор кулаётганларини билиб-англаб турганмиш. Ваҳима босиб кетибди уни: бу одамлардан қаёққадир қочмоқчи бўлармиш-у, улар бўлса нуқул устига ёпирилиб келишармиш; Егор инграр ва қимирлаб-қимирлаб кўярди; юзида ваҳима ва изтироб акс этиб турарди.

Кимнингдир ҳузурбахш ҳовур таралаётган ғамхўр қўллари пешонасига ҳўл сочиқни қўйди... Икки аёлнинг боши энкайганди тепасида.

— Туш кўряпти дейман-а?..

...Егор кўзини очиб, тепасида Галина Петровнани кўрди.

— Узингизни қандай ҳис қиляпсиз?

— Тузук.— Егорни атрофга аланглагисн бор эди-ю, бироқ ўша заҳотиёқ кўзини юмиб олди яна: кўзи шундай оғриб кетдики, бунинг оқибатида бошида, пешонаси остида санчиқ турди.— Қаердаман?

— Уйингизда,— Галина Петровна беморнинг манглайига кафтини қўйди. Кафти сал-пал титрарди.

— Марья... қаёқда?

— Кетди. Отасини тоби қочиб қолибди.

— Узинг-чи, нима қилиб юрибсан бу ерда?

— Менми? Шунчаки ўзим. Нима, сизга ёқмаяптими бу?

— Нимага энди?.. Менга бари бир.— Егор девор томонга ўгирилиб, жим қолди...

Яшани уч кундан кейин топишди. Тоғлиқ овчилар. Уни Михеюшканинг кулбасига олиб келишди.

— Ота, буни танийсизми?— сўрашди улар.

Яша худди холадай полга гурс этиб тушди. У букчайган қўйи қотиб қолганди.

Михеюшка мурданинг юзига қаради-да, аста қаддинни ростлаб, чўқинди.

— Бизникилардан... Яша Тажанг... Жойи жаннатда бўлсин... Ким ўлдирибди?

— Ғаними бор экан-да ишқилиб. Кимийди ўзи бу?

— Одам... ким бўларди? Ўзимизникиларга етказиш керак бу гапни.

Овчилар уёқ-буёқдан валақлашишиб, исиниб олишди-да, жўнаб кетишди. Битталари чанғида Бакланга йўл олди.

Яшанинг ўлимини эшитганида Кузьманинг ранги ўчиб кетди, тишларини маҳкам қисганча узоқ жим қолди.

— Милтиқ билан отишибдими?— сўради у бу шум-хабарни етказган Николайдан.

— Милтиқ билан. Бошини абжағни чиқариб юбо-ришибди.

Кузьма калта пўстинини елкасига ташлади-ю, тўғри Любавинларникига қараб юрди. Бироқ йўлда фикридан қайтди:

«Йўқ, бундай қилиш ярамайди. Ақл билан иш қилиш керак».

Мия ишлатиб эса нима қилишини билмасди. Оди-мини секинлатди. Ўзи билмаган ҳолда Федянинг уйига келиб қолди.

Федя уйнинг олд томонида, дераза олдида хотинининг пиймасига тагчарм солиш билан банд экан.

— Салом, Фёдор!

Кузьма курсига омонатгина ўтирди.

— Салом,— жавоб берди Федя.

Алик олди-ю, қовоғини уйди... Бурнини тортиб, пийма устига эгилиб олди. Яшанинг ўлими Федяни ҳайратга солган, ғамга ботирган эди. У дўстини кўргани кирган, тепасида узоқ турган, муздек қўлини ушлаб кўрганди... Яшанинг юзига сочиқ ёпиб қўйилганди. Худди ана шу кичикроққина, бужур сочиқ, муздек қўл,

чиннидай оппоқ кўйлак — ҳаммаси Яшага сира ўхшамас, айни чоқда, ҳар қалай, Яша эди бу...

— Нима гап, Фёдор?— сўради Кузьма.

Федя пахмайган каттакон бошини аста кўтарди.

— Яшани гўрга тикдик,— секингина деди-да, тагин пийма устига энгашиб олди.

— Бориб кўрмаймизми ўша жойни?— илтимос қилди Кузьма...

Яшани ўлдиришган жойда қор ботиб, пастаккина чуқурча бўлиб қолган, бир нечта катта-катта тўқ-қизил қон доғлари бор экан, вассалом. Кузьма ҳар қанча изламасин, бошқа ҳеч нима тополмади. Изларига қайтишди.

Қишлоққа етиб қолганларида Кузьма қатъий қарорга келди:

— Фёдор, юр Любавинларникига. Буни Макарни ўчини олиб ўшалар қилишган.

— Мен бормайман,— деди Фёдор.

— Нимага?

— Шундоқ. Ҳозирча боролмайман... Жудаям эзилиб кетдим.

— Унда бир ўзим бораман. Олдин Егорникига.

— Егоркани тоби қочиб ётибди.

— Уям шу ҳафта ичи овга борганди.

— Бора қол. Мен бўлсам... жаҳлинг чиқмасин-у, боролмайман. Балки, бориб озроқ ичарман...

Егор тагин ҳушидан кетди. Ёнида Марья ўтирибди.

Кузьма дастлабига тўғри бу ерга келганига афсусланди, бироқ орқага қайтишга фурсат ўтганди.

— Яхшимисизлар!— деди у баланд товуш билан.

Марья сира кутмаганидан оғзи очилганича анграйиб қолди... Унсизгина бош силкиди.

Кузьма шапкасини олиб, стол ёнига ўтди. Егорга қарамади ҳам. Чўнтагидан кир бўлиб кетган дафтарни чиқариб, ҳафсала билан тўғрилади уни.

— Эринг овдан қачон қайтди?— сўради у.

— Бир ҳафтача бўлди шекилли...— Марья савол-омуз ва таажжубланиб тикилди Кузьмага.

— Бирон нима олиб келдимиз у?

— Нимани?

— Бирон нима овлаб келдимиз?

— Йўқ.

— Ҳеч нима олиб келмадимиз?

— Йўқ.

— Калта пўстини қаерда уни?

— Ана, осифлиқ турибди.

Кузьма пўстин олдиға бориб, чўнтаклари устидан тапиллатиб уриб кўрди. Битгасида алланима жингиллагандай бўлди. Кузьма ундан тўртта отиб бўшатилаган ўқни чиқарди.

— Хў-ўш,— деб қўйди у маънодор қилиб. Пўстинни ҳаммаёғини кўздан кечирди, девордаги милтиқни олиб, милларини назардан ўтказди.— Тушунари.

Шапкасини кийди-да, Марьяга қарамай, ташқари чиқди.

Ўша куниёқ у районга жўнаб кетди...

Уч кунгача дараги бўлмади унинг.

Уёқдан озиб-тўзиб, жиддий тортиб, эс-ҳушини тўплаб — тамоман ўзгариб қайтди.

Бирровгина уйига кирди. Қлавдя уйда йўқ экан. Ичкари хонанинг эшиги берк эди. Уйдагиларнинг кўзларидан бир гап бўлганини тушунди.

— Тинчликми?— саломлашмаёқ, остона ҳатлаб ўтмаёқ сўради у.

— Тинчлик,— кулимсиради Николай.— Қўпайишиб қолдик...

— Туғдимиз?

— Ҳа. Қиз. Ажойиб қиз туғиб берди.

Кузьма ичкари хонага ўтди — уерда ҳеч зог йўқ эди.

— Қаерда у?

— Уруғларимизникида. Кечқурун олиб келгани борамиз уларни.

Кузьма қишлоқ советига жўнади.

У ёлғиз қайтмаганди — қишлоқ советида илгари Платонич бошлаб келган ҳў ўша милиция ходими ўтирарди.

— Хотиним туғибди,— хабар қилди Кузьма.

— Бу яхши гап,— мақтаб қўйди у киши.

— Қиз бўпти... жин ургур!— Кузьма стол ёнига ўтирди-да, паришонҳол деразага тикилди.

— Раис қани?— сўради у киши.

— Ҳозир келади. Ниятим ўғил кўриш эди-да...

— Зарари йўқ. Қизлар ҳам керак.

Елизар келди, шаҳардан келган кишига саволомуз тикилиб қолди.

— Салом, ўртоқ.

— Салом. Егор Любавиннинг аҳволи қандай?

— Юряпти. Боя кўрувдим, ҳовлисида юрган экан.

— Уни чақиртириш керак.

— Нимага?

— Иш бор. Ҳеч нима деманг. Чақирешияпти денг, вассалом.— Милиция ходими ёшларга хос жарангдор овоз билан, калта-калта қилиб, дадил сўзларди. У ўтган гал келгандаги камзулида эди.

Елизар чиқиб кетди.

— Ниятим ўғил кўриш эди дедингми?

— Ҳа, ўғил,— деди Кузьма тушкун товуш билан; у негадир бирдан чарчаб қолган кўринди. Хурсанд бўлди у, албатта, лекин ўғил кўриб, отини Василий қўяман деган ўйга ўрганиб қолган, бу фикр хаёлидан кетмай, шу ҳақда кўп ўйлаганидан ҳозир бир оз ўзини йўқотиб қўйганди.

— Э, қўй-э... жудаям тарвuzинг қўлтигингдан тушиб кетибди-ку, биродар! Ма, чек.

Кузьма тутатди. Қизини кўз олдига келтиришга уринди... Кулимсиради.

— Ҳечқиси йўқ. Мен шунчаки, хаёл қиялман.

...Егор кейинги бир неча кун ичида жуда ўзини олдириб қўйди. Бироқ у қаддини тик тутар, хотиржам, хўмрайиб боқарди.

Кузьма ҳанузгача Любавинларнинг кўз қарашларига ўрганолмаганди; ҳар гал улардан бирортаси ўзига қараганида вужудини бирон оғиз узиб оладиган аччиқ-тизиқ гап айтиш истаги чулғаб оларди.

— Утир,— деди шаҳарлик.

Егор ўтирди.

Елизар бир гап борлигини пайқаб, чиқиб кетди.

Кузьма билан шаҳарлик Егорга диққат-ла тикилишарди.

— Тажангни сен ўлдирдингми?— тўсатдан, тўғридан-тўғри сўради шаҳарлик.

Сўрадигина эмас, ишонч билан деди.

Егорнинг боши, худди орқадан уни биров чақиргандай, бир силкиниб тушди.

«Шу»,— ўйлади Кузьма.

— Йўқ.

— Манави кимнинг ўқлари?— шаҳарлик тўртта ўқни столга қатор қилиб териб қўйди.

Егор ўқларга, кейин терговчи билан Кузьмага қаради, дили сал ёришди: у, буларга кўпроқ нарса маълум бўлса керак, деб ўйлаганди.

— Билмадим. Эҳтимол меникидир, менинг милтигимни калибри ҳам шунақа.

— Чоршанбада овдамидинг? Тобинг қочиб қолмасидан олдин?

— Овдайдим.

— Тажангни кўргандингми?

— Йўқ. Қулбагача етиб боролмадим... мазам қочиб, орқага қайтдим.

— Нима овладинг?

— Қуён.

— Нима, уролмадингми?

— Биттасини урдим, лекин терисини ишдан чиқарган эканман, олмадим. Булар нимага керак?

— Тўрт марта отганмидинг?

— Тўрт марта.

— Шундай де...— Терговчи эзиб юборадиган даражада узоқ, истехзоли нигоҳ-ла Егорнинг афтига тикилиб қолди.

Егор яна ноқулай аҳволда қолди, у зўр бериб эсларди: тўрт марта ўқ узганмиди ёки кўпроқми? Бир гал ўқи хато кетди, кейин теккизди, икки ўқ билан Яшани калласини абжағини чиқарди — тўртта. Охирида икки ўқ билан бутунлай тинчитганмиди ёки учта биланми?

— Ёдингга тушдимми?

— Нима?

— Неча марта отганинг?

— Тўрт марта.

Терговчи стол ортидан нақ Егорнинг башарасига нафаси уриб қичқирди:

— Бешинчи мартасида кимга қараб ўқ уздинг унда?! Бу ҳол шундай кутилмаганда рўй бердики, ҳатто Кузьма ҳам чўчиб тушди.

— Нимага чўнтагингда бешта ўқ борийди? Нимага?! Хўш?!

— Ушқирма бунақа,— секингина деди. Егор. Ранги кўкариб кетганди; қутқули дам эди-да бу пайт.

— Қимни отдинг?!

— Бўкирма, билдингми!— Егорни қўрқув ва ғазаб

гирибонидан бўғиб келаётганди.— Йўқса амалдорлигинга ҳам қараб ўтирмайман. Удағайлама бунақа.

Кузьманинг чандиғи чўғдай яллиғланиб кетди.

— Кимга қараб отдинг?— тишлари орасидан астагина сўради у. Шу топда Егорнинг пўстини чўнтагида бешта ўқ бўлганига унинг ўзи ҳам ишониб қолганди.

Егор қилт этмади, фақат сергакланиб кўзларини қисинқиради. Чарақлаган аёзли эртани, Яшани, унинг оқариб кетган, саросимага тушган афтини аниқ эслади... Ўқ узилди. Оҳистагина: «Хароб қилма, Егор»,— деган нидони эшитгандай бўлди. Яна ўқ узилди. Кейин тагин. Яна. Қанақасига бешта бўлади?

— Сўрида тагин йигирма бешта ўқ бор, хўш, шуни-чун мен ҳамма марҳумлар учун жавобгар бўлишим керакми?— Егорга ишонч қайта бошлади. Кўзларини кўтариб, терговчига тикилди. Кузьмага эса тик боқмасди.— Чўнтагимда унутиб қолдирган бўлсам керак, вассалом. Қани ўша бешинчиси?— Егор ўқларга ишор қилди.

Терговчи хонада уёқдан-буёққа юриб, чека бошлади.

Егор шу аснода асабийлик зўриқишидан дам олмоқда эди.

«Ўша бешинчиси асли тагида йўғийди,— хаёлидан кечарди.— Вой лаънатилар-э!.. Сал бўлмаса ишни пачаваси чиқаёзди-я».

Егорнинг орқа томонидан терговчи Кузьмани имлаб чақирди, улар даҳлизга чиқишди.

— Қўйворамиз уни,— секингина деди у.— Шу билан ҳамма иш тугаган қилиб кўрсатамиз. Кейин терговни давом эттирамиз.

— Менимча, ҳар қалай шу.

— Жуда оз нарсани биламиз. Ўйлаш бошқа, билиш бошқа... Юр... Киши кўзига узр сўра... Уни тинчлантириш керак.

— Асло, ўзинг узр сўрайвер.

Ичкарига киришди.

— Сенга битта саволим бор,— худди ҳеч гап бўлмагандек, хушмуомалалик билан гап бошлади терговчи,— билмайсанми, тоғдан келадиган овчилар орасида Тажангнинг душманлари йўқмиди?

Егор дарҳол жавоб бермади. Чурқ этмай, ўйларди: «Ҳийла қилаётибдимикин?»

— Билмадим. Балки тайгада учрашиб қолишгандир...

— Хўп майли,— осонгина муроасага келди терговчи.— Кетавер. Бизни кечирасан-да энди.

Егор ўрнидан бамайлихотир турди, секин эшикка қараб юрди. Эшикка етганида уриб олмай деб бошини ортиқчароқ эгди.

«Тоб ташлаб қолибман,— ўйлади у қишлоқ советининг баланд пиллапоясидан тушаётиб; оёқлари қалтирарди.— Жудаям мадордан кетибман»...

— Раисинг қай гўрда қолди?— сўради шаҳарлик.— Чақир, айтадиган гапим бор... Бўлмаса қайсарлик қилиб юради ҳали.

Кузьма Елизарни қўшни уйдан топди.

— Юр, сен билан гаплашишмоқчи.

— Нима тўғрисида?— деди Елизар чўчиб.

— Уша ерда айтишади.

Елизар Кузьмага шубҳаланиб қараб олиб, истамайгина йўлга тушди.

— Шанба кунига ҳамма ҳақлиларни йиғ,— тўғридан-тўғри ишдан гап очди шаҳарлик.

Аммо Елизар гапини бўлди:

— Шанба — ҳаммом куни, йиғиб бўлмайдиларни.

— Унда якшанба куни.

— Ҳм, хўп...

— Сени қайтадан сайлашади.

— Тушунаман.— Елизар заррача ажабланмади.— Ундир, а?— дея Кузьмани кўрсатди.— Менга-чи, қайси жойни беришади?

— Вазият кўрсатади. Мен буни айтиб қўйяпман, холос... Умуман, буёққа икки ўртоқ келади. Кутиб олинлар.

8

Егор қишлоқ советидан келаркан, зўр бериб бош қотирарди: нима учун дарҳол уни чақиртиришди? Ҳаммаси пухталиқ билан бажарилган эди-ку. Гап нимада ўзи? Хўш, нимада?.. Шунда қўққисдан хаёлига шу фикр келди: алаҳсираб оғзидан гуллаб қўйган касаллигида. Алаҳсираганида Яшани тилга олган бўлиши керак. Анави муаллима бўлса эшитиб қолган... Чақ-

чайма кўз махлуқ. Уни атайлаб тўшаги тепасига юборишган.

У ўзиникилар томонга бурилди.

— Ҳа тинмаган бола-я!— деди онаси.— Эрта турибсанми тўшакдан?

— Ҳеч нима қилмайди... Дадам қани?

— Қаёққадир кетди. Билмадим. Михайловна яна хамир қоришга тушиб кетди.

Егор печка супачасига ўтириб, тамаки тутатди. Негадир юраги сиқилди — отасининг уйи ҳувиллаб қолганди.

— Ўғилчанг тузукми?— сўради онаси.

— Ҳозирча тузук.

— Авдотья Холманскаянинг қизалоғи ичбуруғ бўп қопти. Ел касали тарқалганмиш, дейишяпти. Мабодо унга ҳам тегадиган бўлса шумурт қайнатиб ичиринглар. Манькани шумурти бўлмаса керагам? Келса, бераман.

— Кондрат келиб турибдими?

— Аҳёнда бир. Фекла билан тунов куни келиб ўтириб кетишди... Даданг нимагадир уни ёқтирмайди. Бекор қилади, яхши жувон, меҳнаткаш.

— У ҳаммаларини ёмон кўради.— Егор чала чекилган тамаки қолдигини ювинди идишга ташлади.— Ҳали-вери келадиганга ўхшамайди. Ичишни бошлаб юборгани йўқми ўзи?

— Унақага ўхшамайди-ёв. Яна-тагин ким биледи дейсан.

Пиллапоядан таниш одим шарпалари эшитилди. Қайин супурги пиймага тегиб шитирларди.

— Ана... келяпти...

Совуқдан мағиздай қип-қизариб Емельян Спиридонич кириб келди. Ихраб, пишиллаб, узоқ ечинди.

— Совуқни қара-я, лаънати нақ чимдиб оляпти. Ўзиям суяк-суягимдан ўтиб кетди. Молга овқат бердингми?

— Бердим,— жавоб қилди Михайловна.

— Бунақанги пайтда кўпроқ бериш керак. Шунақанги изиллатяптики, асти қўяверасан... Чумчуқлар таппа-таппа қулаяпти. Тузалиб кетдингми?— ўғлига мурожаат қилди у.

— Тузалиб кетдим.

— Бир-икки киргандим уйингга... Ажали етибди-да,

деб ўйлагандим. Муаллимча тепангда нима қилиб ўтирибди?

Егор қош-қовоғи осилиб, тамаки халтасини ола бошлади.

— Ичкарига юринг, сизда гапим бор.

Отаси ўғлига кўз қири билан саволомуз қараб қўйиб, ичкари хонага ўтди.

— Ҳозир қишлоқ советига чақиртиришди,— деди Егор ортидан эшикни ёпаркан.

— Нимага?

— Яшкани мени ўлдирган деб ўйлашяпти.

Емельян ўғлига яна диққат билан қаради.

Егор дераза рафига омонатгина ўтирди.

— Хўш, буёғи нима бўлди?— сўради отаси.

— Сўроқ қилишди.

— Сен нима жавоб қилдинг?

— Нима жавоб бўларди? Ҳеч қанақа.

— Нимага дарров сенга келишибди?

— Мен қаёқдан билай? Пўстинимдан аллақанақанги ўқларни топишибди, шунга ёпишиб олишди. Ўша куни мен ҳам овга боргандим.

— Яшкани-чи, кўрганмидинг? Овда?

— Кўришгандик,— чалкаш жавоб қилди Егор отасининг тик боқиб турган кўзларига дош беролмай.

— Бошқа ҳеч гап йўқми? Ўша ўқлардан бошқа ҳеч нарса топишмабдими?

— Ҳеч нарса топишмабди.

— Олдинга солиб ҳайдайвер. Бегуноҳдан-бегуноҳ бир одамга тухмат қилишга йўл қўйиб қўядиган қонун йўқ.

— Уйимга борганингизда қулоғингизга чалинмаганмиди, алаҳсирамаганмидим?

— Ундай бўлмовди чоғи. Эсимда йўқ. Нимайди?

— Тепамда анави шаҳарлик ойимча ўтирганди... Бирон нимани эшитиб қолмадимикин деб қўрқяпман-да.

— Манькадан сўрамадингми?

— Йўқ, ҳозир хаёлимга келиб қолди шу гап.

— Сеникида нима қилиб ўтирганди у?— яна қизиқсинди Емельян Спиридонич.

— Ким билади дейсиз унинг ичидагини! Менимча, уни атайлаб юборишган.

Емельян Спиридонич маллатоб мўйловини қимти-

ганча узоқ тек қолди... Кейин туфлаб, тамаки халтасини олгани киссасига қўл тикди.

— Шуям ҳаёт бўлди-ю, падарига лаънат...— Шунда баногоҳ бошига бир фикр келиб қолди:— Гап бундоқ, сен ўзингни яна касалга сол, у, анави муаллима, тагин келади, ўшанда оғзингга келганини валақлайвер. Галла тўғрисида гапир. Айтишларича, солиқ устига яна солиқ қўшишармиш. Мен бўлсам ҳали солиқни ўзини элтиб берганим йўқ. Тез кунда келишади. Солиқни элтиб беришга тўғри келади, албатта, уёғини бўлса кўмиб ташладим. Мўнчанинг остига. У ердалиги хаёлларига келиши қийин-у, лекин ҳар ҳолда... хавотирли. Сен бўлсанг, валақлаганингда, полни тагига яширишни маслаҳат берган бўл. Мен эса, гўё кўнмай, молхонага кўмишни буюрган бўлай. Гўё икковимиз уришиб қолган бўлайлик. Ана унда қидиришаверишин. Йўқ — вассалом, еб бўлдик, деймиз.

— Уддасидан чиқолмайман-ов,— деди Егор гумонсираб, ичида отасининг айёрлигига қойил қолиб.

— Гап орасида бўлса, — давом эттирди Емельян Спиридонич гапга берилиб кетиб,— Яшка тўғрисидаям қистириб ўт: уни мен ўлдирганим йўқ, нега бекордан-бекорга менга тирғалаяпсизлар, де... Йўқ. Гўё яна мен билан гаплашаётган бўла қол: зиммамга шунақа туҳматни юклашяпти, деб менга шикоят қилган бўл.— Чол бунақанги найрангдан ҳатто чарчаса ҳамки, мамнун эди.

— Эпполмайман,— деди Егор яна бир карра.

— Эплейсан! Уддасидан чиқиб бўлмайдиган жойи бораканми бунини? Фақат ҳаммасини бир бошдан гапириб юбормай, аралаш-қуралаш қилиб гапирсанг бўлгани. Йўқса пайқаб қолишади...

Егор отасиникидан муаллимани ҳозироқ кўриш иштиёқида чиқди.

Марья болта билан пиллапоядаги музни чопиб кўчираётган экан.

— Боя оз бўлмаса йиқилиб тушай дедим,— деди у.— Қайнаб кетганини қара-я.

— Юр, ичкарига кирайлик,— тўнғиллади Егор.

Марья болтани қўйиб, кўнгли гаш тортиб уйга кирди.

— Қасаллигимда алаҳсирадими ё йўқми?

— Алланималардир деб алаҳсирадинг...

— Хўш, уёғи-чи?

— Нима уёғи?

— Нималарни алаҳсирадим?— деярли бақириб сўради Егор.

— Вой худойим-эй, нимага бақирасан? Ҳеч нарсани тушуниб бўлмади... Иннайкейин, қулоқ солганим ҳам йўқ.

— Анави-чи... эшитдими? Муаллиманг?

— Мен қаёқдан билай! У неча марталаб бу ерда бир ўзи қолганди. Эҳтимол эшитгандир.

Егор нафрат билан ўқрайди хотинига.

— Бировни уйга эргаштириб келмай туролмайсан-да ўзи.

— Эй худойим-эй!.. Ахир у ҳамманикига бориб, китоб ўқиб беради-ку. Тобинг қочиб қолганида у, мен даволашни биламан, деди. Бунга ўқиганман, дейди. Раҳмат дейиш керак унга...

— Гап бундоқ,— унинг сўзини бўлди Егор.— Уни ҳозир чақириб келасан-да, ўзинг бирон ёққа чиқиб турасан...

— Нимага керак бу?

— Керак! Гапни чўзма!

Марья муаллимани чақиргани кетди.

...Галина Петровна дарров етиб келди.

— Саломатмисиз!

Егор унсиз бош ирғаб қўйди.

— Ўзингизни қандай сезяпсиз?

— Манька қаёқда қолди?— деб сўради Егор ҳашпаш дегунча қизишиб кетиб ишни расво қилиб қўйишини ҳис этиб; шу топда қизнинг катта, тиниқ кўзлари жаҳлини чиқара бошлаганди айниқса. «Қанжиқ... Ўзларини фаришта қилиб кўрсатяптилар».

— Биров қўшиникига кириб чиқаман деди у,— Галина Петровна курсига омонатгина жойлашди.— Нимага уни бундай — Манька дейсиз?

— Эшитишимча, бу ердан кетишинг керакмиш,— аста гап бошлади Егор.— Бошинг омонлигида. Бўлмаса бу ерда... ўт-олов йигитлар бор, каллангни сапчадай узди-кетилади улар.

Галина Петровнанинг йирик кўзлари баттар катталашиб кетди.

— Қанақасига?.. Нималар деяпсиз?

— Келган жойингга жўнаб қол, деяпман! Хотин-

ларимизни бекорга ишдан қўйма. Китобни шаҳарда ўқиш керак. Бу ерда бўлса ишлаш керак. Иннайкейин, йигитлар ҳам хафа бўлишяпти, кечқурунлари қизлар сен билан ўралашиб қолаётганмиш, қизларсиз эса йигитлар зерикиб кетишади.

— Унақада улар ҳам келишаверишин...

— Мен бунга боғдан гапирсам, бу тоғдан келади-я. Жўнаб қол деяпман сенга!

— Нега ахир?

— Негаки сен, заҳарли илон, нокерак ерга тумшунингни суқяпсан.— Егор жудаям заифлашиб қолганиданми ёки боя қишлоқ советида ниҳоятда қўрқиб кетганиданми, ишқилиб, энди ўзини тутолмаётганди.— Охирги марта айтяпман сенга: кетмасанг — ўзингдан кўр.

Галина Петровна гўё тилдан қолганди, фақат мовий кўзларигина пириллаб учиб турарди.

— Лаш-лушингни йиғиштиришингга икки кун муҳлат, уёғини... ўзинг биласан,— гапга нуқта қўйди Егор.— Сенга раҳмим келганидан айтяпман. Гап тамом. Жўна бу ердан, қайтиб қорангни кўрмай.

— Эсингиз жойидами ўзи? Қандай журъат этяпсиз...

— Яна бир карра айтиб қўяй: гумдон қилишади — кейин додингни худога айтасан.

Галина Петровна курсидан турди-ю, индамай уйдан чиқиб кетди...

Икки кундан кейин у районга чақиртирилган Кузьма ва терговчи билан бирга жўнаб қолди.

— Боришим керак...— дея мужмал қилиб тушунтирди кетишининг сабабини.

Бакланга ортиқ қайтиб келмади у.

9

Кузьма райондан: кимки озиқ-овқат солиғига дон топширмаган бўлса тезлик билан элтиб топширсин, деган топшириқ билан қайтди. Сўнг, йиғилиш қилиб, деҳқонлар билан гаплашиб кўришни тайинлашди: эҳтимол баъзилар солиқдан ортиқроқ ҳам топширишар. Оз-оздан бўлса ҳам ҳарна, дейишди. Агар бермайдиган бўлишса, бойларникида тинтув ўтказилсин.

Яширилган дон давлат мулки ҳисоблансин, дейишди. Бу осон вазифа эмас. Бу — жаврақи деҳқонларни тўплаб, етти кунга ёғоч қирққани ёки мактаб қурилишига бир кунга ишга жалб этиш эмас. Бу — дон. Дон бор, аммо... ярми — ўраларга кўмилган, ярми — уруғлик, унга тегиб бўлмайди, дахлсиз. Районда: беҳудага тўп-понча ўқталинмасин, сўз билан уқтирилсин, деб тайинлашди қатъий. Деҳқонларнинг онги ўсган, шундан фойдаланиш керак. Дон яширган бойларни омма олдида қоралансин, дейишди.

«Сен уни олдин топ, ана ундан кейин давлат мулки ҳисобла-да».— ўйларди Кузьма бўғилиб.

Кузьма аввало йиғилишга ҳар бир хонадондан оила бошлиғи ва катта ўғиллари қатнашишининг ҳаракатини қилди. Хотин-халажни мажлисга йўлатмасликка тиришди. Орттирган бирмунча тажрибаси хотин халқининг мулк борасида эркакларга қараганда талайгина пишиқ туришини кўрсатиб берганди унга.

Черковда тўпланишди. Мактабда йиғилишлари ҳам мумкин эди-ю (мактабга пол қоқиб бўлинган, шифти ҳам битганди), лекин Кузьманинг ўз режа-ҳисоби бор эди: вайрона черковга художўй аёллар келишмайди. У ерда бўлса худди ўшаларнинг кераги йўқ эди-да...

Эран-қаран жойлашгунарлича аллақанча вақт ўтди — бири тап этиб ерга ўтирди, бирови уйдан курси келтирганди... Хуллас, ялпайиб ўтириб олшди. Ўзларини уёқ-буёққа ташлаб, импллашиб, ихраб-инқиллашиб, ниҳоят тамакинни хумдон қилишга тушишди. Баъзилар бу ерда ботинолмай, дам-бадам ирғиб туриб, чеккани ташқарига чиқиб туришар ва жудаям халал беришарди. Кузьма тушунтириб қўйишни лозим топди:

— Модомики черковнинг хочи йўқ экан, демак, бемалол чекса бўлаверади. Черков гумбазида бут борида чекиш мумкин эмас.

Кўпчилик қўшилди унинг гапига.

— Ғалла керак, ўртоқлар,— дея сўз бошлади Кузьма ҳамма жойлашиб бўлиб, сал жимлик чўккач.— Кимки солиқ юзасидан топширмаган бўлса — ўз-ўзидан аёнки, эртагаёқ элтиб топширсин. Лекигин солиққа яна қўшимча топшириш керак — имкониятимизга қараб.

— Э-воҳ!— деб хўрсинди аллаким орқа қатордан; ҳамма кулиб юборди.

— Қанча топшириш керак ўзи?— сўради Ефим Любавин.

— Айтдим-ку; адолат юзасидан, баҳоли қудрат. Қўпроқ ҳосил кўтарган — кўпроқ, кам кўтарган — камроқ.

— Ҳўш, унда нимани сепамиз?!

— Ҳеч ким уруғлик ғаллангизни олмоқчи эмас.

— Борди-ю ўша уруғликдан бошқа донимиз бўлма-са-чи?!— баланд овоз билан сўради кимдир.

Кузьма ким сўраётганини кўриш учун сал қаддини кўтарди.

— Келинлар, келишиб олайлик: кимки гапирмоқчи бўлса қўлини кўтарсин. Ҳозир сўраган ким?

— Мен сўрадим,— бинойигина пўстин кийган эркак ўрнидан турди.— Мени уруғликдан бўлак ғаллам йўқ. Солиқни бўлса элтиб топширдим. Ортиқчасини борини бозорга олиб бордим. Жиндаккина қолди. Лекин ўзимиз ҳам қорнимизни тўйдиришимиз керак-ку.

Кузьма индамади. У бу деҳқонни икки марта мактаб қурилишида, яна бир гал кўчада маст бўлиб юрганида кўрганди. Чамаси у бадавлатлардан эмасди, эҳтимолки, ростини айтаётгандир. Бундай ҳолда нима қилиш лозимлигини билмасди Кузьма. Тўғрироғи, бундай ҳолда ҳеч нима қилиб бўлмаслигини биларди. Ғалла бўлмагандан кейин унинг суратини чизиб топширмайсан-ку. Бироқ йиғиннинг бошланишидаёқ гапнинг бу қабилда бўлиши ғоятда кўнгилсиз эди.

— Утир,— деди Кузьма.— Бу гапга кейинроқ қайтамиз. Ғалласи борлардан бошлаймиз олдин.

Кимдир девордаги суратга тикиларкан, ёнидаги шери-гидан секин сўради:

— Анави соқолли саховатли Микола авлиёмасми? Сира билолмаяпман.

Орага чўккан жимжитликда бу гапни ҳамма эшитиб, кулги кўтарилди.

Кузьманинг тўши ости ёқимсиз санчиб қўйди: ғалла беришмайди чоғи. Негаки ўзларини ҳаддан зиёд хотиржам сезишяпти.

— Любавинлар!— чақирди Кузьма.— Қанча бера оласизлар?

Ҳеч ким турмади жойидан.

— Любавинлардан қайси бири? — сўради Ефим. — Ҳозир Любавинлар кўп.

— Емельян Спиридоничга айтяпман.

Емельян Спиридонич ўрнидан қўзғалди (олдинги қаторда ўтирганди у), бафуржа соқолини сийпади, ана шундан кейингина деди:

— Солиққа тўланадиганини элтиб топшираман, ортиқ битта дона ҳам дон бермайман.

— Нима учун!

— Узи йўқ. Бизлар бўлиниб кетдик-ку ахир. Кондрат бўлак бўлди — олиб кетди, Егорка бўлак бўлди — у ҳам олиб кетди. Ўзимизни улуш қолди, холос. — Емельян Спиридонич чидам билан, аниқ-равшан қилиб, биргина Кузьманинг ўзига тушунтирарди.

— Сираям йўқми?

— Сираям.

— Борди-ю текшириб кўрсак-чи?

— Саломатликка текшираверинглар. — Емельян Спиридонич мамнун кайфиятда жойинга ўтирди.

— Беспалов!

— Мен!— милтиқнинг ўқидай жавоб қилди Ефим Беспалов тураётиб.

— Қанча бера оласан?

— Жудаям оз...

— Қанча?

— Икки чипта қопда.

Яна қиқирлаб кулишди. Кузьма жони оғригундек тишини тишига босди.

— Утир.

— Хум, ғаллаларинг қаёққа ғойиб бўлди, азизларим?— чидаб туролмади Сергей Попов.— Қараб турсам, бугун жудаям димоғларинг чоғ кўринади-ку!

— Баракалла, Фёдорич, бошлиқларга ёрдамлашиб юбор шунақа,— заҳарханда қилди Ефим Беспалов.— Нимагадир анчадан бери кекирдак чўзмай қўйгандинг. Эшитишимча, тобинг қочиб қолган эканми?

— Бу ерда гап сотиб ўтиргандан кўра уйларига бориб қидириш керак!— деди Сергей Фёдорич Кузьмага мурожаат қилиб.— Яширишган, бу шундоқ ҳам кундай равшан-ку. Мен Ефим Беспаловникига биринчи бўлиб бораман.

— Қадамларига ҳасанот деймиз!— жавоб берди Ефим.— Худойи таоло бергани билан зиёфат қиламан.

— Дарвоза тамбаси билан,— секингина қўшиб қўйди Ефимнинг божаси.

— Қани, уриниб кўр-чи бир,— бамайлихотир деди Сергей Фёдорич ва Беспаловларга қарамай жойига ўтирди.

— Мен ҳам қараб турсам, бугун нимагадир хурсанд кўринасизлар! — дея яна гап бошлади Кузьма.— Бекорга қувоняпсизлар, бекорга! Ишчиларга нон керак. Улар ҳозир куладиган аҳволда эмас, оч ўтирибди улар. Наҳотки уялмасанглар? Ахир ғаллаларинг бор-ку! Огоҳлантириб қўяй: топсак — арзи-дод қилиб ўтирманглар тагин.— У Любовинлар, Беспалов ва Холминскийлар ўтиришган томонга қараб гапирди.— Афтидан, сизлар билан фақат шундай гаплашиш керак кўринади. Оддий рус тилига тушунмас экансизлар. Тамом. Тарқалишларинг мумкин.

Худди томошадан қайтаётгандек кайфлари чор тарқалиша бошлашди. Ҳазил-ҳузул билан... Уша жойнинг ўзидаёқ беш-олти кишидан бўлишиб, улфатчилик маслаҳатини қила бошладилар — бу кун якшанба эди.

Кузьма аччиги чиққан бўлса ҳам, эркакларнинг қандай тарқалишаётганини кузатиб, уларнинг суҳбатларига қулоқ соларкан, қиш кунлари бу кишиларнинг жуда зерикишларини тушунди, шунда миясига кутилмаган бир фикр келди: бирорта томоша қўйилса қандай бўларкин, унда бойларни, ғаллани қандай яшираётганлари, қандай қизғанаётганларини кўрсатиб узиб олинса-чи? Томошага жон-жон деб келишади...

Сергей Фёдорич, Федя Байкалов, Пронька Воронцовлар Кузьманинг олдига келишди.

— Қидириш керак,— деди Сергей Фёдорич.— Бунақада ҳеч иш чиқмайди.

— Қидирамиз,— дея бош ирғади Кузьма.— Эртага бошлаймиз. Сизнингча, топармикимиз?

— Ким билади...— Федя гарданини қашиди. — Қорнинг тагида — осон бўлмайди бу.

— Кейин, ҳатто қишлоққа яширишмаган ҳам бўлишса кераг-ов,— ўз тахминини айтди Пронька.

— Бўлмаса қаерда?

— Далададир.

— Бўпти, уриниб кўрамиз,— Кузьма ўзининг ҳатто шу аснода ҳам томоша тўррисида ўйлаётганини пайқадди. Бу томошага қанчалик ишончсизлик билан, қизиқсиниб йиғилишларини кўз олдига келтирди. Лекигин уни черковда эмас, мактабда қўйиш керак.

У қишлоқ советига бориб, узоқ ўтириб, районга ахборот ёзди. Мажлис пайтида бўлган гапларни хаппа-ҳалол ёзди ва ўзининг бундан буёнги хатти-ҳаракатлари борасидаги мулоҳазаларини ҳам баён этди. Турган гап, у қидиришга қидиради, бироқ топишига кўзи етмайди. Уртаҳоллар баҳам кўришлари мумкин, баҳам кўришади ҳам, аммо бу урвоққина бўлади. Бутун ғалла — бойлар ва ўзига тўқларда, улар иси чиқмайдиган қилиб бекитиб ташлашган.

Қоғозни ёнига солиб, уйга жўнади.

Уйига келгач ҳам, Кузьма кечаси билан томоша тўғрисида бош қотириб чиқди. Олдин ёзиш керак уни албатта... Балки тайёри бордир?

У сакраб туриб кийинди-да, ярим кечада Завьялиханикига йўл олди (Галина Петровнанинг китобларни ўша ерда қолдиргани эсига тушиб қолганди).

Кечалари одам келишига ўрганиб кетган Завьялиха тезгина очди эшикни.

— Китобларни олиб кетаман, бувижон.

— Ола қол, болам, ола қол... Боягина биттасини печкага ёққандим, ўтин ивиб қолибди, биқсиб кўз очиргани қўймайди.

— Майли, яхшиямки биттасини ёқибсиз. Йиғиштиришиб юборинг.

— Битта ўзинг кўтариб кетолмайсан-ку? Менинг чанамни ола қол, эртага уни, чанамни келтириб берсанг бўлгани, усиз қўлсиз бўп қоламан-а.

Кузьма китобларни қолга жойлаб, уни чанага ортиди-да, уйига тортиб келди.

Ичкари хона полида ўтириб олиб, то кун ёришгунича китобларни варақлаб, пьеса қидирди. Гоголнинг «Ревизор»ини, Чеховнинг баъзи қисқагина пьесаларини, Островскийнинг «Момақалдироғ»ини топди... Унга кераги эса йўқ экан.

«Ўзим ёзишимга тўғри келади»,— деган қарорга келди у.

10

Кузьма, Федя, Пронька ва яна тўрт киши биргалашиб уч кунгача уйма-уй юриб, ғалла қидиришди. Отхона, омборхоналарни, пол остиларини излашди. Девор-

ларни тўқиллатиб уриб, дуч келган жойга найза санчиб кўришди — аммо донни урвоғини ҳам топишолмади. Ҳар эҳтимолга қарши ҳамбаю кандукларни кўздан ўтказишди, бироқ у ерларда экиш ва янаги ҳосилгача рўзгор учун ажратилганидан бир дона ҳам ортиқчаси йўқ эди.

Район марказидан икки ўртоқни ёрдамга жўнатамиз деб ваъда қилишганди-ю, лекин улардан негадир ҳануз дарак йўқ эди.

Кузьма кундузи ғалла излар, кечалари эса пьеса устида бош қотирарди. Райондан бирорта пьеса сўраш нияти ҳам йўқ эмасди — уёқда мос келадиган биронта пьеса топилиши турган гап, илло донни ўйлаш ўрнига масхарабозлик билан овора экан деб ўйлашмасин деган истиҳола билан бундан тортинди.

Пьеса тез бита борарди. Унинг мазмуни мана бундай эди.

Бир неча қишлоқ фаоллари ашаддий бойникига кириб келадилар:

— Ғалладан борми? Ишчиларга ёрдам бериш керак.

— Қанақанги ғалла? Нималар деяпсанлар! Сичқонлар ҳасса таяниб юрибди уйимда. Тишга босгудек нарсам қолмаганидан уруғликни еяпман.

Фаоллар чиқиб кетишади, лекин ҳаммалари эмас. Улардан биттаси сездирмайгина эшик орқасига бекиниб олади. Шу пайт бойникига бошқа бой — қўшниси кириб келади. Ораларида шундай суҳбат бошланади:

— Сеникига келишдимми?— деб сўрайди қўшниси.

— Ҳозиргина чиқиб кетишди. Сеникига-чи?

— Киришди.

— Топишдимми?

— Топиб бўлишибди, тушларини сувга айтишсин!

Бойлар хандон уриб кулишади. Кейин стол ёнига ўтириб, кавшашга тушишади ва қуйидагича гурунғ давом этади:

— Уша ишчилари очликдан ҳаром қотмайдимиз бизга деса. Оёқлари куйган товуқдай бир питирлашсин.

— Қанча кўмгансан?

— Саккиз арава.

— Меники ўн арава.

— Сен қаерга кўмгансан?

— Хирмонжойга. Ўзинг-чи?

— Менми — далага, қайиннинг тагига.
Эшикнинг орқасида яшириниб турган фаол сездир-май чиқиб кетади.

Шу ерга етганда парда ёпилади. Биров чиқиб:

— Тун ўтди!— дейди.

Саҳнада тагин ўша бой кўринади ва бош оғриғига тузланган бодринг сувини ичиб ўтирган бўлади.

Шунда фаоллар кириб келишади:

— Хўш, қалай? Уйлаб кўрдингми?

— Нимани ўйлаб кўраман?

— Балки, ғалланг қаердалигини эслаб кўрарсан?

— Йўқ дедим-ку, намуноча ёпишиб олмасаларинг!
Ўғилларимнинг рўзгорини бўлаклаганман, бор дон-дунимни бўлашиб берганман.

Шунда фаоллардан бири, бошлиқлари:

— Охирги марта сўраяпман!— дейди.

— Бор-э ўша!..

Фаоллар бошлиғи шеригига қараб:

— Қани, сеҳрли китобни ол-чи,— дейди.

Фаоллардан бири ўша сеҳрли китобни чақириб, у билан тиллаша бошлайди.

— Бир нарсани билиш қизиқтиради бизни,— сўрайди у,— бу текинхўр ғалласини қаерга яширган?

Сўнг у китобни қулоғига тутиб, бирпас қулоқ солган бўлади-да:

— Китоб: «Бу ҳаромтомоқ ғаллани хирмонжойга яширган», деяпти,— дейди баланд овоз билан.

Бой ҳушидан кетади, фаоллар бўлишса мамнун бир кайфиятда унинг ҳамсоясиникига чиқиб кетишади...

Пьеса бита боргани сайин Кузьмага кўпроқ ёқиб борарди. Фақат икки ҳолат: гап пойлайдиган фаол билан сеҳрли китоб уни хижолатга солиб турарди. Ғаллани қандайдир бошқачароқ йўл билан топишларини истарди. Сеҳрли китоб бўлса — бир нави-ю... лекин бари бир буям қандайдир тўғри келмайдигандек кўринарди. Аммо Кузьма қанчалик бош қотирмасин бошқа ҳеч нима ўйлаб тополмади. Гап пойлайдиган одам қатнашмаса сюжет сира-сира қовушмай, сочилиб кетади, китоб эса... жин урсин, майли қолаверсин. Уни ҳазиллашиб, сеҳрли дейишаётгани шундоқ ҳам билиниб турибди-ку. Тушунишар, ўлдим.

Бир гал ичкари хонага, Кузьманинг ёнига Николай кириб келди.

— Неча кечадан бери мижжа қоқмайсан, нуқул ёзиб ётибсанми дейман?

— Ўзингиз нимага гимирсиб юрибсиз?

— Белим оғриб қолди. Шундай зирқираб оғрияптики, сира чидаб бўлмаяпти. Тамакингдан борми?

Кузьма шунда ўзининг пьеса хусусидаги режаларини Николай билан ўртоқлашмоққа аҳд қилди. Ақлли одам, бирон маслаҳат-паслаҳат берар.

Николай диққат қилиб қулоқ соларкан, жилмаяр, Кузьмага ҳурмат билан тикиларди.

— Қойил!— деди у.— Бошинг ишларкан.

— Яхши чиқади деб ўйлайсизми?

— Ким билади дейсан. Лекин зўр тўқибсан. Буни ким билан гаплашишни биласанми? Ганя Косих билан. У бунақанги ишларга абжир. Бир гаплаш у билан.

— Бўпти. Демак, сизга ёқибди-да?

— Зўр чиқибди!

Кузьма хурсанд бўлди.

Эртасига Ганя Косих, Федя Байкалов, Пронька, Сергей Фёдоричларни қишлоқ советига чақиртириб, ўз режасини ўртага ташлади. Бутун пьесани ифодали қилиб ўқиб берди. Ҳаммаларига ёқди у. Ёлғиз Федягина негадир тумтайиб эшитди Кузьманинг асарини.

— Сенга нима бўлди, Фёдор?

— Мен ҳеч ким бўлиб ўйнамайман,— деди Федя.

— Кераги ҳам йўқ. Ҳамманинг ўйнаши шарт эмас. Сен шундоқ ёрдамлашасан.

— Унақада майли,— Федя илжайди.

Ролларни тақсимлаша бошлашди.

Войни Ганя ўйнаши керак деган қарорга келишди яқдиллик билан. Ганя қувонганидан қизариб кетиб, камтарлик билан деди:

— Бўлади.

Сергей Фёдорич иккинчи бой ролини ижро этиб кўришга қарор берди.

Кузьма эса ўз-ўзини — фаоллар бошлиғи ролини ижро этиши керак эди. Пронька гап пойлайдиган бўлади. Яна бир киши, китоб билан тиллашадиган одам керак эди...

— Фёдор...

— Мен ҳеч кимни ўйнамайман,— оёқ тираб туриб олди Федя.

Ұйлаб-ўйлаб, охири Николай Колокольниковни эс-ладилар.

Елизар Колокольников шу ерда ўтирар ва шундай қувноқ ўйинга негадир уни қатнаштирмаётганларидан ранжиб, миқ этмасди. У дилида шубҳа билан, афтини тириштирган кўйи деразага тикиларди. Сергей Фёдорич кўзлари билан маъюс Елизарни имлаб кўрсатди Кузьмага.

— Елизар!— эсига тушиб қолди Кузьманинг.— Сен фаоллардан биттаси бўлиб чиқасан. Фаоллар истаганча бўлишлари мумкин-ку. Биз, мана, тўртовлашиб юрибмиз-ку. Розимисан?

— Бўлади,— деди Елизар.

Шу ерда, қишлоқ советидаёқ репетицияни бошлаб юбордилар.

Иш жўнашиб кетди.

Ганяни зумда таниб бўлмади қолди: сипо, димоғдор ва пурвиқор қиёфага кирди-қўйди. Тўсатдан Ефим Беспаловга ўхшаб манқалана бошлади. Унинг қилиқлари ва сўзларини шунақанги қотириб ўхшатдики, ҳаммалари кўзларидан ёш чиққудек қотиб-қотиб кулишарди. Кузьма ҳам аста-секин Ганядан ибрат олиб ролга киришиб кетди...

Лекин Сергей Фёдоричга навбат етганда иш юришмай қолди. Ундан тузук бой, аниқроғи, артист чиқмади...

— Йўқ, болалар, эплолмайман,— деди у. Елизар бойни ўйнаб кўрганди, ундан чиқди. Яна-тагин, бинойидек.

Ярим тунгача тутилиб қолишди. Бутун пьесани машқ қилиб кўришди... Алламаҳалда тарқалишди. Эртага оқшом тўпланиб, бу ишни давом эттиришга келишишди. Томоша ниҳоятда қувноқ ва узиб-узиб оладиган чиқадиғанга ўхшарди...

Бироқ ортиқ тўпланишолмади.

Эртасига эталаб барвақт Бакланга уезддан икки ўртоқ етиб келишди. (Кузьма ҳар иккаласини ҳам шаҳарда кўрган, лекин улар билан ҳечам гаплашмаган эди.) Икковлари Кузьмага ҳужжатларини кўрсатишди. (Елизар яна йўқ эди — ичкиликбозлик қилиб юрганди.) Уша заҳотиёқ, ғалла масаласи қандай, деб сўрашди.

Биттаси паст бўйли, семизгина, дум-думалоқ, ялти-

роқ бош, юмалоқ юзидаги кўзчалари қувноқлик билан ўйнаб турарди; иккинчиси ҳам паст бўйли, бироқ чайир кўринар, қорамағиздан келган эди.

Кузьма мавжуд аҳволни тушунтираркан, ҳар икковлари ҳам диққат билан қулоқ солиб, худди унинг гапига қўшилаётгандек бош ирғаб туришди, лекин сўзини тугатгач, ўзаро кўз уриштириб олишди, шунда Кузьма ҳаммасини тўғри баҳолаёлишмаганини англади. Улар фақат бир нарсани — ғалла бор экан-у, Кузьма, бу болакай уни ундириб ололмаган деган тушунишди, холос.

— Қидирдингми ўзи?

— Қидирдим. Қишда излаш бефойда.

— Одамлар билан суҳбатлашдингми? Ғалла нимага керак эканини гапириб бердингми?

— Гапириб бердим.

— Ёмон гапириб бергансан,— чўрт кесди пакана семиз.— Бошқалар ғаллани қандай йиғишяпти ахир?

— Билмадим. Ўзларинг уриниб кўринглар.

— Уриниб кўрамиз ҳам. Дарвоқе, Тажангнинг иши юзасидан нима янгилик аён бўлди?

— Ҳеч нима аён бўлгани йўқ. Келамиз деб ваъда бериб кетишганди-ку.

— Қойил!— чидаб туролмади чайир.— Ғалла бор-у, йиғиб бўлмайди, фаолни ўлдиришади-ю, қўлни қовуштириб ўтираверилади. Кимсан ўзи — Совет ҳокимияти ми ёки...

— У қишлоқ йигитларининг султони,— луқма ташлади семиз ва кулиб юборди. — Раис бойлар билан ичкиликбозлик қилади, котиби бўлса...

— Сен, ҳалиги, сал оғзингга қараб гапирсанг бўлармиди,— деди Кузьма.

— Нимага оғзига қараркан?!— Семиз зумда жиддий тус олди.— Нимага оғзига қарайди!.. Ҳаммаёқни расво қилибсан-ку!.. Умуман, гап бундоқ: уездга жўна, буёғига нима қилишингни ўша ерда айтишади.

Кузьма буни асло кутмаганди.

Қишлоқ советидан шалвиллаб чиқди. Уйига бораётиб, ичида нуқул семиз билан тортишиб борди:

«Ростакамга текшириш керак, деб ўзим айтгандим-ку, ахир. Уезддагилар бўлса пайсалга солиб, аччиқичакдек чўзишди. Энди бўлса мен айбдор бўлиб ўтирибман!..»

Уйга келгач, Николайдан от сўраб, устига енгилгина саватни ортди-да, уезд марказига жўнади.

11

Кузьма Бакланга кўкламда қайтди.

Бу пайтда аллақачон дон сочиб бўлинган эди. Даланинг у ер-бу еридагина якка-ярим деҳқонлар қораси кўзга ташланиб қоларди.

Кузьма бесабабдан-бесабаб қувонарди. Нимага бунчалик қувоняпсан, деб сўрасангиз, қандай жавоб қилишини ҳам билмасди. Шунчаки баҳордан, буғланаётган қоп-қора тупроқни, қори кетган қуруқ ерлардаги барра майсани кўриб, ернинг илиқ, димоқни қитиқловчи ўткир бўйини туйиб қалби қувончга тўлаётганди...

Остидаги қоратўриқ йўрға (бундан буён унга бир-китилганди) енгил йўрғалар, узлуксиз пишқирар, бошини бўш қўйишларини истарди.

«Мана буни ҳаёт дейдилар...» — хаёлидан кечди Кузьманинг, уёғини ўйлагиси йўқ эди. Боши хиёлгина айланар, қалби эса мусаффо эди.

Бир гал қўққисдан бемаврид ножоиз фикр келиб қолди хаёлига: наҳотки бир кун келиб шундай ҳол содир бўладики, ер юзидаги жамики нарса худди шундоқ давом этаверади, йўлу сўқмоқлар сою жарликларни айланиб иланг-биланг ўтиб бораверади, тепалар ортидан қуёш жамол кўрсатаверади, адирларнинг учқир тепаларини айланиб учадиган қарғалар қағиллайверади, у, Кузьма эса ер юзида бўлмайди, наҳотки шундай бўлса?

Шунда қачонлардир бундай бўлишига ишонгиси келмади. Ёруғ жаҳонда юриш нақадар соз-а, қулфидилини яна қувонч қитиқлади...

Бакланга етиб қолганда, тайганинг этагида Егор Любавинга кўзи тушди Кузьманинг.

Егор янаги йилга ер очиб кундаков қилаётган эди. Кузьма тўхтади, бир муддат унга қараб турди.

Егор тўнка тагини кавлаб, унинг жигарранг чайир томирларини чопарди-да, кейин тасма тизгинни унга илиб, тўнкани бақувват қўш от ёрдамида суғуриб чиқарарди. Кейин тайгага элтиб ташларди.

Йўл унинг шундоқ ёнгинасидан ўтарди. Кузьма от бошини бургиси келмади.

У яқинлаб келганида Егор йўлга тикилиб, Кузьма-ни таниди. Гўё ишини давом эттираётгандай тескари ўгирилиб олди.

Кузьма отни секинлатди.

«Жуда кўзим учиб турувди-да, жин урсин!.. Биринчи галда — албатта шу билан кўришим керак экан-да нуқул».

Ўзини қандай тутишга ҳайрон эди у. Лекин ҳамшагидек дарҳол бир қарорга келди: Егорнинг ёнига етганда отни тўхтатиб, баланд овоз билан:

— Ҳорма, ҳамқишлоқ!— деди.

Отдан сакраб тушиб, Егорга қараб юрди.

Егор қўлида болта ушлаган кўйи қаддини ростлади, кўзлари қисилди...

Саломга узоқ жавоб қайтармади. Сўнг болтани тўнка устига ташлаб:

— Бор бўл,— дея тўнғиллади.

Кузьма юришдан тўхтади. Бир-бирларига тикилиб қолишди: бири — ошкора ғазаб-ла, масхараомуз, бошқаси — очиқчасига орадаги ноқулайликни қандай бўлмасин андавалаш истаги билан. Кузьма тамаки халтасини олмоқ учун чўнтагига қўл суқди.

«Нима кераги борийди бунга?»— ичида азобланарди у.

— Ерингни ҳайдаб бўлдингми?

— Ҳайдаб бўлдим.— Егор ҳам тамаки халтасини олгани қўл тикди.

Яна жим қолишди. Изтиробли сукут сақлаш эди бу. Токи тамаки ўрарканлар — бир нави эди: зотан бу ҳам ўзига яраша иш эди-да, бироқ тутатишгач тағин ниҳоятда ноқулай ҳолатга тушишди. Кузьма шу топда ер ёрилса остига кириб кетишга ҳам тайёр эди. Дарҳол жўнаб кетиши ҳам маҳол: Кузьма орқасидан қандай кўз билан кузатиб қолишини билади.

— Хўп, майли,— деди у.— Кўришгунча.— Шундай деб кетишга чоғланди.

— Яна биз томонгами?— сўради Егор.

Бу саволдан Кузьма ҳайрон бўлди:

— Бўлмаса қаёққа бўларди?

— Ҳозир Елизарка котибчилик қиляпти-ку,— илжайди Егор.

Кузьманинг шу заҳотиёқ кўнгли жойига тушди.

— Зарари йўқ.— Болаларчасига тишлари орасидан

чиртиллатиб туфлади, Егорга қараб қўйди.— Менга ҳам иш топилади.

— Бу турган гап. Ахир бу ер ҳайдаш эмас, тайёр ошга баковул бўлиш-ку.

— Керак бўлса — ер ҳам ҳайдаймиз. Бунинг сиз ҳаромхўрларга дахли йўқ.— Кузьма афтидан хотир-жам кўринарди.

— Нимага энди ҳаромхўр-паромхўрдан бошляпсан гапни?

— Яша Тажанг учун бари бир жавоб берасан, — сўзини давом эттирди Кузьма.— Мен шунинг учун ҳам келяпман буёққа.

Егорнинг қиёфаси ўзгармади, юзини четга ҳам бурмади. Фақат кўзлари яна ҳам қисилди.

— Жуда ботир чиқиб қолдинг-ку...

— Ҳм...— Кузьма дарҳол оғзига уришга сўз тополмай, бир нафас Егорнинг кўзига тикилиб қолди.— Сени қаерда қандай ботир бўлишингни билмадим-у, лекин энди думингни қисиб ҳоласан ҳали! Акаларингга ҳам айтиб қўй буни, ҳурпайган отангга ҳам...

Кузьма оти ёнига келиб, оёғини узангига тикди.

— Ҳаммасини тушунгандирсан?

— Жўна,— оҳистагина деди Егор.

Кузьма енгилгина эгарга олди ўзини, қоратўриқни кўзғатди. Сал нарироқ бориб, ўгирилиб қаради...

Егор қимир этмай, орқасидан тикилиб турарди...

Клавдя уйда бир ўзи экан.

Кузьмани кўриб у ғалати қараш қилди ва каравотга ўтириб олди.

— Кептилар-да интизор қила-қила.— Бегона, қаҳрли овоз янгради. Кўзлар ҳам ётсираб, зардали қадалганди.

Кузьма шошиб қолди:

— Сенга нима бўлди?

— Ҳеч нима.— Клавдя юзини ёстиққа босиб, ҳўнграб юборди.

Кузьма унинг ёнига келди.

— Нега ҳўнграйсан? Клавдя?

— Кетдинг-вординг... гумдон бўлиб кетдинг... Бу ерда бўлса ҳамма роса майна қилди...— кўёши аралаш койиди Клавдя. — Шу кетганингча қорангни кўрсатмаганинг яхшийди, бунақа эрни бошимга урамани...

Кузьманинг жаҳли чиқди, шинели, фуражкасини ечиб улоқтириб, хонада бориб-кела бошлади.

— Бу кишимни қаранглар-у!.. Нима, энди бирон ёққа ҳам боролмайманми?

Беланчакда ётган бола уйғониб кетиб, йиғлаб юборди. Кузьма қизининг олдига бориб, кўрпачасини очди-да, уни қўлига олди.

— Саломатмисан, Машенькагинам! Нимага энди кўзёши қилиб қолдинглар? Машенька... Маша, Марусенька...— Бола йисидан тийилмасди. Клавдя ҳам ёстиққа ётиб олганча ҳануз ҳўнграрди.— Лоақал сен овозингни ўчирсанг-чи!— бақириб берди Кузьма хотинига.— Нима бало, ростданам эсингни еб қўйганмисан дейман?!

Клавдя ўрнидан туриб, болани олганди, у ўша эа-хотиёқ тинчиди.

— Қизалоғим, жонгинам, ўзимни қўзичоққинам...— дея эркаларди-ю, кўзларидан бўлса ҳамон ёш юмаларди.

Кузьманинг раҳми келиб юраги ачишиб кетди. Хотинига яқинлашиб, уни қизи билан қўшиб қучоқлади.

— Хўш? Вой сен тентакни қара-ю!.. Ҳа, кетгандим. Курсларда ўқидим. Мен энди бу ерда қонуний милиционерман. Бунимасига йиғлайсан?— Ачинганиданми, ачиниш ва муҳаббати қўшилибми, ишқилиб Кузьмани шундай туйғу чулғаб олди батамом. Шу топда унинг ўзи ҳам ўкраб юборгундай эди. Бир сония у қизини тирик етим қилганига ишонгандек бўлди, аниқроғи, шундай бўлса аҳволи нима кечишини тасаввур қилди. Жимитдаккина нуридийдаси, юрагининг бир парчасини тақдир измига ташлаб кетгандай бўлди... Алланечук бўлиб кетди у.— Жонгиналарим...

— Икки оғизгина сўз ёзиб юборолмадинг-а уйга! Дом-дараксиз гойиб бўлиб кетдинг... Одамларни кўзига қарашга бетим чидамай қолди.

— Бўпти, бўпти!— Кузьма хотинининг бошини силарди-ю, хаёли мутлақо бошқа ёқда эди. Отасиз қолиши мумкин бўлган қизини ўйларди. Унинг қандай йиғлашини кўз олдига келтирарди.— Аҳволинглар қалай?

— «Қалай» дейди-я... На уятинг, на виждонинг боракан...

— Менга қара, бас қил энди,— аччиғи келди Кузь-

манинг.— Намунча захриинги сочмасанг, сира тўхтай
демайсан-а! Хўп, кетибман! Мана, келдим ҳам. Тишга
босгулик бирон нима бер.

Кузьма харракка ўтириб, тамаки тутатди.

«Севмайман уни, ҳамма гап шунда,— деб ўйлади
у тўсатдан.— Кўнглинг йўқ, додинги худога айтаве-
расан энди».

— Янги раис қалай?

— Қалайлигини мен қаёқдан билай?

— Ғалла қидирдим?

— Беспаловларникидан топишди. Холминскийлар-
никидан ҳам...

— Кўпми?

— Билмадим. Топишди дейишганди, қанчалигини
бўлса — билмайман. Сени бошингда фақат ғалла! —
Клавдянинг бундай осонгина бўш келгиси йўқ эди.

Кузьма унинг бу таънасини қулоғининг бир чекка-
сидан ўтказиб юборди.

— Қаердан топишибди? Беспаловларникини айтяп-
ман.

— Омборхона билан отхона ўртасидаги девор ора-
сидан, дадам айтганди. Бутунлай келдингми ўзи?

— Ҳа.

Кузьма наридан-бери тамадди қилди-ю, қишлоқ
советига отлади.

— Бирпасгина уйда бўлсанг нима қипти.

— Улгураман бунга. Қайтиб келдим-ку ахир.

— Ҳозир ўтиргин-да уйда. Одамлар олдида уят-ку:
эшикдан кирмасдан тешикдан...

— Тезда келаман!— Кузьма овозини кўгарди.

— Уша лаънати қишлоқ советингга ўт тушсин илоё!

Кузьма уйдан отилиб чиқиб кетди.

«Эҳ, жин урсин!..»— алам билан хаёлидан ўтказди.
Кайфияти бутунлай бузилганди.

Қишлоқ советида Елизар Колокольников чехраси-
дан хушфёллигу табассум ёғилиб ўтирарди. Худди
хўжайиндай ялпайиб олганди у.

Саломлашди.

Кузьма яқинлашаркан, Елизардан қўланса ҳид ке-
лаётганини пайқади.

— Сафарлари қутлуғ бўлсин! — Елизар оғзи қуло-
ғига етгундай иршайди.

— Нима бало, мастмисан?— сўради Кузьма.

— Қандай иш билан келдилар бу ерга?

— Янги раис ҳам ичадими?

Елизар зумда жиддийлашди.

— Биз... ҳар хил одамларнинг саволларига жавоб бериб ўтирмаймиз.

— Раис қаёқда?— сўради Кузьма жиддий оҳангда.

— Районга кетган,— шоша-пиша жавоб қилди Елизар, бироқ кейин тўсатдан қутуриб кетди. — Менга ўдағайлама бунақа!— У жойидан тура бошлади.— Кимсан ўзи? Ҳужжатинг! Йўқса ҳозир...

Кузьма уни кўкрагидан итариб юборди. Елизар гурс этиб харракка ўтириб қолди, хира тортган кўзларини Кузьмага еб қўйгундай қадади.

— Нима қиляпсан... даванги?.. Бир марта кавушингни тўғрилаганлари камлик қилдими? Яна шуни тусаб қолдингми?!— Елизар столга мушт туширди.— Кўз-зингга қара, суробингни тўғрилаб қўймай яна!

— Утир.

Елизар Кузьма кутганидай ювош тортмади, балки тагин аста ўрнидан тура бошлади.

— Утир деяпман!

Елизар ундан мастона кўзларини узмай, ўнг қўли билан стол ёнини пайпаслаб, тортманинг бандини излашга тушди.

Кузьма то тортмани очгунича қўйиб берди. У тортмадаги қоғозлар орасидан ниманидир қидира бошлаганидан кейингина Кузьма шартта стол устидан эгилиб, тортмадаги тўппончани олди-ю, Елизарга қайрилиб ҳам қарамай, қишлоқ советидан чиқиб кетаверди...

«Зап ишлар бўляпти-да!.. Туф-э, падарига лаънат!»— Кузьманинг кўнгли ғашланди, авзойи бузилди.

Кунбўйи ишқалдан боши чиқмаяпти. Бир Егор билан тўқнаш келиб қолди, бир Клавдя йиғлаб безор қилди, энди бўлса анави галварс тўппончага ёпишмоқчи... Нимадир қилиши, ўзини қайгадир уриши, пароканда ҳиссу ўйларини ювошлантириши керак. Шунда кўнги тилаги, қалби ҳукмрони — Марья ёдига келди. Уни кўриш, овозини эшитишни қўмсаб қолди... Оёқлари ўз-ўзидан соҳил бўйи кўчасига, Егор Любавин турадиган кўчага олиб чиқадиган тор кўчага бурилди... Егор билан эрталабки учрашуви эсига тушди.

Кузьма тўхтади.

«Егор душман, ҳа, кучли ва бешафқат душман».

Кузьма Бакланга, душманни янчиб ташлайман, деган қатъий ҳамда ошкора мақсад билан қайтганди. Ҳамма ишни Марья чалкаштириб турарди аммо. Егорни таъқиб этиш билан Марьяга озор беришини тушуниб турарди у. Марьяга озор бериш билан эса ўзи азоб чекади, қийналади. Шундай бўлиши турган гап. Шу боисдан ҳам уни кўриш истаги чандон ортди.

...Марья ҳеч нимага тушунмай, унга узоқ тикилиб қолди.

— Салом!— такрорлади Кузьма, беихтиёр жилмайиб.

— Тағин Егорни машмашасими?— сўради у, саломга жавоб ҳам қайтармай. Кузьмани милиция кийимида кўриб қўрқиб кетганди.

— Егорингга нима бўларди?— бу савол Кузьмани бир оз сергак тортирди.— Егорингга ҳеч бало бўлгани йўқ, кундаков қилиб ётибди.

— Унда нима гап?..

— Нима гап бўларди?

— Нимага келдинг бўлмаса?

— Шундоқ. Меҳмонга.

— Вой худойим-эй!— Марья харракка ўтириб қолди.— Эсингни еб қўйганмисан ўзи?

— Нимага энди?

— Яна нимага деб сўрайди-я! Борди-ю биров кириб қолса-чи?.. Егор кеп қолса нима бўлади!

— Келса нима қипти?

— Йўқ. Кузьма, кет.— Марья шахт билан ўрнидан турди.— Бор, Кузьма.

— Шошмасанг-чи ахир! Нимага энди ҳалигиндай.. Бир нима қил қўяманми сени? Бирпас ўтираман-да, кейин кетаман.

Марья истамайгина итоат этди. Деразапардаларни бекитиб қўйиб, қарама-қарши ўйлар исканжасида хонанинг ўртасида туриб қолди.

Кузьма фуражкасини, шинеллни ечди, стол ёнига ўтириб, теварагига кўз югуртди.

— Уғлинг қалай?— Сал қаддини кўтариб, беланчакка қаради.

— Ўсяпти, нима ташвиши борийди уни... Узинг қаёқларда эдинг шу пайтгача?

— Курсларда. Милиция ишлари бўйича ўқидим.— Кузьма Марьяни худди биринчи марта кўраётгандай

тикилди. Бу вақт орасида тўлишибди у. Кучга тўлиб, етилибди анча. Ёлғиз кўзларигина бояги-боягидай мулойим, оқилона ва меҳрибонона боқарди.

«Мана шунақа қилиб умр бўйи қийнайди мени»,— хаёлидан кечирди у.

Ойналарда ботиб бораётган қуёш нурлари жиловларди. Нимқизғиш мулойим қоронғилик қамраб борарди уйни.

— Узингам ғалатисан-да, Кузьма. Хотинингни кўрдингми ўзи?

— Кўрдим. Нимайди?

— Бу ердагилар бутунлай кетиб қолди деб ўйлашганди.

— Сен ҳам шундай деб ўйладингми?

— Мен нимага ўйлайман?— дея Марья чироқни ёқди.

— Ҳа, тўғри айтасан...— Кузьманинг овози титраб кетди. Кўнглидан шулар кечди: «Борди-ю у яна Егорни қўйиб юбор деб ялиниб келса нима қилардим? Қўйиб юборармидим ёки йўқми? Йўқ, қўйиб юбормасдим», деган қарорга келди.

Марья бошини силкиб, тиқмачоқдай, бақувват қўллари орага ташлаб, сочларини тузатди.

— Эҳ, Кузьма, Кузьма-я...

Кузьма харракдан қўзғалди, унга яқинлашмоқчи бўлди.

— Кузьма!— Марьянинг кўзлари жиддий боқди.

Йигит яна ўтирди.

— Сенга нима бўлди? Эсинг жойидами ўзи?.. Икковимиз болалимиз-а.

— Эҳ, Маша... нимагадир ҳаётим кўнгилдагидай эмас мени.— Кузьма панжасини сочлари орасига суққанича бир неча дақиқа қимир этмай, ерга тикилиб ўтирди.

Унинг чинакамига ғам-алам чекаётгани Марьянинг кўнглини бузди, у йигитнинг ёнига келиб, қўлини кифтига қўйди.

— Нимага азоб чекапсан?

— Клавдияни севмайман. Нима қилай?.. Шундоқ яшаб бўладими ахир? Худди азройил кутиб тургандай сира уйга оёғим тортмайди. Шуям турмуш бўлди-ю! Қизимни бўлса жонимдан ортиқ кўраман, Сени ҳам яхши кўраман.

Марья секингина қўлини олди. Кузьма бошини кўтарди — кўзларида ғусса акс этиб турарди. Марья унинг бошини силади.

— Эҳ, шўрпешонагина... Тагин сенга раҳмим келяпти, Кузьма. Нимага энди бунақа дейсан ахир? Клавдя қанақанги яхши қизки... Кўзлари тўрт бўлиб кутди сени...

— Ҳа... Яхши, албатта. Эҳтимол мен ёмондирман.

— Кўнглинг бўлмаса нимага уйландинг унга?

— Мен қаёқдан билай?.. Ичадиган нарсаи борми?

— Қайфинг ошиб қолади-ку?

— Йўқ, жиндаккича ичман, балки сал энгил тортарман.

Марья бир кўнгли, балки ростдан ҳам энгил тортар, деган ўй билан Кузьмага ичкилик бергиси келар, бир кўнгли чўчир — ана шу икки ўй орасида иккиланиб турарди.

— Жуда нимжонсан, Кузьма, маст бўлиб қоласан... Яхшиси уйингга бора қол.

— Намунча энди мени нуқул нимжонсан-нимжонсан деявердинг!.. Қанақа нимжон эканман?

Марья астагина қиқирлаб қўйди-да, пол тагига тушиб кетди.

Кузьма бўлса бу пайтда: қани энди ҳозир отни қўшсанг-у, Марья билан ўғлини, жажжи Машани олсангда, бошинг оққан томонга жўнасанг, деб ўй сурарди. «Кенг жаҳонда жой топилиб қолар».

Марья пол тагидан унга чирпитда самогон узатди:

— Ушлаб тур.

Кузьма чирпитни харракка қўйиб, Марьянинг чиқиб олишига ёрдамлашиб юборди.

— Нима қиялпмиз ўзи, Кузьма?

— Ҳеч нима.— Кузьма бурчакдаги жавонни очиб, идиш олмоқчи бўлди.— Стаканларинг қаерда?

— Ўша ерда. Шошма, ўзим оламан. Тинчгина ўтиравер энди жойингда. Кўнглим сезиб турибди, Кузьма, бир касофат орттираммиз-да.

— Ҳечқиси йўқ!— Кузьма катта-катта қадамлаб бориб, стол ёнига чўкди.

— Клавдя қидириб юрмасмикин сени?

— Йўқ, қидирмайди.— Бироқ унинг ҳуркак бахти думини қисиб олди-ю, ўша заҳотиёқ хаёлидан: «Бугун

нима бўларкин ҳар қалай?» деган фикр чақиндай чақнаб ўтди.— Кел, шу гапни қўя турайлик, Марья.

— Қайси гапни?

— Клавдя тўғрисидаги, эринг тўғрисидаги...

Кузьма ўзига стаканни тўлатиб, Марьяга камроқ қуйди. Ўз қадаҳини қўлига олиб, Марьяга қаради... У бугунги кун бундай тугайди деб ўйламаганди асло. Эҳтимол, у ҳали тугамагандир?

— Олмайсанми?..

— Кел,— Марья ҳам стаканни қўлига олди.

Худди шу сонияда ташқи эшик гижирлаб, даҳлиздан аллакимнинг этиги товуши эшитилди. Биров хона эшиги олдида тўхтаб, эшик бандини излай бошлади — даҳлиз қоронғи эди...

Кузьманинг аъзойи бадани музлаб кетди. Қулоқлари шанғилларди.

Эшик очилди... Елизар Колокольников кирди. Пойгакда тўхтади.

— Саломатмисизлар,— деди у. Кузьманинг наздида Елизар киноя қилгандай бўлди.

— Саломатмисан, Елизар,— жавоб қайтарди Марья секингина.

Кузьма томоғига тиқилиб қолган муштумдак нарсани базўр ютинди.

— Бу ерда нима қилиб юрибсан?

— Кузьма Николаевич... — Елизар хонанинг ўртасига ўтди, унинг кайфи тарқаб кетганди.— Уни қайтариб берсанг. Йўқса мен... Бер, Кузьма.

Кузьма гап ўзи Елизарнинг столи тортмасидан олиб қўйган тўппонча устида кетаётганини дарров тушуна қолмади. Пайқаганидан кейин эса қўрқув ўрнини — ўшандай зудлик билан ғазаб эгаллади. У тўппончани чиқариб, ўқдонини бўшатди, ўқларни чўнтагига солдида, Елизарга қараб итқитди.

— Жўна бу ердан.

Елизар ушлаб қолмоқчи бўлиб қўлини чўзди... Тўппонча тарақ этиб полга тушиб, сирғалиб каравот тагига кириб кетди. Елизар шартта энгашди-ю, ўшоққа урди ўзини. Анча маҳалгача ихраб-сиҳраб, пишиллаб... қидирди уни.

Кузьма аранг тутиб турарди ўзини; аслида сапчиб туриб, Елизарга ташланишга тайёр эди.

Марья Елизар кириб келганида қандай ҳолатда

Ўтирган бўлса, худди ўшандай ўтирарди, фақат стаканни қўйганди, холос.

Елизар тўппончани ниҳоят толиб, қаддини ростлади. Кузьмага, Марьяга, столга бир-бир қараб қўйди... Бу гал ҳақиқатан ҳам мийиғида кулди.

— Мана, Кузьма Николаевич. Бу бошқа гап, йўқса ким билади дейсиз нималар бўлишини...— деди у ва эшикка қараб юрди.— Суҳбатларинг ширин ўтсин.

Эшик тарақлаб ёпилди, яна оғир этикнинг гурсиллаган товуши эшитилди, даҳлизнинг эшиги ёғирлади, занжир шиқирлади... Ерни тап-тап босиб кетаётган одим шарпаси келди... Кейин дарвоза аста ёғирлади, одим шарпаси кўча бўйлаб олислаб бориб, жимиб қолди.

Буларнинг бари алоқ-чалок тушга ўхшарди.

Кузьма Марьяга қаради, Марья ҳам унга қаради.

— Тамом бўлдик, Кузьма,— лабларигина пичирлади жувоннинг.

Кузьма сакраб турди-ю, Елизарнинг кетидан чопди. Кўча қоронғи эди.

Кузьма аланглади. Энгашиб қараганди, Елизарнинг қорасини илғади. У анча олисга бориб қолибди. Кузьма орқасидан югурди.

Елизар тўхтади — одим товуши тинганди, кейин у ҳам орқасига қарамай чопа кетди. Нимадан қўрққаню нима хаёлга борганини ким билади дейсиз...

Кузьма унга қишлоқ совети ёнидагина етиб олди.

— Нима керак сенга?!— бўкириб юборди Елизар.— Ҳой одамлар!!

— Бўкирма. Юр ичкарига.

Пиллапоядан индамай кўтарилишди. Қишлоқ советига киргач, қоронғида, тик турганча гаплашишди.

— Қаёқдан била қолдинг... ўша ердалигимни?

— Хотининг айтди, Қлашка.

— У қаёқдан билибди?

— Бунисини билмадим. Буни ўзларинг ҳал қилаверларинг.

— Бўпти... Энди гап бундоқ: мабодо бирор кимсага мени... ўша ердан топганингни айтгудай бўлсанг, Елизар, истаган нарсанг ҳаққига онт ичманки, паққос ўлдираман,— дея Кузьма унинг нақ тумшугига тўппонча қадади.

— Сенлар билан нима ишим бор мени? Ўзларинг

қилдиларингми қилғиликни, энди ашуласини ҳам ўзларинг айтаверларинг. Иннакейин, пўписаниям ҳожати йўқ. Дағдаға учун ҳам жавоб беришга тўғри келар-ов.

— Елизар, сендан бир одамча илтимос қиламан — оғиз очма бу ҳақда.

— «Ўлдираман» дейди-я!.. Вой сени қара-ю! Ёшлиқ қиласан ҳали! Она сути оғзидан кетмаган гўдаксан ҳали!— Елизар яна дадиллашиб қолди.

— Елизар, тагин бир марта айтяпман... Пўписа қилаётганим йўқ, агар оғзингдан гуллайдиган бўлсанг ростдан ҳам отиб ташлайман. Ҳеч кимга айтма. Унда таги-тугида бўлмаган мишмишларни тарқатишади, кейин бечоранинг аҳволи нима кечади! Ўзим учун илтимос қилаётганим йўқ, Елизар. Аёл кишига раҳм қил. Айтмагин, Елизар. Бунга мен айбдорман — шунчаки киргандим... Шунчаки киргандим, бор гап шу, васалом.

— Айтдим-ку ахир: бу менинг ишим эмас,— Елизарнинг овози сал илигандай кўринди.— Мендан илтимос қилишни ҳожатиям йўқ. Ўқларимни бер.

— Эртага эрталаб бераман. Чин сўзим, бераман. Ҳозир иложим йўқ. Бўптими?

— Бўпти.

— Қўлни ташла.— Кузьма Елизарнинг терчилаган каттакон кафтини ижирғаниб қисди-да, қишлоқ советидан чиқиб кетди.

«Айтармикин ё айтмасмикин?— дея ичини ит тирнаб борарди у қоронғида.— Айтадиган бўлса маломатга қолдик. Менинг у ердалигимни Клавдя қаёқдан билдийкин? Бирортаси кўриб қолганмикин?..»

Марьяникида чироқ кўринмасди.

Кузьма пиллапояга кўтарилди, нимагадир қоқилиб кетиб, чўчиб тушди. Энгашиб қаради — ерда шинели ётибди, ёнгинасида фуражкаси. Эшикни тақиллатди. Ҳеч ким чиқмади. Кулба сув қуйгандай жимжит. Яна тақиллатди — на тиқ этган товуш, на бир шарпа эшитилди ичкарида. Кузьма бир муддат кутиб тургач, шинелини кийди-да, уйига жўнади...

Уйда чироқ ёқиб экан.

Кузьма эшикни итарди — берк. Тақиллатди, ичкари хонанинг эшиги тарақлаб очилди, кимдир даҳлизда турди бирпас... Сўнг қайнонасининг чийилдоқ овози эшитилди:

— Ким бу?

— Мен,— жавоб қилди Кузьма.

Хонанинг эшиги ёпилди. Бир неча дақиқа ўтди. Кузьма ўзига қарши нимадир ҳозирланаётганини тушуниб турарди-ю, лекин айнан нималигини билолмаётганди. У кутиб тураверди.

Ниҳоят ичкаридаги эшик очилди. Даҳлиздан сарпойчан оёқларнинг шипиллаганча юриб келгани эшитилди, ғалақани очишга анча овора бўлишди... Кузьма ичкари кирмоқчи бўлганди, кўкрагидан итариб, пиллапояга Платонич икковлари кўтариб келишган эски қутини тарақ эткизиб қўйишди-да, эшик тагин тарақлаб ёпилди, ана шундан кейингина қайнонаси мулойимгина қилиб деди:

— Қаердан келган бўлсанг, ўшсққа жўна, жоним болам...

...Кузьма бу тунни пичанхонада ўтказди...

12

Елизар Колокольников, турган гап, ичига сиғди-ролмади.

Тўппонча қўлига теккан заҳотиёқ ваъдасини унутди-ю, қоронғи янада қуюқлашишини кутиб турди-да, кейин тўппа-тўғри Любавинларникига йўл олди. Емельян Спиридонич уйда йўқ экан, у Кондратникда тунаб қолибди. Елизар бир нафас ўйлаб турди-да, Кондратникига қараб юрди. У кайфияти жойидалигидан Хаз-Булат қўшиғини хиргойи қилиб борарди.

Фекланинг уйда чироқ милтилларди. Деразапардалар ташлоғлиқ, йўлга қараган ойнага эса шол тутиб қўйилибди.

«Нимадир қилишяпти»,— дея ўйлади Елизар ва панжарадан астагина ошиб ўтди, ҳар эҳтимолга қарши ичкарига мўралаб қараб олмоқчи бўлди. Ошиб ўтишга ўтди-ю, икки қадам босмаёқ тўхтади: Любавинларнинг ҳаммага машҳур бўрибосарлари эсига тушиб қолди. Отасидан ажраб чиққанида Кондрат кўпаклардан биттасини ола келганми ё йўқми, буни билмасди у. Агар ола келган бўлса деразага яқинлашаман деб уринмай қўя қолгани маъқул: Любавинларнинг ити ичкарига индамай киритаверади-ю, мараз, орқага

қайтаман деганингда шартта ёпишади. Елизар қулоқ солиб турди бирпас — жимжит. Демак, Кондрат итлардан бирини олмаган экан. Эҳтиётлик билан деразага яқинлашиб, парда остидан ичкарига мўралади, қараса, Фекла ўчоқ бошида гум-гурсдай кўкрагини тутқич-косовга тираганча турибди. Унинг шундоқ ҳам қип-қизил юзида печкадан тушаётган аланга шуласи ўйнапти. Ерга, харракка, столга — ҳаммаёққа идиш-товоқлар териб ташланган.

«Нима бало қилишяпти ўзи?»— ҳайрон бўлди Елизар.

Стол ёнида Кондрат билан Емельян Спиридонич ўтиришибди. Кондрат деразага яқин, кенг елкаси билан дастурхондаги нарсаларни тўсиб ўтирибди. Бироқ аниқ-тиниқ, энг муҳими — Емельян Спиридоничнинг башарасидан ичишаётгани аён кўриниб турибди. Ичиб, нима ҳақдадир суҳбат қуриб ўтиришибди. Фекла уларга қулоқ солар, вақт-вақти билан жилмайиб қўярди.

Елизар бу сас-садосиз манзарани узоқ кузатиб турди-ю, лекин ҳеч нимага тушунмади.

«Ё ёғ чучитишяпти, ё чўчқа мойи эритишяпти», — деган қарорга келди у. Кўзига ичкари шинам, серфайз, озода ва иссиққина кўриниб кетди. Энг асосийси — столда чашма сувидек тип-тиниқ арақ бор. Акаси жонидан десангиз, шиша бўғзидан қул-қул қилиб чулдиллаб тушади... Кўрганингни ўзида юрагинг орзиқиб кетади...

Елизар шунақанги ширин хаёлларга берилиб, ҳатто буёққа нимага келганини эсидан чиқариб қўйди, яна эсига тушганида эса суюниб кетди. Деразадан олислаша бошлади. Худди шу пайт орқасидан устига жонли ва зил-замбилдек алланима ташланди... Елизар бунинг ит эканини англаб улгурмасиданоқ додлаб юборди.

— Мельян! Кондрат! — итдан юзини бекитганча хунук овоз билан дод солди у.

Кўппак грибонидан олишга тиришарди. Елизар уни оёқлари билан тепганча бўкирарди:

— Мельян! Кондрат!

Уйдагилар чопиб чиқишиб, кўппакни тортиб олишди. Емельян Спиридонич итни ушлаб турар, Кондрат бўлса Елизарнинг ёқасидан олганди. Секингина, заррача пўписа қилмай сўради у:

— Бу ерда нима қилиб пойлаяпсан, қанжиқ?

— Кондрат, бу менман!— илтижо қилди Елизар.— Елизарман. Пойлаётганим йўғийди... Муҳим хабар билан келгандим... ойнани тақиллатмоқчийдим, анави ҳаром қотгур бўлса шаппа ташланиб қолди. Қўйворсанг-чи ёқамни!..

Кондрат Елизарни қўйиб юборди.

— Қанақанги хабар?— дея сўради Емельян безовталаниб.

— Шунақанги хабарки... Қай гўрдаги ҳайвонларни болалатиб ётибсизлар. Сал бўлмаса шу ерни ўзида гумдон қилиб қўя қолай дегандим уни.— Елизар ўзининг жон аччиғида бўкирганидан хижолатда эди.

— Кўппакни ўрнига сени ўзингни занжирга боғлаб қўярдим-да унда,— деди Кондрат.— Кейин вовиллашга мажбур қилардим.

— Боғлармиш-а... Хотиним Василисани боғлай қол, ҳалигача шаддод, тезоброқ. Қаҳрамонни қаранглар-а...

— Четроқ тур, Кондрат, Вафодорни қўйиб юбораман,— жиддий оҳангда деди Емельян Спиридонич.

— Э-э!— қичқириб юбораёзди Елизар.— Юринглар, уйда айтаман янгиликни.

— Шу ерда айтавер.

— Бу ерда айтмайман. Мумкин эмас.

— Шу ерда туратур.— Емельян Спиридонич итни олиб кетди, Кондрат эса бир ўзи ичкарига кирди.

Елизар билан Емельян Спиридонич уйга кирганларида бояги идиш-товоқларнинг бирортаси кўринмасди. Печь мўрисининг қоққоғи берк эди.

Фекла номатлуб меҳмонни сергак, зардали нигоҳ-ла қарши олди; ҳеч қанча вақт ўтмай, ҳайрон қоларли даражада Любавина бўлиб қолганди у.

— Ечиниб, буёққа ўт,— ҳеч гап бўлмагандай Елизарни дастурхонга тақлиф этди Кондрат.

Елизар калта пўстинини тезгина ечиб, кафтларини ишқаганча, томоқ қириб олди.

— Кечалари совуқ бўлиб қолди-да!

— Утириб, исиниб ол.

— У-ҳў! Бу ерда ҳалиги... ишлар бошқача-ю...

— Этигингни тозаласангчи лоақал,— деди Фекла. Елизар этигини латтага артган бўлди-ю, зипиллаганча стол томон юрди.

Емельян Спиридонич қўйиб узатди унга:

— Ушла,

— Үзинга-чи?

Емельян Спиридонич ўглига кўз қирини ташлаб қўйиб, ўзи ва унга ярим стакандан қуйди.

Кайфи чоғ бўлиб қолган Елизар Феклага ўгирилиб қаради.

— Мен сени қуймоқ пиширяпти деб ўйлабман. Нимага шундоқ бемаҳалда уннаб қопти, дегандим.

Фекла унга шундай қараш қилдики, Елизар ўша заҳоти ўгирилиб олганча, қайтиб қарамади.

Ичишди.

— Уҳ-ух!— Елизар одоб юзасидан бошини чайқатиб қуйди.— Аранг ўтди-да лаънати.

Фекла пиқ этиб кулди:

— Ол-а, сенинг томоғингдан ўтмасаканми!

Кондрат билан Емельян Спиридонич индамай кўтаришди.

Учовлон узоқ курсиллатиб бодринг ғажишди, қизгимтир сур чўчқа гўшtidан тишлаб, ҳузур қилиб, чапиллатиб чайнашди.

— Хўш, қанақанги янгилик экан?— Емельян Спиридоничнинг сабри чидамади.

Елизар дадил шишага қўл узатди — ўзига қуймоқчи эди, лекин Кондрат тирсаги билан шишани нари суриб, талабчан, тик боқувчи нигоҳини Елизарга қадади. Елизар жиндак қўполлик билан:

— Фекла, чиқиб тур!— деди.

— Қаёққа чиқарканман?— Фекла Елизарга ўқрайди, сўнгра эрига саволомуз тикилди.

— Майли, чиқиб тура қол,— деди Кондрат истаристамас.— Биз гаплашиб олишимиз керак.

Фекла итоаткорлик билан пўстинчасини кийиб, чёлакни олди-да, уйдан чиқди.

— Қанақа янгилик экан?

— Бу янгилик...— Елизар шошилмасди.— Бирорталарингда тамакидан борми?

Емельян Спиридонич ярим стакан арақ қуйиб, унинг қўлига тутқазди.

— Ичгин-да, гапни бошла. Ўтирволиб вайсайвермасдан...

Елизар кўтарди, қаттиқ томоқ қириб олиб, тамаки халтасини чиқарди-да, ўрай бошлади.

Емельян Спиридонич ранжиганнамо кўзларини қисинқираб, Елизарга яқинроқ сурилди..

— Гап бундоқ,— гапира бошлади Елизар ҳовлиқиб,— Егоркаларингни хотини Манька, анави узуноёқ, Кузьма билан дон олишаркан. У бугун етиб келмасданок тўғри ўшоққа борибди.

Ота-бола Любавинларнинг чаккалари тиришди. Елизарга тикилганча уёғини кутишарди. Кутадиган нарса эса йўқ эди — барини айтиб бўлганди. Лекин ҳаминша бундай пайтда ниманидир, қандайдир мутлақо аҳамиятсиз, ҳеч нарсага арзимайдиган тафсилотларни эшитишни кутишади, сабаби — булар манзарани тўлиқроқ гавдалантиради-да. Елизар давом эттирди сўзини:

— Мен бир иш билан уйига, Кузьманикига биррогина киргандим, кирсам жияним Қлашка: «Маньканикида ўтирибди», деди. «Маньканикида нима қилади?»— дедим. «Шунчаки ўзи», деди-ю, кўзларидан бўлса шашқатор ёш юмалаяпти. Мен бўлсам оёғимни қўлимга олиб, Маньканикига югурдим: ҳар қалай у, Қлашкани айтаман, жияним-ку. Юрагим ачиди. Юм-юм йиғлайди... Маньканикига кирсам, ўша ерда ўтирибди. Ичиб ўтиришибди. Шунда мен унга: «Кузьма, инсоф деган нарса борми ўзи сен-да, ёки арзон-гаровга пуллаб юборганмисан ҳаммасини?»— дедим. У бўлса менга тўппонча ўқталди денглар... Ана ундан кейин кўринг томошани.

— Кўп бўлдими бунга?— тушкун овоз билан сўради Кондрат.

— Қанақасига кўп бўларкан? Йўқ, қош қораяр-қораймас.

— Ҳозирам ўша ердами?— сўради Емельян.

— Ўша ерда бўлиши керак.

— Кондрат, бориб кел. Ҳозирча ҳеч нима қила кўрма, фақат билиб келсанг бас.— Емельян Спиридонич ўрнидан турди, яна ўтирди, панжаларини пахмоқ сочлари орасига суққанча болохонадор қилиб сўкди.

Кондрат кўз очиб-юмгунчалик вақт ўтмай кийиниб бўлиб, чурқ этмай чиқиб кетди.

Емельян Спиридонич бошини қўлларига қўйган қўйи миқ этмай ўтирарди.

Елизар ичкилик қулқуллаб кетмасин деб қўлини эҳтиётлик билан шишага узатиб, стаканни лиқ тўлдирди...

Емельян Спиридонич бошини кўтарди. Елизар чўчиб тушди.

— Менгаям куй,— деди Емельян.

Кутаришди. Кейин тамаки тутатишди.

— Ҳозир ким у? Тагин қишлоқ советида ишлайдими, сен қаёққа борасан унда?

— Э-йўқ, у милиционер бўп кепти.

— Гап буюқдайкан-да!..— Емельян Спиридонич бошини силкиб қўйди. — Кўп-паг-эй!.. Унгидан бўлмаса сўлидан экан-да...

Елизар хайрихоҳона хўрсиниб қўйди. Жим қолди.

— Егорка ярамасга айтгандим-а: «Битлиқи Поповани олма, уйланма унга», деб айтганман-а, йўқ, олди ўшани. Мана оқибати... Бир нима тортиқ қилган бўлса, ийиб лаққа туша қолган, қанжиқ.

— Совға-саломсиз бўлмаган, албатта,— қўлтиғига сув пуркади Елизар.— Мен ҳатто шундай хаёлга ҳам бориб қолдим: ўғли Егордан бўлганми ўзи?

Бундай саволни кутмаган Емельян бир нафас столга тикилиб қолди, кейин кафти билан қарс эткизиб юзига тушириб, тескари ўгирилди-да, баланд овозда деди:

— Мен қаёқдан билай? Нима, ўша заҳарли илонни оёғидан ушлаб турибманми?— Бу Емельян Спиридонич умри бино бўлиб хаёлига келтирмаган кулфат эди.— Улиб-қутулиб катта қиласан...— Емельян Спиридонич ғазаб-ла бурнини қоқди, кўзларини артди.— Қўлтиғимга кирар деб умид қиласан. Мана, катта ҳам қилиб кўрдик! Биттасини нақ тўнғиздай думалатишди, бошқасини бўлса... ҳм! Нима учун?!

Елизар ҳамдардлик билан жимгина ўтирарди.

— Нима учун деб сўраяпман?!— Емельян мушти билан столни туширди гурсиллатиб.

— Ҳаёт ўзи...— эхонаси ёрилиб минғирлади Елизар.

— «Ҳаёт!» — масхара қилди Емельян уни.— Уша ҳаётни ўзи нима?..

Кондрат кириб келди.

— Очишмади. Роса тақиллатдим — эшикни кўчириб юборишимга оз қолди...— Қалта пўстинини ечиб, стол ёнига ўтирди.

— Шунақа гап де. Ана!..— Емельян Спиридонич Елизарга қаради.— Сен бўлсанг бу ерда ҳаёт тўғрисида сафсата сотиб ўтирибсан.

Елизарнинг кўнгли жойига тушди: Кондрат қайтиб келади-ю, «у ерда ҳеч қанақанги Кузьма йўқ», деб қолади, деган ўй билан қўрқиб ўтирганди.

— Ичамизми? — таклиф қилди у.

Ҳеч қайсилари жавоб қилишмади унга. Ота-бола Любавинлар шармисорлик аламини чекиб, ғамгин бош эгиб ўтирардилар.

Фекла кириб келди. Нима бўлганини англашга ҳаракат қилиб, учовларига бир-бир тикилганча узоқ ечинди.

— Лизар, алламаҳал бўлиб кетди, бориб ёт,— деди у такаллуфсизлик билан на эри, на қайнотаси Елизарга заррача эътибор бермаётганларини кўриб.

Елизар қўзғалди, калта пўстинини топиб, чиқиб кетаркан, уй эгалари миқ этишмади. Яна шу ондаёқ қайтиб кирди.

— Уёқда нт бор-ку...

— Бойлоқ! — бўқирди Емельян Спиридонич.

Елизар шошиб чиқиб кетди.

— Ётдик! — буюрди Кондрат. — Уёғи эртага бир гап бўлар.

13

Егор ўша куни эрталаб тонг ёришар-ёришмас турди. Отларни суғориб, наридан-бери тамадди қилди-ю, тўнка кавлашга тушиб кетди. Биттасини кундаков қилиб бўлиб, нккинчисига ўтди... Шу пайт йўлда келаётган суворига кўзи тушди. Қимдир отни қичаб келяпти, афтидан унинг олдига келаётганга ўхшайди. Егор кафтини пешонасига соябон қилиб, узоқ тикилди. Сувори пастликда кўздан йўқолди, кейин яна тепаликда пайдо бўлди. Егор аввал отни, сўнг акасини таниди.

— Кундаков қиялпсанми? — сўради Кондрат.

— Нимага келдинг? — нохуш сезгидан Егорнинг юраги муз босгандай бўлди.

— Хотинингни бўлса уёқда... — Кондрат кетига қўшиб қўйган сўздан Егорнинг ажабланган кўзлари нақ бузоқнинг кўзидай олайиб кетди.

— Жинни-пинни бўлиб қолмадингми ўзи? — У илжайишга уринди — довдираб қолганди.

— Бугун кечаси Кузьма билан ётибди. Тагин пайдо бўлиб қолди илон. Милиционер бўп кепти энди. — Кондратнинг остидаги от безовталаниб, ер депсирди. — Тек тур! — деди Кондрат ва бўйнига мушт туширди.

Егор ҳануз акасига бақрайганча турарди. Узоқ турди шу ҳолатда... Кейин тўнкага ўтирди-да, овози хирллаб уч бора такрорлади:

— Ишонмайман. Ишонмайман. Ишонмайман сенга.

— Вой саҳоба-е! — Кондрат туфлаб қўйиб, оти бошини бура бошлади.— Дарозлардан бир этагини туғиб берсин, ана ўшанда кўрасан! Лекигин чўқинтираётганларингда зиёфатга чақириб юрма тагин... Ўз оёғим билан бориб, ўз қўлим билан тақиллатиб эшикларини очолмабман-у, бу бўлса ишонмасмиш. Қирғизишмади ичкарига.

Егор болтани чангаллаганича акасига қараб юрди — аламидан ҳушини йўқотган, нима қилаётганини билмаётганди шу топда. Кондрат оти биқинига тепкилади, от турган жойида кўкка сапчигудек бўлиб олға юлқинди.

— Елғон айтасан,— деди Егор тўхтаб.

— Эсингни йўқотиб қўйма бунақа, жин ургур! — Кондрат от жиловини шартта тортди.— Агар мен алдаётган бўлсам, Елизар Колокольников ёлғон гапирмайди — уларни ўз кўзи билан кўрибди. Эҳ лапашанг, битта хотинни эпломасанг-а. Бутун қишлоққа шарманда қилди-я, ифлос!

— Елғон айтяпсан! — Егор яна унга қараб юрди.

Кондрат отни чуқлади. Орқасига бурилиб қараб, олисдан қичқирди:

— Авлод-аждодимизда бунақаси учраган эмас ҳали! Сен — биринчисан!

Шундай деб қичқирди-ю, пастликка шўнғиб кетди, кейин тагин тепаликда пайдо бўлиб, бурилиб қаради... Егор болтани ушлаганча қаққайиб турарди. У то акаси бурилишдан ўтиб кўринмай қолгунича кутиб турди-да, сўнг отлар ёнига қайтиб, бирини ечди-ю, ўзини устига ташлаганча, йўлсиз-несиз, тиккасига елдириб кетди. Бакланга бориладиган қисқа йўлни биларди у.

Шундоққина қишлоққа етиб қолинганда муздек сойни кечиб ўтиш лозим эди. Кўклам кезлари сой тошиб, нақ дарёдай кенгайиб оқарди. Ахта тўғри сувга тўш урди, кўкрагигача ботди-ю, ҳуркиб, саркашлик қила бошлади.

Егор тизгинни силкилайвериб тоза овора бўлди, кейин қирғоққа қайтариб, савашга тушди уни. Ахта орқага тисарилар, осмонга сапчир, пишқирарди. Ақлини йўқотиб қўяёзган Егор нуқул тумшунга туширарди. Ахта

ҳам қутуриб кетиб, чап беришга тиришар, орқа оёқлари билан тепинарди. Тизгинни билагига ўраб олган Егор, от тепкисидан ўзини эҳтиёт қилиб, унинг қорнига тепа бошлади. Лой қирғоқда шу кўйи хийла вақт гир-гир айланишди. Егор секингина сўкинар, от пишқириб, жиловни юлқиб тортарди. Бир гал Егор уни қаттиқроқ тепиб жонини қаттиқроқ оғритди. Ахта тишларини ғижирлатиб, тўши билан эгаси устига ташланди. Ерга қулатиб, тизгинга қўшиб сургаб кетди, айланиб туриб, икки марта ўшатиб тепди... Егор тизгинни қўйиб юборди. Ахта нарироққача чолиб бориб, тўхтади. Егор беҳуш ётарди. Тепкининг биттаси бошига текканди — ана шу тепки уни ҳушидан айирганди.

Вақт жуда эрта эди ҳали.

Қуёш эндигина тоғдан бош кўтариб, водийни заррини ўйноқи нурга буркай бошлаганди...

Егор талай пайтгача қимир этмай ётди. Қуёш астойдил қиздира бошлади, ахта бир неча маротаба безовта кишнаб қўйди...

Ниҳоят Егор қимирлаб, бошини салгина кўтарди... Шунда унинг наздида тўйлари ўтган, Закревскийни гумдон қилган жойи — Михеюшканинг кулбаси жойлашган яйдоқ майдончада ётгандай кўринди. У ҳатто Макарниг овозини эшитгандай бўлди — Макар кулаётганмиш.

«Ичганманми, нима бало?» — ўйлади Егор. Кейин атрофга аланглаб, сойни, отини, толзорни кўрди ва... эсига тушди, тагин бошини қўйди. Бирпас ётгач, бир амаллаб турди, сойдан бошини чайиб, аста отига қараб юрди. От бошини силкиб, кишнаганча нари кетди. Егор зах ерга чўкди. Тамаки тутатди. Бир неча марта тортиб, ташлаб юборди. Дармонсизлигидан йиғлагиси, кимгадир бу ҳаётдан, отидан шикоят қилгиси келди. Марьяни эса хаёлига келтирмасди. Марья унинг учун ўлганди. Хира тортган онги аллақандай сарҳадни босиб ўтган ва ортиқ аччиқланмасди — фақат эзиларди, холос. Кўнгли ғаш эди. Қимгадир ачинарди. Ўзига ҳам раҳми келарди.

Илло ҳаёт тугамаганди.

Егор пешинга бориб енгил тортди. Бошининг оғриғи пасайганди. Фақат қулоқлари шанғиллар ва кўз ўнгида Баклань қаршисидаги баланд тепа бир ёққа сурилиб қолганга ўхшаб кўринарди. Бу тепа жудаям халал берарди.

Егор яқинлашганида от титраб кетди-ю, лекин жойида қолаверди. Егор уни анча эркалаб, қаншарини силадиди, сўнгра унга миниб, кўприкдан айланиб ўтгани жўнади...

Марья хонанинг ўртасига тўшалган дағал мато устида ўтириб олиб, ғалвирдаги клюкванинг қизил нордон мевасини пақирга териб солаётган эди. Ванька ёнида ўйнаб ўтирарди.

Егор ҳорғин, хотиржам кириб борди... Остонада тўхтаб, эшик ёндорига суянди.

— Мева тераётган экансан-да? — сўради оҳистагина.

Марьянинг ранги оқариб, эрига кўзлари ваҳима тўла жавдиради.

— Келдингми?

Егор унга яқинлашиб, пақирни мева-певаси билан тепиб юборди.

Марья Ванькани қўлига олмоқчи бўлиб чўзилди.

— Қўлингни теккиза кўрма, қанжиқ!

Иккинчи тепкининг товуши босинқи ва мулойимроқ чиқди. Марья чалқамчасига ағдарилди, на фарёд урди, на оҳ чекди... Кўксини чангаллаб қолди, холос. Очилиб қолган оғзидан полга тирқираб елимшиқ қон оқа бошладиди.

Егор бир муддат ана шу тирқираб оқаётган қонга тикилиб қолди серрайиб... Онасининг ёнида ўтирган Ванька индамай ўрнидан турди-да, каловлаганча отаси томон келаверди. Егор меваларни босиб-янчиб, ундан эшикка қараб тисарилаверди. Челакка қоқилиб кетиб, йиқилишига сал қолди... Даҳлизда харракдаги яна бир пақирни туртиб тушириб юборди, пақир даранглаб кетди. Ванька йиғлаб юборди.

Егор, худди қоронғидек, даҳлиз эшигини пайпаслаб топди, уни итариб, ташқарига чиқди...

Уй ичида эса Ванька йиғларди.

Егор оти турган дарвоза олдига югуриб борди, кейин орқасига қайтиб, даҳлиз эшигини аста ёпиб, занжирини зулфинга илди-да, кўзлари билан қулфни излади, уни кўрмагач, зулфинга таёқча тиқиб қўйди, томорқага ёки қудуққа сувга кетаётганида Марья шундай қиларди. Оти олдига қайтиб, унга сакраб минди-да, кўчадан жони борича учуриб кетди. Кондратникига йўл олганди у.

— Уни ўлдирдим, бари бир,— деди у хириллаб, уйга кираркан (Фекла уйда эмасди). Егорнинг ранги докадай оқариб кетган, кўзлари аламзада ва бежо жалангларди: у гўё нима қилиб қўйганини батамом англашга тиришаётганди-ю, ammo англаб ета олмаётгандек кўринарди.

Кондратнинг бепарволигию хотиржамлиги зумда барҳам топди, хона бўйлаб бориб-кела бошлади.

— Бутунлайми? Балки ўлмагандир?

— Бутунлай.

— Туф-э! — Кондрат сўкинди.— Юр дадамни олди-га...

Емельян Спиридонич печка устида ётган экан — тоби қочиброқ турган экан.

— Егорка Манькани ўлдириб қўйибди,— остонада-ноқ хабар қилди Кондрат.

— Овозингни ўчир!— деди отаси жиддий.— Дуч келган нарсани овози борича бўкириб гапиришини қара-я! Қанақасига ўлдиради?

— Ўлдирибди. Бутунлай.

Егор печка пойгагига ўтириб, худди ўзи ҳақдамас, уни қизиқтирмайдиган бошқа биров тўғрисида гап бораётгандек, диққат билан ўнг оёғидаги этиги учини кўздан кечира бошлади.

Емельян Спиридонич печкадан лип этиб сакраб тушди-ю, этигини оёғига тортаверди.

— Ҳозир қаерда у?

Егор бошини силкиб деди:

— Ушоқда.

— Қани... онаси!..

Михайловна ёнгиналарида, эси оғиб кенжа ўғлига термилганча турарди.

— Мен билан борасан,— буюрди Емельян.— Сутларинг қаерда туради уйларингда?

— Ушоқда,— деди Егор тагин бош силкиб, бўшашиб.

— Ҳеч ёққа чиқма! Кетдик. Ўзингни сал дадилроқ тут, кампир,— баланд овозда, гўё қувонгандай, шаңғиллади Емельян Спиридонич.— Одам ўлдирганларни она-сисан-а!.. Вой хумпарлар-эй!..

Чол-кампир йўлга тушишди.

Уларнинг орқасидан эшик бекиларкан, Егор нимагадир ўрнидан турди.

— Ўтир,— деди Кондрат.

Егор ўтирди.

Кондрат сув ичиб, оғзини кафти билан артаркан, деди:

— Энди эҳтиёт бўл: агар жони чиқадиган қилиб шикастлаган бўлсанг, унда елкангга ўн йилни илишади.— Тамаки халтасини чиқариб, маҳкам боғланган ипининг учидан тортқилай бошлади.— Шунақаям урадим!

Егор индамасди. Чехрасида лоқайд бепарволик ҳамда ҳорғинлик акс этиб турарди. Ҳатто ухлагиси келарди.

Кондрат ниҳоят тугунни ечиб, тамаки ўради.

— Ма, чек.

Егор беихтиёр қўлни узатиб, тамаки ўрамини олди. Кондрат ёниб турган гугурт чўпини тутди. Тамакини тутатаркан, Егорнинг кўзига тўсатдан ўзига қараб қўлчасини узатиб турган жажжи Ванька кўриниб кетди-ю, юраги жаз этиб, қаттиқ санчиб ўтди. У туриб, эшикка қараб юрди.

Кондрат орқасидан ушлаб қолди.

— Йўл бўлсин?..

— Қўйвор.

— Уёққа бориб бўлмайди.

Егор ён берди.

Кондрат эшикни тўсиб туриб олди. Яна бир карра тушунтирди:

— Ҳозир уёққа бориб бўлмайди. Олдин билиш керак.

Егор улкан қўлларини тиззасига қўйганча, шунчаки уларга тикилиб ўтирарди.

— Намунча бунақанги лалайиб қолмасанг? Улса — жўнаш керак... Шундай қонун бор: неча йил ҳам қочиб юрилса — ҳамма гуноҳидан кечилади. Дадамни тоғда танишлари бор... бирор одам боласи тополмайди уёқдан...

Чол-кампир қош қорайганда қайтишди.

Марья қўлларида жон берибди...

Любавинларнинг нимқоронғи данғиллама уйида имижимиди гимир-гимир бошланди: Егор олис йўлга ҳозирланяпти. Унинг ўзи ҳеч нимага аралашмай ўтирибди.

Емельян Спиридонич ўғлига тушунтиряпти:

— Уша сойликдан ўтган заҳотиёқ ўнгга — Бубурлан тоғи томонга бурилгин. Уни ҳатто кечасиям кўрасан. Уни сира кўздан қочирмагин. Кейин бир асалари боқи-

ладиган жой келади... Малишев чол ўша ерда туради. У мени танийди. Уёғига йўлни ўшандан сўрайсан, яхшироқ тушунтириб беради. Кечалари юргин.

Кондрат қолга нон, мой, ўқ-дори жойларди.

— Ванькани биз уйга олиб келамиз, уни ўйламай кўя қол,— деди у.

— Ҳозир қаёқда у?— сўради Егор.

— Ефимникига элтиб қўйдик,— жавоб берди отаси,— сен билан хайрлашгани олиб келади уни.

Шу аснода даҳлиздан оҳиста одим шарпаси эшитилди. Ефим кирди. У ухлаб ётган болани кўтариб олганди.

— Қаерга ётқизай?..

— Буюққа бера қол,— Михайловна набирасини ўғлининг қўлидан олиб, каравотга ётқизди.

Егор каравот тепасига келди, талайгина гугурт чўпини қутисига суйкаб синдирди — сира ёқа олмади. Ефим ўзининг гугуртини олиб, чақди... Сарғимтир липилдоқ ўт тилчаси боланинг бетини ёритди. У маст уйқуда эди. Тепа лаби чўччайиб, нафас олганида титраб турарди. Ҳаммалари жимгина тикилишди унга. Тунука томга дастлабки ёмғир томчилари тараклаб томчилагани эшитилиб турди.

Егорнинг афтида жон асари кўринмасди. Кўзлари таърифлаб бўлмас бир алам билан чақнарди.

Ефим бармоқларига тупуриб, гугурт чўпини ёниб бўлган бошчаси томондан ушлаб, баландроқ кўтарди. Гугурт чўпи сўнгги бор зўрайиб, лип этиб сўнди. Қоронғида Михайловна пиқиллади.

— Пиқиллашга бало борми! — бўғиқ овоз билан ўшқирди Емельян Спиридонич ўзининг кўз ёшларини аранг тийиб.

Ярим кечада Егор ота ҳовлисини тарк этди.

Шивалаб ёмғир ёғарди. Қишлоқ ўйқуда. Ҳеч қаерда милт этган чироқ кўринмасди.

Дарвозагача отнинг икки биқинида отаси билан акалари кузатиб чиқишди.

— Кўпам куяверма,— насиҳат қилди отаси.— Ишончли одамлардан хабар қилиб тур. Бир амаллаб яшаб турарсан.

Кондрат билан Ефим индашмасди. Фақат дарвозага етганда бирин-кетин Егорнинг қўлини қисишди. Шунда Ефим:

— Йўлинг бехатар бўлсин,— еб қўйди.

Егор отга қамчи босди-ю, зулмат қўйнига сингиб кетди.

14

Марьяни эртасигаёқ дафн этишди. Кўмишга шошилишди: Сергей Фёдорич ақлдан озиб қолмасин деб хавотирланишди.

Тобутда қоп-қора, қандайдир қаримсиқ, бегона аёл ётарди. У соҳибжамол Марьяга асло ўхшамасди.

Сергей Фёдорич ўзига келган пайтда шундай зор қақшардики, буни кўрганда ҳатто эркакларнинг тепа сочлари тикка бўлиб кетарди. У тобутнинг устига энгашиб олиб, қизи билан худди тирик одамдай гаплашарди.

— Она қизим, Маня! Кўзингни оч, жон болам. Турадиган вақт бўлди, сен бўлсанг донг қотиб ухлаб ётибсан. Одам ҳам шунақа бўладими?.. Манюшка! Қани, бошгинангни... кўтариб, буёққа қарай қол...

Сергей Фёдорич марҳуманинг бошини қўллари билан тутиб, уёқдан-буёққа бурар, қимирлатар, қовоқларини очарди... Марьянинг жонсиз кўзлари ваҳимали тикилиб турарди. Атрофдагилар тоқат қилолмай, Сергей Фёдорични қўлтиқлаб, уйдан олиб чиқиб кетишарди. У қўлларида юлқиниб чиқиб, яна уйга отилиб кирар, жонсиз қизининг кўксига юзини босиб, йиғисини бошларди:

— Энди кўзини очмайдиган болам, энди ҳеч қачон уйғонмайдиган болам! Вой шўрпешона нуридийдам, оппоқ танангни қийма-қийма қилди булар, сутдак танангни таҳқирлашди, мурдор қилишди!

Уни кўч билан тобутдан ажратиб олишар ва у ҳушидан кетарди. Тобут тепасида Любавинлардан ҳеч қайсилари бўлишмади. Кўмишаётгандагина қабристонга Емельян Спиридонич билан Михайловна икковлари келишди.

Бир чеккага бориб туришди.

Сергей Фёдорич уларни кўриб тиз чўкди-да, қизининг қабрига бош уриб, кейин кўкка қараб илтижо қилди:

— Ё тангрим, яратган эгам! Мен гуноҳкор бандангининг оҳига қулоқ ос: бу ёвузларнинг жазосини бер ўзинг. Ҳеч қачон сенга илтижо қилмагандим, эй тангрим!.. Вужудимни гам кемириб боряпти!.. Э, худойим!

Емельян Спиридонич шартта бурилди-ю, қабристондан нари кетаверди. Михайловна орқасидан эргашди. Шу тариқа — бири олдинда, иккинчиси уч қадамча орқада — қишлоқдан ўтиб боришди.

Уйга яқинлашганларида:

— Кечалари уйни қўриқлаш керак, ёқиб юборишлари мумкин,— деди Емельян Спиридонич.

15

Кузьма Пронька Воронцов билан бирга тўрт кундан бери тайгада сарсон — Егорни излашяпти.

Биринчи галда тўғри Игнатий Любавинникига боришди.

Игнатийни ўтакаси ёрилаёзди, худо ҳаққига онт ичди, кўрганим ҳам, қаёқдалигини эшитганим ҳам йўқ, деб чўқинди.

— Нима машмаша кўрсатибди ўзи?

— Ҳозирча сеникида туратурамиз,— Кузьма шу кунларда тажанг, шартаки бўлиб қолганди.— Қутамиз.

Игнатий ўйлаб туриб деди:

— Беҳуда уриниш: бу ерга келмайди у. Нима, жиннимиди?

Бу тўғри фикр эди.

— Бўлмаса қаерга бориши мумкин?

— Ким билади дейсан бу бебошвоқларни. Тайга бепоён.— Игнатий ўзини босиб олди, кўзларида любавинларча истеҳзоли жилва пайдо бўлди. Бу Кузьманинг аччигини келтирди.

— Ҳечқиси йўқ, бу ерга ҳам келади бари бир. Шундоқ бўлгач, шу ерда кута турамиз.

— Кута қолинглар,— розилик берди Игнатий.— Лекиннига мен омади гапни айтяпман: беҳуда бу.

Пронька Кузьмани ташқарига имлаб чиқиб:

— Михеюшканикига бормаймизми? Бу ерга ростданам келмайди,— деди.

Шундай қилиб Михеюшканикига жўнашди.

Михеюшкани шубҳага солмаслик учун Проньканинг

бир ўзи кирди кулбага. У ерда бирнас бўлиб, қайтиб чиқди.

— Ҳеч ким келмабди. Михеюшка касал бўлиб ётибди.

— Нима қипти унга?

— Кўкрагим оғрияпти, дейди.

— Шу атрофда пойлаймиз,— деди Кузьма.

Буталар орасидан кулба кўриниб турадиган жойни танлаб, ётиб олишди.

Кеч кирди, тун ҳам ўтди, аммо кулбага ҳеч ким келмади.

Навбат билан ухлашди.

Тонготарда икковлари ҳам бедор эдилар. Ҳаво совуқ эди. Исиниш учун чекиб, пичирлашиб гаплашиб ётишарди...

Кузьма тамаки тутатганча тайга узра, шарқ томонда осмоннинг тобора ёришиб келаётганини кузата бошлади. Борлиқни чулғаган сергак сукунат оғушида янги, навқирон кун аста одимлаб келмоқда эди. Қушлар сукут сақламоқда эди ҳали. Туман ердан узилиб, секин баландлаб бормоқда, майдончанинг нариги томонидаги азамат қарағайларнинг тиззасигача оппоқ сутга ботиб тургандай. Шунда тўсатдан Кузьмага шунчалик алам қилди, шунчалик ўзини ёлғиз ҳис қилдики, ортиқ ўзини тутиб туришга кучи етмай қолди. Юзини енгига босиб, оҳ чекиб юборди.

Пронька пичирлашни бас қилди.

— Егорни топиш керак,— деди Кузьма.— Улсам — ўламанки, бари бир уни топмай қўймайман.

— У бир ўзи тентираб юрган бўлиши керак. Анали талончилар тўдаси тўғрисида нимагадир ҳеч гап эшитилмай қолди.

Яна чошгоҳгача кутишди.

— Бўпти,— деди Кузьма.— Кетдик. Бу ерга келмайди у. Узоқларда хиргойи қилиб юрибди ҳозир. Кириб чолни кўриб чиқайлик.

Михеюшка ҳолати разм бўлиб қолган, ҳатто йўталишга ҳам мадори етмасди. Одамларга кўзи тушиб, лаблари узоқ пичирлади — нимадир демоқчи бўлгани кўриниб турарди, кейин аста қўл силтаб қўйиб, кўзини юмиб олди.

— Докторга бориб кел, Пронька. Отни Николай Колокольниковдан олгин. Иннайкейин, Федяникига кир,

агар уйда бўлса, уям келсин буёққа. Мен шу ерда ку-та тураман.

Пронька оёқ кийимини бошқатдан кийди, йўл олди-дан тамаки ўради-да, отини тутгани жўнади.

Кузьма Михеюшканинг олдида қолди.

16

Егор отаси маслаҳат берганидек кечлари йўл босди. Кундузлари ўнгир ва овлоқ жойларда ухлаб, отини ўт-латди, тунлари эса эҳтиёткорлик билан илгарилади.

Малишевнинг асаларичилигига учинчи кечаси саҳар паллада етиб борди.

Чорбоғ сийрак қайинзор билан қопланган пастликка жойлашган экан. Худди оқ белбоғ боғлаб олгандай қа-йин шоҳларидан омонатгина ғов билан ўралган чорбоғ тепадан нақ кафтдагидек кўриниб турарди — мўри-си қийшиқ кулбача, эллик чоғли асалари яшиги, чирик ёғоч супачали қудуқ, ёнгинасида алмисоқдан қолган охурчаси бор, кейин, турган гапки, ёш бўрибосарлар, учта. Отлиқни пайқаган итлар шунақанги ваҳимали во-виллашиб, оламни бошга кўтаришдики, Егорнинг ости-даги от ўз-ўзидан таққа тўхтади. Анчагача уйдан ҳеч ким чиқмади. Ниҳоят пиллапояга бўз чолворли, ҳасса ушлаган оппоқ соқолли бир чол чиқди. Итларни жер-киб, атрофга аланглади.

Егор пастликка тушиб, ғов олдида тўхтатди отни — кўппаклар унини ўчирган бўлса ҳам, бари бир ташла-нишга шай турарди.

— Салом, отахон! — деди Егор.

— Салом, салом,— истар-истамас алик олди чол Егорга разм соларкан.

— Итларингизни ушлаб туринг, ахир, кириб олай ичкарига.

— Қаерлардан сўраймиз?

— Бакландан.

— Қимни боласисан?

— Любавинни.

— Емельяни ўғлимисан?

— Ҳа.

Чол пиллапоядан тушиб, итларни қаёққадир кулба

орқасига эргаштириб кетди, кейин қайтиб, то Егор ғов ичкарасига кириб келгунича унга гумонсираб тикилиб турди.

— Емелькани аллақайси ўғлини ўлдиришди дейишганди чоғи...

— Акамни,— зарда билан тўнғиллади Егор. Чолнинг шубҳаланаётгани унинг ғашига тега бошлаганди.

— Сени исминг нимаиди?

— Егор.

— Кенжасимсан дейман?

— Ҳа, кенжаси.

Чолнинг кўнгли жойига тушди, ҳатто қувониб кетгандай ҳам бўлди. Егорга эгарни олишига ёрдамлашиб юборди, емиш солинган қопни қаерга қўйишини кўрсатди кейин.

— Акангга, Макаркага ўхшаркансан, мен, ўзинг кўрдинг, адаштирибман десанг. Уни ўлдиришганини эшитгандим... Бу қанақаси бўлди, деб ўйладим. Бу ерга келиб турарди. Ут-олов йигитиди. Хўш, сенга йўл бўлсин?

— Тоққа кетяпман, йўлни бўлса билмайман. Дадам сизникига кириб ўтишни тайинлаганди.

— Бундан осони йўқ. Отангни ўзи қалай?

— Тузук.

— Кира қол. Ичкарида яна битта бакланлик меҳмоним бор.

— Ким? — Егор беихтиёр эшикдан тисарилди.

— Гринька Малюгин.

Егорнинг юраги жойига тушди — негадир у Кузьма кутиб турибди деб ўйлаганди.

Чол Егорнинг саросималаниб қолганини пайқади, ичида «ҳим» деб қўйди.

Гринька уйғониб, заррача ташвишланмай меҳмонни кутаётган: ҳатто каравотдан турмаган ҳам эди. Кулба ғира-шира эди.

— Худойим тирик одамчани юборибдими меҳмонга? — деб сўради у чолдан, Егорни қизиқиш билан кўздан кечираркан. — Ким бўладилар?

— Ўзинг айтяпсан-ку одамча деб.

— Э-йўқ, балким сен савдогардирсан — унда тугадим деявер. Балким маъмурларнинг одамидирсан — унда тугёингни шиқиллатавер, сен билан гаплашадиган гапим йўқ. Эҳтимол азамат йигитдирсан — ана унда бир

отишамиз.— Гринька тайгада жим юравериб сиқилиб кетган чоғи, қулфи-дили очилиб сайрарди.

Егор Гриньканинг қилмишлари ҳақида жуда кўп эшитганди, шу боис у ҳам Гринькани қизиқсиниб кўздан кечирарди. Гринькани у от ўғрилагани учун қишлоқ бўйлаб саззойи қилиб юришганида кўрганди, бироқ унда Гринька бунақа эмасди, борди-ю Егор бирон жойда яккама-якка учрашиб қолганида борми, танимасмиди.

— Бу ерга йўл-йўлакай тушдим. Тоққа кетяпман.

— Тоққа кетаётганмиш,— дея маънодор қилиб, майнавозчилик оҳангида чолга тушунтирган бўлди Гринька.— Ўзларидан сўрасак, нима мақсадда? От совутаргами? Ёки бирортасини писиб туриб гумдон қилгандирлар. Унда тоққа қуён бўлинади.

Гриньканинг бу ҳазилидан Егор бир хил бўлиб кетди, қош-қовоғи уйилиб, индамай, тамаки халтасини олгани чўнтагига қўл суқди.

— Гапим ёқмаяпти а? — деди Гринька чолга.

— Сенинг гапинг ёқадиган одам кам топилади-ёв,— деди чол.— Ахир бу ҳамқишлоғинг Бакландан-ку.

Гринька ўша ондаёқ ўзгариб, бепарволиги ғойиб бўлди-ю, ваҳимали боқадиган митти кўзларини Егорга қадади.

— Йўқ, эслолмаётибман,— деди у.— Кимни боласи сан?

— Любавинни.

— Э-э...— Гринька яна ётиб олди, қўлларини боши тепасига ташлаганча хийла вақтгача индамади.— Беспаловни отини деб мени саззойи қилганлари эсингдадир.

— Эсимда.

— Мениям эсимда. Ушанда ҳаммани эслаб қолгандим. Любавинлар йўғийди. Тўғримми?

— Қаерда йўғийди?

— Ушанда Любавинлардан бирортаси мени қамчиланганимиди?

— Йўқ.

— Тўппа-тўғри. Кузьмич, мусалласингдан ол. Нимагадир юрагим сиқилиб кетяпти.

— Ке, ундан кўра пича мизғиб олайлик, — деди чол. — Иннайкейин, боляям йўл юриб эзилган, сал даммини олсин. Ана ундан кейин ичармиз, бу савилни қизганмайман.

— Розиман,— деди Гринька.— Хўш, сен-чи?

Егор кулди:

— Мен ҳам.

Унга ерга жой солиб беришди. Чол печь устига чиқиб олди.

Егор кечаси билан эгарда толиққан оёқларини ҳузур қилиб узатаркан, эснади... Аста-секин уйқу элтди уни, бироқ уйқуси беҳаловат ўтди, алланималар ва аллакимларни туш кўриб, босинқираб чиқди...

...Егор вужудини чулғаб олган даҳшат қутқусида уйғониб кетди...

Гринька каравотда ғужанак бўлганча қув-қув йўталарди. Егор қимирлаб қўйди. Гринька унга ўгирилди.

— Мана, қай аҳволга тушганимни кўриб қўй, укам... — деди у хириллаб.— Нақ ўпкам оғзимга тикилиб қоляпти.

— Шамоллабсанми?

— Ҳа, шамоллабман... Кузьмич! Ҳой Кузьмич!

Печь тепасида ётган чол бошини кўтарди.

— Нима дейсан?

— Шунча ухлаганимиз етар! Мусалласдан опке.

Малишев чўзиб ҳомуза тортганча печь тепасидан тушди.

— Эрталабки уйқу жуда ширин бўлади-да!

— Худди куёвтўраларга ўхшаб ухлайсан-а,— учуриқ қилди Гринька.

— Бўлмаса нима қилай? Мен одам ўлдирмаганман — кўнглим хотиржам.— Уйқуга тўймагани учун Гринькага жаҳл қилибми, эси пасайиб, хотираси бўшашгани боисидан ким билан нима тўғрисида гаплашиш ноўрин эканини унутиб қўйганиданми, ишқилиб, нега бундай деганини тушуниб бўлмади. Тўғрироғи, ўйлаб-нетиб ўтирмай, шунчаки тўнғиллаб қўйди чоғи.

Гринька диққат билан тикилди чолга.

— Нимага шама қиляпсан?

— Шунчаки... шунақанги нақл бор ўзи.

Гринька индамади.

Егорнинг бутунлай уйқуси ўчиб кетди.

Кун ёришиб бўлганди.

Нонушта қилишди.

Егор қудуқдан отини суғорди-да, тушовлаб, гов яқинига қўйиб юборди. Чолдан увада почапўстин олиб, уй тепасидаги шийпонга чиқиб кетди. Мусалласдан боши говлаб, яна мудроқ боса бошлаганди уни...

Кузьма уйга бир ҳафтадан кейин қайтди. Озиб-тўзиб, малла соқоли кулгили бир тарзда ўсиб кетганди.

Уйдагилар уни оғзиларига толқон солиб кутиб олдилар. Ҳатто Николай ҳам ўша замоноқ гапиргани бирон оғиз сўз тополмади.

Кузьма ечиниб, даҳлизда юзини ювди. Юзининг ҳўли билан кириб келганида Клавдя индамай сочиқ тутди.

— Мўнчани ёқса бўладими? — сўради Кузьма бирорталарига аниқ мурожаат қилмай.

— Мўнчани иситиш керак.

— Иситамиз,— деди Клавдя.

Кузьма ичкари хонага ўтиб, ечина бошлади, ётиб ухламоқчи эди у.

Николай кириб келди ва эшикни зичлаб ёпди.

— Хўш, қалай?— сўради у ҳамдардлик билан.

— Йўқ... Кетиб бўлибди.

— Кетиб бўпти де.— Николай каравотнинг четига ўтириб, Кузьмага оталарча самимий ташвишланиб тикиларди. — Уни энди тоғдан излаш керак.

— Қаердан?

— Тайгадан, тоғдан. Уёқларда Емельянининг танишбилишлари бор...

— Раис билан маслаҳатлашиш керак.

— Ҳозир раис бошқа. Павел Пьяних...

— Эшитгандим. У шу ерлик, бакланлик шекилли?

— Ҳа, ўзимизникилардан. Лекигин ҳозир бу ерда ҳеч кими йўқ. Онаси борийди. Бултур жойига қўйдик. У бўлса ўшанда, ўн учинчи йили армияга олганларидан берига қайтмаганди. Қаердалигини ҳеч ким билмасди. Сайлаётганимизда гапириб берди: олдинига империалистик урушда жанг қилибди, кейин совет ҳокимияти учун. Аллақанақанги баронни ҳайдашганмиш бу ерлардан... Энди бўлса она тупроғини қўмсаб қолган чоғи...

— Яхши одамми ўзи?

— Ҳалиги... нима десаикин? Уни ҳеч ким мундоқ тузукроқ билмайдиам. Ешлигида кетганди-да... Йигитлигида унчалик ажралиб ҳам турмасди, камбағалроқ яшашарди. Отаси япон урушида ўлган. Онаси бўлса: нимаям дердим у тўғрисида. Ўзи бўлса ёш, одмигина...

Яхши дейишади. Лизаримизни бўлса думига челак боғлади.— Николай кулимсираб, бош чайқаб қўйди.— Уч кундан бери кайф қилиб келади. «Ҳайдашди», дейди. Аллақачон кавушини тўғрилаш керагиди...

Раис қишлоқ советида йўқ экан. Мактабда дейишди. Кузьма мактабга йўл олди...

18

Раис дурадгорлар билан жанжаллашаётган эди. Ёруғроқ бўлсин учун қандай ром ясаш кераклигини уқтираётганди. Ҳатто кўмир билан тахтага чизиб кўрсатаётганди. Дурадгорлар бунақасини сира ясашмаган экан, қайсарлик қилиб туриб олишганди. Оддийсидан ҳам ёруғ яхши тушади деб ишонтаришга уринишарди улар.

— Бунақасию бунча кўпини нима кераги бор-а?

— Ахир болаларга-ку! — шанғиллади раис.— Вой жин ургурлар-эй! Болалар ўқийди-ку, ахир! Улар ёзиб-чизишлари, масала ечишлари керак... Ўзимизнинг болаларимиз-а!

Дурадгорлар пешоналари тиришиб, ўзаро маслаҳатлаша бошладилар.

Кузьма раисни чақирди. У ўгирилиб қараганди, Кузьма таниди: ўшанда ғалла тайёрловга келганларнинг бири — ғўлабирдан келган, ияги бақуввати экан. Кузьмага жилмайди у.

— Саломатмисан? Намунча дарагинг йўқ?

— Қиргандим, сен уездда экансан. Охирги кунларда бўлса...

— Эшитдим.— Раис жиддийлашди.— Ҳеч қанақа изи йўқми?

— Йўқ. Тоққа кетибди.

— Сенга қўл қовуштириб ўтирармиди, албатта. Кел, танишайлик: Павел Николаич. Сени отинг Кузьмайди чоғи?

— Эсимда — келганидинглар...

— Четроққа ўтайлик, гап бор...

Павел Николаич илдам одимлар, ўзиям қолипда қуйилгандай, бўйни калта, йўғон, сал лапанглаб, гурс-гурс қадам ташларди.

Мактабдан чиқиб, хомага ўтиришди.

— Милиционерлигинг яхши. Ёшлигинг эса жиндак чатоқроқ, лекин тузатса бўладиган нарса. А лаббай?

— Албатта...

— Мен ҳам шу фикрдаман. Кузьма, ишни бошлаш керак. Мени кечирасан-у, сен бу ерда ҳеч вақо қилганинг йўқ. — Павел Николаич Кузьмага тиккасига, самимий тикилди. Ёнгит беихтиёр унинг гапи тўғри эканини ҳис этди, ўзини оқлаш учун ҳатто ҳеч нима дегисиям келмади.— Бу чекка қишлоқ, тушунаман, лекин бу билан иш ўзгармайди, буни ўзинг ҳам тушунасан.

— Тушунаман.

— Онлавий масаланг қалай? — тўсатдан сўраб қолди Павел Николаич.

— Онламга нима қипти?

— Ҳалиги... ҳаммаси жойидами?

Кузьма чимирилди. «Мана энди ҳамиша шунақанги машмаша бўлаверади»,— хаёлидан ўтди.

— Ўзингни хабаринг бор-ку... Сўраб нима қиласан?

— Нимани биламан?

— Гап онлада эмас, балки... Ке, қўй бу гапни! Мени деб қотиллик... содир бўлган. Марья Любавинани...

Раис шафқатсизларча жим тураверди.

— Хабаринг борми ё йўқми? Одамлар гапиришяпти-ку, ахир!

— Ҳа, гапиришяпти.

— Ана шундай. Уйига киргандим, одамлар айтишибдики... Э падарига лаънат! Гапириш оғир.— Дарҳақиқат чидаб бўлмас даражада оғир эди унга. Лекин айнан шундай оғир бўлгани сабабидан ҳам тўсатдан кўтара савдо қилиб қўя қолди: — Уни севардим, яширмайман. Лекин ўртамизда ҳеч гап бўлмаган. Лоақал сиз ишонинг гапимга. Тамом-вассалом. Энди уни қидириб топишим керак. Уч кишини ёнимга оламан-да, тоққа жўнаймиз. Эҳтимол анави тўдага қўшилгандир...

— Тоққа бормайсан. Бир кишини деб тўрт киши тоғма-тоғ санғиркансизлар-да... қойил. Сен айтган тўдани бўлса қўлга туширишган. Чий аймағи яқинида. Олти кишича бўлса керак, қочиб қолган, холос. Ҳозир уёқларга шунақанги тўдаларни тугатгани чончиларни ташлашган. Уша Любавининг ҳам ҳеч ёққа қочиб қутулолмайди.

— Тўдани қачон туширишибди қўлга?

— Тўрт кун бўлди.

— Узоқдами ўша жой?

— Деярли чегарада. Бутунлай қочиб қолмоқчи бўлишган кўринади. Ҳозир гап Любавинда эмас. Ундан кўра муҳимроқ ишлар бор. Ёш-ялангларни уюштириш керак, комсомолга. Қомитетлар, фаоллар... Бойлар бош кўтаришлари мумкин. Ростки «ким-кимни» деган масала кўндаланг бўларкан, биз ҳам қўл қовуштириб ўтирмайлик. Марьяни ўлдирилишига келсак, буни ўзингга бир умрлик сабоқ деб ҳисоблайвер. Куйишга куявер-у, лекин бўшашиб кетма жуда, йўқса анави Любавинлару Беспаловдақаларга ортиқча дастак бериб қўясан. Тундундигми?

— Сергей Фёдоричга ачинади одам... Юрагинг ачишиб кетади.

— Ачинарли, албатта. Қариянинг омади чопмаган, уч ўғлидан жудо бўлганди, мана энди... — Раис жим қолди, ердан пайраҳани олиб, қўлида айлантириб туриб ташлаб юборди-да, секин, лекин ғижиниб:— Палидлар!..— деганди, Кузьма сесканиб кетди.

— Егорни топиш керак.

Раис ходадан турди.

— Тоғангдан қоғоз-поғозлар қолганми?

— Бор... уйда.

— Юр. Менга олиб берасан.

Мақтабдан нари кетишди.

— Уездда иш-пишинг йўқми?

— Йўқ. Нимаиди?

— Мен ҳозир ўшоққа жўнайман. Мақтаб масаласини жилдириш зарур. Пул керак. Бу ерга келган қанақа муаллима эди?

— У муаллима эмасди, шунчаки... бир уриниб кўрганди, иш чиқаролмади. Чўчиди чоғимда...

— Ана шуларни ҳаммасини йўлга қўйиш керак. Биз учун эса ҳеч ким оғзимизга чайнаб солиб қўймайди. Шунақа гаплар, Кузьма.

Уша куни Кузьма раисни кузатиб, Сергей Фёдорични кига қараб юрди. Унинг қийшайиб қолган кулбасига кўзи тушаркан, ғам-андух дилини бешбаттар вайрон қилди.

Сергей Фёдорич ғов билан ўралашмоқда, четан деворни тузатмоқда эди. Кузьманинг саломига бош ирғаб қўя қолди. Ҳатто қараб ҳам қўймади.

— Сергей амаки...— гап бошлади Кузьма.

Бироқ чол гапини бўлди:

— Қўй, гапирмай қўя қол, кераги йўқ. Ҳамманг жаҳаннамга даф бўлларинг! — Четан ёнига чўнқайиб, ени билан кўзини артди-да, ҳовлининг бурчагида ўйнаётган болаларга қараб қўйди, кейин тағин кўзини артиб, узоқ қимир этмай ўтирди.

Кузьма ёнида тик турарди.

— Ундан гапирма... Утирсанг-чи, — деди Сергей Фёдорич. Қафтига йўталди. Овози титрарди.— Эсингдами, анави, ғалла қидирганларинг-чи?

— Хўш?

— Любавинларникини ҳам қидиргандинлару тополмагандинглар. Аммо-лекин ғалласи бор.

— Эҳтимол, бордир.

— «Эҳтимол» эмас, аниқ бор. Бўлганда ҳам озмунчаямас!

— Хўш-хўш?

— Ҳадеб хўшхўшлайверма — ҳали қўшга қўшганингча йўқ! Демак, мундоқ: бир куни мўнчаларида ювнинаётгандим — унда қариндош эдик, чолнинг устидан кам сув қуяётгани шубҳали кўринди менга. Бекорга сувни исроф қилма, деб менга ҳам ўшқириб берди бир марта.

Кузьма тағин: «Хўш?» — деб юборай деди. У ҳозирча ҳеч нимага тушунмаётган эди.

— Сувни эҳтиётлаб нима қиларкан? — давом эттирди сўзини Сергей Фёдорич. — Отни қўшиб, бочкачани ортади-ю, дарёга бориб келади-қўяди. Йўқ! У тепа сочи тип-тикка бўлиб: сувни бекорга исроф қилма, дейди, вассалом! Ана ўшанда: бу ерда, мўнча остида ғаллалари ётмаганмикин, деган хаёлга боргандим.

Кузьма Сергей Фёдоричнинг оғзига ағрайиб турар-

ди. Бироқ қария гапини тугатиб, унга қараб тура-
верди.

— Мўнчани тагига бекитиб нима қилади?

— Бўлмаса қаерга бекитсин? Мўнчанинг остидан
ғалла қидириш сенинг миянгга келармиди?

— У ерда чириб кетади-ку, ахир!

— Чирмайди. Чуқурроқ кўмилса бало ҳам урмай-
ди. Улар кейинги пайтларда мўнчага кам ўт ёқадиган
бўлиб қолишганди, буни пайқагандим. Кейин устини ях-
шилаб бекитишган, вассалом. Иннайкейин, сувни ҳам
камроқ ишлатишган.

— Нимага илгарироқ индамагандинг?

— Нимага индамагандинг-а! — Сергей Фёдоричнинг
жаҳли чиқиб кетди. — Билсанг, қариндош эдик!.. — Мал-
ла чўққи соқоли пасту баланд тушиб селкиллай бош-
лади, у тескари ўгирилиб, бурнини қоқди, кейин ранги
ўнгиб кетган чит кўйлаги енгига кўзини артди. — Шун-
чун индамагандим. Ушанда айтганимда қизимга кун бе-
ришмасди. Энди бўлса, ўша заҳарли илонларни ёруғ
жаҳондан отини ўчириш керак, тамом. Агар уларнинг
бошига бирон маломат солмасам, гўримда тикка тура-
ман. — Бу сўзларни Сергей Фёдорич ҳатто қандайдир
тантанали оҳангда, кўзёшисиз айтди.

Кузьма ичида яна бир карра Марья учун қасос олиш-
га онт ичди.

— Ҳозир уларнинг ғалласини қандай тортиб олса
бўларкин, деб ўйлаб ётибман.

— Тортиб оламиз-қўямиз, гап тамом.

Ишнинг бунақанги жўнгина битиши Сергей Фёдо-
рични қаноатлантирмаслиги кўриниб турарди, у ишти-
қом манзарасини кўришни истарди бу ишда.

— Бўлмаса ғаллани топганларингда, қаердан қиди-
ришни мен маслаҳат берганимни айттинглар.

— Балки у ерда йўқдир...

— Уша ерда! — тагин жаҳли чиқиб кетди Сергей
Фёдоричнинг. — Мен уларни феълيني тоза ўрганган-
ман. Ғалла ўша ерда! Биров айтгандан кейин қулоққа
олиш керак...

Қош қорайғач, Любавинларникига тўрт киши кириб
боришди: Кузьма, Федя Байкалов, Пронька Воронцов
ва Ганя Косих.

Емельян Спиридонич овқатланаётган эди.

Тўртовлоғ кириб боришганида капалаги учганидан

қўлидан қошиқ тушиб кетди. Номатлуб меҳмонларга тикилганича, кутиб ўтираверди. Михайловна ҳам қандайдир даҳшатли ҳодисага ҳозирланди.

— Ташқарига чиқайлик, хўжайин,— деди Кузьма, саломлашмай ҳам.

— Нимага?

— Керак.

— Керак бўлса шу ерда гапиравер.— Емельян Спиридоничнинг аччиғи чиқа бошлади, аччиғи кучайгани сари қўрқуви тарқай борди.

— Юр, чироқ тутиб тур, биз тинтув ўтказамиз. Гапирилгандан кейин тезроқ қимирлаш керак! — Кузьма аста-секин хотиржамлигини йўқота борарди.

— Ҳо, ҳали шунақайкансан-да! — Емельян Спиридонич дароз Кузьмага еб қўйгундай хўмрайди (шу аснода у хаёлидан ўтказди: нимага ўғилларидан бирортаси бу ҳаромзода болани бирон жойда гумдон қилмади-я!). — Қопишниям ўрганиб олибсан-да. Лекин овозинг пашма-лоқдум — чийиллаб чиқяпти, холос.

— Гапни бас қил!

Емельян Спиридонич стол ёнидан туриб, яна битта чироқни ёқди-да, тўртовларини ҳовлига бошлаб чиқди. Егорни қидираётганларига имони комил эди унинг. Ғаллани-ку ҳатто хаёлига ҳам келтирмаётганди. У аллақачон эсдан чиқиб кетганди. Бу борада тинчиб қолишганди. Кузьма қўлидан чироқни олиб, тўғри мўнчага қараб юрганида унинг қанчалар таажжублангани, довдираб, қўрқиб кетганини асти қўяверасиз. Аммо бу ҳали оёқларни чалиштириб юборадиган қўрқув эмасди... Балки булар Егорни ҳаммомда яшириниб ётибди деб ўйлашаётгандир? Шу пайт икки киши белкурак кўтариб олганини пайқади. Пайқади-ю, тош қотиб қолди Емельян.

Орқасида келаётган уч киши унинг ёнидан ўтиб, мўнчага кириб кетишди.

Емельян Спиридонич жон аччиғида, милтиқни олиб чиқсаммикин ё йўқми, дея ўйларди. То у ўйлаб ўйига етгунича мўнчадагилар полни кўчиришга тушишди — ёрма ғўлалар қисирлаб, занглаган михлар асабга тегиб ғийқиллай бошлаганди...

Емельян Спиридонич милтиқни олиб чиққани уйга отилди. Унинг девордай оқариб кетганини кўрган Михайловна «вой» деганча юрагини чангаллаб қолди: Егор

яширинча келган экан, уни топиб олишибди, деб ўйлаганди у.

— Нима гап уёқда, Омеля?

— Дон,— деди Емельян Спиридонич хириллаб.

— Вой худойим, худойим-а!— чўқинди Михайловна.— Ёниб кул бўлиб кетмайдими савил қолгур, улар билан пачакилашиб нима қиласан. Авахта қилишадия!

Емельян Спиридонич қуролни улоқтириб, ҳаммомга қараб чопди.

— Маразлар, палидлар! — сасиди у мўнчага кириб келаркан.— Томоқларингга тиқилиб ўлларинг, итваччалар!.. Сенга, найнов, бу донни эслатиб қўйишади ҳали...

Федя чироқ тутиб турар, Пронька мисранг билан қўпориб ётарди.

Тўртта тахтани қўпориб бўлишди. Пронька мисрангни даст кўтариб туриб, зарб билан ерга санчганди, чуқурдаги тахтага тегди тўқ этиб.

— Ана... шу ердайкан! — деди Пронька.

Емельян Спиридонич шартта бурилди-ю, уйга жўнади.

Кузьма лат еган тиззаси кўзини кафти билан силанганча:

— Гаврила, араваларга бориб кел,— деди Ганяга...

20

...Қаллаи саҳарда, борлиқ маст уйқуга чўмган бир паллада икки қора эҳтиётлик билан мактабга яқинлашиб, атрофга аланглади... Зимистон қоронғи. Жимжит. Қайсидир бир уйқуси келмаётган телбанинг қишлоқ ортида балалайка тинғирлатаётганигина эшитиляпти, холос.

Пақирда керосин кўтарган Кондрат мактаб ичкари-сига кириб кетди. Емельян Спиридонич чўнқайган кўйи ташқарида пойлоқчиликда қолди.

Кондратнинг оёқлари остида янги қоқилган пол тахталари астагина ғижирларди, икки марта пақир банди тиқирлади. Кейин ўзи чиқди ташқарига.

— Тайёр.

— Бошла,— буюрди Емельян Спиридонич.

Кондрат атрофга аланглади, бир оз пайсалга солди.

— Ҳа, нима бўлди?

— Бирор ҳафта сабр қила турсак бўлармиди дей-

ман. Биздан кўришади-ю, тўппа-тўғри уйга боришади-да...

— Туфурдим-э! Қани бўл, Кондрат...

— Нима «Кондрат»?

— Гугуртни бер буёққа! — талаб қилди Емельян Спиридонич.

Кондрат мактаб ичкарасига кириб кетди. Емельян Спиридонич очиқ эшикдан лип этиб гугурт чақилганини кўрди. Кондратнинг энкайиб турган қораси кўзга ташланди. Кейин ўша ондаёқ олов қип-қизил илон янглиг девор ёқалаб ўрмалай кетди... Зал ёришди: ёриқ-тирқишлардан осилиб-чиқиб турган каноп лослари, деворга суёғлиқ ромлар яққол кўзга ташланди. Кондрат дарҳол ташқари чиқиб, эшикни зичлаб ёлди.

Икковлон четан девор панасида кўчага қараб писиб кетишди.

Мактаб деразаларидан тутун буруқсиб чиқа бошлади, лекин аланга кўринмасди ҳали — Кондрат деразалар тагига лампамой сепмаганди. Кейин деразаларда ҳам олов тили ўйнай бошлади. Ичкарида ўтнинг қандай гувиллаётгани эшитилди. Бу гувиллаш тобора зўрайиб, чирсиллаган ва қарсиллаган овозлар тутиб кетди ҳаммаёқни. Аланга деразалардан ташқарига юлқинар, шифтни тешиб юсакка ўрлар, бутун бино ловиллаб ёнарди. Қарсиллаган, чарсиллаган ва гувиллаган ваҳимали овозлар дақиқа сайин кучайиб борарди. Тўрт деворнинг барини олов ямлай бошлагандан кейингина кимнингдир кечиккан қичқириви янгради:

— Ут кет-де!.. Ҳой одамлар!.. Ут ке-ет-де!..

То одамлар чопиб келишиб, отларни араваларга қўшишиб, уларга ёғоч идишларни ортишиб, дарёдан сув келтириб, дастлабки улушни сепгунларича ўчирадиган нарсанинг ўзи қолмаганди. Оловнинг қўшни биноларга ўтиб кетмаслигини кузатиб туришдан бўлак иш қолмади. Бахтларига қилт этган шабада ҳам йўқ осуда кеча эди.

Қанчадан-қанча инсон меҳнати эвазига қад кўтарган каттакон бионинг олам-жаҳон учқун фаввораларини кўтариб қулаши, тўкилиб тушишини кузатиб турардилар...

Югурганча Кузьма етиб келди.

— Нимага ағрайиб турибсизлар?! — олисданоқ қичқирди у. — Бўла қолинглар!

— Нимани «бўла қолади»? Тамом... бўла қоладиган жойи қолгани йўқ.

Кузьма тўхтади, лабини қон чиққудек тишлади...

Пронька Воронцов ёнига келиб:

— Любавинларнинг иши. Бошқа ҳеч кимникимас,— деди.

Кузьмага ишни бошлаши учун худди шу сўз етмай турган экан ўзиям.

— Кетдик Любавинларникига,— деди у.

Иўлакай уларга Федя билан Сергей Фёдорич қўшилишди.

— Бу ўшаларни иши, ўшаларни...— дерди Сергей Фёдорич.— Обба касофатлар-э! Ғазаблари ақлга сиймайдиган даражада қайнаб кетибди-да!

— Ўшаларнинг ишиликка ўшаларнинг ишику-я, лекин ҳозир буни қандоқ исбот қиласан? — мулоҳаза юритди Пронька.— Далилимиз йўқ-ку...

— Э, шундоқ де.— Кузьма тўхтади.— Ҳозир чолникига кирамиз, маъқулми?.. Мен у билан гаплашиб турганимда бирортанглар билдирмай қалпоғини оласизлар. Кейин Кондратникига борамиз. «Танияпсанми, кимни қалпоғи? Мактаб олдидан топдик буни», деймиз. Қалай?

— Уриниб кўрамиз. Бундан бир иш чиқишига кўнглим ишонинқирамай турибди негадир.

Любавинларнинг дарвозаси берк экан, Тақиллатишди.

Ҳеч ким чиқмади, жавоб ҳам бермади, фақат кўпакларгина ҳурирди. Яна тақиллатишди — итлар ўзларини ўлдиргудек вовилларди.

— Бузинглар,— буюрди Кузьма.

Уч кишилашиб мустаҳкам дарвозага ташланишди. Бир марта елкалаб итаришди, икки марта — дарвоза қилт этмади.

— Шошма, ошиб, тушаман, — таклиф қилди Пронька.

— Итлар тилка-тилка қилиб ташлайди-ку.

— Э-э...

Тағин тақиллатишди — учовлашиб дўмбира қилиб тарақлатишди.

— Тўхтанглар, биродарлар... Ҳозир боппайман.— Кузьма тўппончасини чиқариб, бир сакраб деворнинг тепасини ушлаб олди.— Пронька, сал кўтариб юбор.

— Итлар-чи?!

— Паққа отаман ҳозир.

Пронька Кузьмага елкасини тутиб турди, Кузьма унга оёғини қўйиб, деворга миниб олди.

— Кузьма! — деди Федя.

— Нима?

— Кўппакларни... ҳалиги-чи... кераги йўқ.

— Итга раҳминг келдими? — хитоб қилди Сергей Фёдорич. — Улар бўлса одамга раҳм қилишмайди-ю...

— Кераги йўқ, Кузьма, — такрорлади Федя, — уларни гуноҳи йўқ.

— Ҳой хўжайин! — қичқирди Кузьма.

Пиллапояга Емельян Спиридонич чиқиб келди.

— Нима? Ким чақираётган?

— Итларни боғлаб қўй.

— Бу ерда нима керак сенга?

— Боғла деяпман, бўлмаса паққа отаман.

Емельян Спиридонич бир муддат иккиланиб турди, сўнг пиллапоядан тушиб, итларни ҳовлининг бир бурчагига эргаштириб кетди.

Кузьма ғўла деворнинг нариги томонига сакраб тушди-да, дарвоза зулфинига тиқиб қўйилган сихмола тишини суғуриб олди.

— Гражданин Любавин, қани, уйга юринг-чи!

Емельян Спиридонич унинг қолган уч ҳамроҳига бир-бир тикилиб чиқди-да, индамай олдинга тушиб йўл бошлади.

Нимқоронғи даҳлизда Сергей Фёдорич Кузьмага етиб олиб, уни тўхтатди-да, қулоғига шоша-пиша шивирлади:

— Челакча... Ҳозир қоқиниб кетдим, қарасам, лампамой юқи. Пиллапояда ётган экан. Ма, Далил бўлади...

Федя билан Пронька уйга кириб бўлишганди. Емельян Спиридоничнинг чироқни ёқишини кутишаётганди.

Кузьма билан Сергей Фёдорич ҳам киришди ичкарига.

Мана, ташқи хонани чироқ ёритди.

Кузьма олдинга ўтди.

— Челак эсларингдан чиқиб қолибди-да...

— Қанақа челак?

— Манави — лампамой юқи... Шошганларингдан буни мактаб олдида ташлаб кетибсизлар-да...

Емельян Спиридонич челакка тикилди.

— Хўш, тонасанми бундан? — Сергей Фёдорич бир

қадам ташлади олдинга.— Бизники эмас дерсан ҳали? Эсингдами, лампамой қарз олгандим сизлардан — худди мана шу челақда олиб кетгандим ўшанда. Хотирангни мазаси қочиб қолибди-да, тўнғиз?

— Отлан,— буюрди Кузьма.

Печка тепасида Михайловна ув тортди:

— Эй худойим, худойим-а...

— Учир! — ўшқирди Емельян Спиридонич. Унинг озроққина, жиндаққина бўлса ҳам вақтдан ютиш истаги борийди: Кондрат челақни уйга олиб келганмиди ёки йўқми, шуни эслаш учун. Бироқ сира эслолмаётганди.

Булар бўлса шоширишарди.

— Тезроқ!

— Жуда бунақанги кекирдагингни чўзаверма кўпам...

— Бўл, бўл, йўқса уёқда ўғлингни бир ўзи зерикиб қолди. Ҳаммасини айтиб бериб бўлди у.

Емельян Спиридонич узоқ тикилиб турди. Сўнгра гўё ачингандай бир оҳангда деди:

— Илло сен ҳам, болакай, кўпам узоққа бормайсан. Егорка эшитади, ҳаммасини эшитади... Кунинг битган сени ҳам. Сен ҳам, мағзай, суюнмай қўя қол,— бу сўзларни Сергей Фёдоричга қарата айтди, — сениям эздан чиқармаймиз.

— Сенга, отлан, дейилди шекилли? — гапини бўлди Сергей Фёдорич. — Кўп сасимай, отлана қол.

— Мактаб қурмоқчимидиларинг?.. Бу ғаллани ҳақи. Ҳали анча қимматга тушади сенларга...— Емельян Спиридонич печка супачасига ўтириб олиб, оёғига кия бошлади.— Шошмай турларинг, ҳали кўп эслайсанлар буни. Тушларингга кириб чиқади...

Пронька қишлоқ совети олдида, Емельян Спиридонич билан Кондратни қўриқлагани омборхона ёнида қолди.

Сергей Фёдорич, Кузьма ва Федялар аста-секин кўчадан кетиб боришарди. Учовлари ҳам нохуш ўйларни ўйлаб боришарди.

Кун ёришиб қолганди. Ҳавони янгигина куйинди ҳиди тутиб кетган, у ер-бу ерда мўрилардан кўм-кўк тутун ўрлай бошлаганди. Кун очиқ, илиқ бўладиган кўринадди...

Егор болохона-шийпоида чошгоҳгача ётди. Мириқиб ухлади. Пастга тушиб, отига қараб қўйиб, йўл тадоригини кўра бошлади.

Гринька супачада офтобда исиниб ўтирарди.

— Қишлоқда ҳозир қандоқ? — сўради у.

— Бир нави,— жавоб берди Егор мумланмаган ип билан узилиб кетган пуштанни тикаётиб.

— Ерни ҳайдаб бўлишдими?

— Аллақачон.

Гринька ўйга толди. Узоқ жим қолди.

— Уёқдан нимага жўнавординг?

— Иш бор.

— Жуда ичимдагини топ экансан-ку! — Гринька хирллаб кулди.

Егор пуштандан бошини кўтариб, унга қаради.

— Юрагиндагини тўкавер,— деди Гринька,— энгил тортасан, буни ўз тажрибамдан биламан. Бирортасини гумдон қилдингми?

— Хотинимни,— жавоб берди Егор бир оз ҳаяллаб. У, ростдан ҳам энгил тортарман балки, деб ўйлади.

— Хотинни ўлдириш — бу ёмон. — Гринька шу заҳотиёқ жиддийлашди. — Хотинларни ўлдириш арзимайдиган иш.

— Демак, арзийдиган сабаби бор экан-да.

— «Бойвачча» орттирибди-да унда?

— Ҳа.— Егор бу борада гап очганига афсусланди.

— Хароми экансан,— хотиржамгина деди Гринька.— Улаксайкансан. Бунақанги қилмиш учун сени ўзингни асфаласофилинга жўнатиш керак.

Егор бошини кўтармай, ишини ҳам қўймай, режаларди: агар Гринька бўёғига ҳам шунақанги вайсайдиган бўлса, гўё иш билан бораётгандай, кулбага кириб, милтиқни олиб чиқиб, унини ўчириб қўйиш керак.

— Хотининг орттирган «бойваччани» ўтакаси ёрилиб кетдими?

Егорнинг қўлидаги сўзан ирғишлаб кетди, у бор кучини ишга солиб, ўзини аранг босиб турарди.

— Хотининг кимни қизийди?

— Нима, тергов қиляпсанми ўзи? — Егор Гринькага қараб, зўрма-зўраки иршайди.

— Дили қора, разил экансан, бола. Тайга бунақа-

ларни ёқтирмайди. Биринчи бўлиб мен ўзим суробингни тўғрилаб қўйган бўлардим. Лекинига мазам қочиб турибди-да... Эҳ, ўлакса!

Егор чалғитиш учунгина эгарни диққат билан кўздан кечириб, кулбага қараб юрди.

Малишев бу пайтда асаларилари ёнида эди.

Егор қопдан мили калта милтигини чиқариб, уни ўқлади-да, Гриньканинг ёнига чиқди. Яқин келиб, кўкрагига гурсиллатиб тепди.

— Ана энди вайсайвер.

Гринька буни асло кутмаганди. У ҳатто туришга уринмади ҳам, ўтирган жойида, пастдан Егорга ажабланиб тикилди.

— Наҳотки мана шу ифлос қўлдан топсам ажалимни? — деб сўради у жиддий. — Сира ишонгим келмайди. Нима бало, эсингни еб қўйдингми?

Егор тепага кўтариб қўйилган тепкини кўздан ўтказди — чекинадиган жойи қолмаган, отиши керак, вассалом. Гринькани ўлдирш истаги эса сўнганди, негаки у жудаям хотиржам, тап тортмай тикилиб турибди. Унинг кулбага тақалган супачада шу топдаёқ чўзилиб қолиши ва абадий уйқуга кетишига ҳатто Егорнинг ўзини ҳам ишончи йўқ эди. Уни тирик қолдириш ҳам хавфли эди айни чоғда. Ким билади, тайгада қанча қолиб кетишига тўғри келади — унда ҳамиша Гринька ёки унинг ошналаридан хавфсираб юради-ку.

— Хўв касал, нимага бунақа акиллаб қолдинг?

— Хўш, сен ўзинг оппоқ бўлиб қолмоқчимсан? Йўқ, бекорларни айтибсан. — Гринька кулди. У ҳар қалай ҳозир ўлишига ишонмаётганди. — Бекорларни айтибсан...

— Бас!

— Оппоқ бўлиб бўлсан, бекорларни айтибсан, йигит. Энди сенга қон азоб беради. Боя чол айтган гапни эшитдингми? Уйқинг беҳаловат бўлади... Бу қария бизда қангилардан кўпини кўрган. Ана шунақа... билиб қўй. Нима: «Кенглигу эркинликка чиқиб олдим, ўйнаб-яйраб юраман энди», деб ўйлаганмидинг? Э-йўқ... Қасосли дунё дейдилар. Одамлардан қочиб қутуларсан-у, аммо ўзингдан қочиб қутулолмайсан.

Егор бераҳм қароқчининг гапига қулоқ соларкан, унинг аччиқ ҳақиқатни сўзлаётганини тушуниб турарди.

— Шу кунлар ичида ўзим шундоқ ҳам жуда эзилиб кетдим. — У мили калта милтигини туширди.

— Ан-на! — тантанавор деди Гринька.— Ҳали буни-
си ҳолва.

— Нима қилиш керак бўлмаса?

— Буни ҳув ан-на,— Гринька осмонни кўрсатди,—
ўшандан сўра. У ҳамма нарсани билади. Мен бўлсам
қишга тавба қилиб бораман.

— Мен бўлсам хоҳламайман. Қимга тавба қиламан?

— Сенга ҳали эрта,— гапига қўшилди Гринька пича
насиҳатгўйлик билан.

— Ҳўш, унда нима қилишим керак, Гринька? — так-
рор сўради Егор дилхунлик билан.

— Билмадим, йигит. Овлоқда юриш, кўриш керак.
Ҳар хил паррандаларнинг қандай сайрашини, айиқнинг
дарёдан қандай балиқ овлашини ўрганасан. Унга, айиқ-
қа жудаям ҳавасим келади: қиш келди дегунча уяси-
га кириб олади-да, уйқуга кетади, газанда...

Егор уйда ўтган охирги кечада ҳис этгани — одам-
лардан яккаланиб қолаётганидан сиқилиш туйғуси яна
шундай хуруж қилиб келдики, дод деб юбораёзди... У
ҳатто бир нафасгина бурун нима бўлганини ҳам унутди...
Гриньканинг ёнига чўкди. Гринька эса липпа қўлидан
милтиқни юлиб олди. Егор сапчиб турди, аммо фурсат
ўтган — ўзининг калта милли милтиғи ўзини, пешона-
сини мўлжалга олганди. Шу сонияда ҳатто Гриньканинг
афтини ҳам кўрмади, ҳатто бирон нимани ўйлашга ҳам
улгурмади... Наздида чуқурга ағанаб тушгандай бўл-
ди-ю, вужудига ўт туташди. Аслида эса сапчиб туриб,
Гринькага ташланмоқчи бўлганди-ю, бироқ пешонасига
ўқталинган қуролни кўриб ўзини четга ол-а, кўзларини
чиртта юмганди... Варанглаб ўқ отилди. Қўланса, қай-
ноқ ажал нафаси Егорнинг юзини сийпаб ўтди. Қулоқ-
лари чиппа битди унинг. Кўзларини очди...

Қараса, Гринька унсиз куляпти. Алланима деб, мил-
тиқни узатди унга. Қафти билан ёнини, ерни уриб кўр-
сатди.

Егор бошини силкиб қўйди, қулоқларида шанғилла-
ётган шовқин пасайди бир оз.

— Ўтир,— деди Гринька.— Бу матаҳингни ол.

Егор милтиғини олди, ўтирди.

— Қилиғингга бор бўлсин...

— Бошқаларни кўрқитиш қанақа бўлишини билиб
қўй дедим-да. Нуқул бировни кўрқитишни биламиз-у,
ўзимиз бўлса бирор марта синашта бўлмаган танамиз-

да синаб кўрмаганмиз буни. Капалагинг учиб кетди-ёв, а?

Егор ҳеч нима демади, тагин бошини силкитиб қўйди.

— Қулоғим битиб қолди, лаънати.

— Утиб кетади.

— Туф-э!.. Нақ юрагим ёрилиб кетаёзди-я.

— Шундоқ қилиш керагиди. Бўлмаса ўзим сен билан гаплашяпману икки кўзим буни оғзида, — Гринька милтиққа ишора қилди.— Хаёлимда: йигит ҳали ёш, пақ эткизиб отади-воради, тамом, деб ўйлайман. Чекишдан борми?

Чекишди.

— Демак, чораси йўқ экан-да? — яна шундан гап очди Егор.

Асаларилари ёнидан бафуржа одимлаганча Малишев чол етиб келди.

— Икковинг ҳам омонмисанлар?

— Худога шукур, қария.

Чол кетди.

— Чораси дейсанми? Чораси бор — авахтага ўтирасан.

— Авахтада тоқат қилолмайман.

— Одамлар ўтиришибди... ҳеч нима қилмайди.

Егор ўйга толди.

— Йўқ, бардошим етмайди.

— Бўлмаса қочиб юравер.

Егорнинг юраги яна сиқилди. У йиртқичона аланглаб олди.

— Пайнмга тушишган...

Гринька ўз хаёллари билан банд эди.

— Мен билан бирга кетмайсанми? — сўради Егор.

— Йўқ. Озроқ ётиб дам оламан. Иннайкейин, бари бир сендақалар билан ҳеч қаёққа бормасдим ҳам.

Егор ўрнидан туриб, оти томонга юрди. Милтигини эгарга маҳкамлаб, унга минди-да, эшикка қараб ҳайдади.

— Яхши қол!

— Саломат бўл!

Йўлни Малишев эрталаб тушунтириб қўйганди. Кейин, буёқларда кундузи ҳам юрса бўлади, деганди. Аммо бундан қувонмаганди. Унинг кўнглини ҳеч нарса ёритолмасди эндиликда. Кўнгил ғашлиги асло босилмаётганди.

Кун эса гүе атайин бор жамолини кўз-кўз қилиб, чарақларди. Ям-яшил водий, оқ қалпоқ кийган тоғлар — бари қуёш нурига чулғанган. Тиниқ кўк тоқида қатра булут йўқ.

«Ё қайтсаммикин-а?» — деган ўй милт этди мясида. Егор ҳатто оти бошини тортди. Шу ондаёқ кўз ўнгида Федя, Кузьма, Яша Тажанг, Пронька, Сергей Фёдорич, Марья, ўғли Ванькалар саф тортишди...

У бамисоли жисман уларнинг тавқи лаънатларини туйгандек бўлди. Отни чуқлади.

Улар Егорни ўзларидан тобора нари қувгандан-қувишарди...

22

..Соҳилда, устахона ёнида ўтиришибди.

Федя ердан тошчаларни териб, кафтига қўяр, кейин иккинчи қўлининг кўрсаткич бармоғи билан уларни сувга чертиб туширарди. Кузьма ўйчан қиёфада, Федя тошчани мўлжалга олганидан бошлаб то ҳар битта тошча учиб бориб, қайнаб-кўпириб оқаётган сув қаърида унсизгина гойиб бўлгунича кузатиб ўтирарди.

Тоғ ортидан улкан қуёш гардиши мўраламоқда. Дарёнинг нарёғидаги тайгани туман чирмаган — янги кун ўзининг заминдаги азалий умр йўлини бошляпти.

— Шунақа, Фёдор...— деди Кузьма.— Мана шундоқ гаплар. Бошим ғовлаб кетган десанг...

— Ўзингни-ўзинг қийнаганингни фойдаси йўқ энди.— Федя кафтини чолворига артди.— Мана масалан, Егорка қочиб қолди — бу бошқа гап. Бу жудаям алам қилади.

— Егор-ку топилар, лекин улар ҳеч қачон!

— Кундай равшан-а бу,— қўшилишди Федя.

— Тушунасанми, уларнинг энди йўқлигига сира ишонгим келмайди... Марьяни... Вася тоғамни... Қани энди эсдан чиқара қолсам...— Кузьма чалқамчасига узанди, қўлларини боши узра узатди.

— Эсдан чиқариб бўларканми?

— Мактаб-чи... Қуриб, қуриб... Энди бўлса ҳаммасини бошдан бошлаш керак.

Федя бу гапга жавоб қайтармади.

Беором Баклань ўкиряпти, янги азим дарёни пай-до қилиб ўз умрини тугатмоқ учун тошдан-тошга сап-чиб, қайларгадир ошиқяпти.

Кузьма кўзини юмди.

— Эшитдингми, Любавин чол боя: «Илло сенлар ҳам, болакай, кўпам узоққа бормаيسانлар», деганди. Эҳтимол шундай бўлар, а?

— Қим билади дейсан?— Бир дам жим қолгач, Федя Кузьманинг кифтига қўлини қўйди. — Куюнма, қўй, иним... Менимча бундоқ, — деди у ҳовлиқиб, — ҳали кўп яшаймиз.

— Зап қўлинг бор-да, Фёдор! Худди темирни ўзги-наси. Ўшанда сени қандай қилиб калтаклашганига ҳа-нузгача ақлим етмайди!.. Макарни айтаман... анавилар билан биргалашиб...

Фёдор хижолатомуз томоқ қириб қўйди.

— Мени калтаклашгани ҳеч гапмас-а. Аммо мен калтакласам ёмон бўлади.— Шунда унинг қўли, темир-чининг забардаст қўли шаҳарлик йигитнинг қоқ суяк кифтига астагина қоқиб қўйди.

Бир-бировига ўхшамайдиган икки одамни нимадир яқинлаштирганди!

Ҳаёт экан-да... Чеки чегарасию поёни йўқ экан уни, жин урсин!...

Ш 91

Шукшин Василий.

Любавинлар. Роман. Э. Миробидов
таржимаси. Т. «Ёш гвардия», 1979.
336 б.

Шукшин В. Любавины. Роман.

ББК 84Р7
Р 2

На узбекском языке

Василий Макарович Шукшин

ЛЮБАВИНЫ

РОМАН

Перевод с некоторыми сокращениями
с издания «Молодая гвардия», 1975.

Редактор Э. Сиддиқов
Рассом Г. Колесникова
Расмлар редактори А. Гуломов
Техн. редактор Л. Буркина
Корректор М. Ортиқова.

ИБ № 452

Босмахонага берилди 15.6.1979 й. Босишга
рухсат этилди 11.12.1979 й. Формати
84×108¹/₃₂. № 1 босма қоғозга «Литера-
турная» гарнитурда юқори босма усулида
босилди. Босма листи 10,5. Шартли босма
листи 17,64. Нашр листи 17,95. Тира-
жи 60 000. | завод — 30 000.

Ўзбекистон ЛҚСМ Марказий Комитети «Еш
гвардия» нашриёти, Тошкент, 700129. На-
воий кўчаси, 30. Шартнома № 27—79.
Ваҳоси 1с. 20 т.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети наш-
риётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
Босмахонаси, Тошкент, «Правда Востока»
кўчаси, 26. 1979 йил. Заказ 1192.